

Г О Д И Ш Н И К
НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

Исторически факултет

A N N U A L
OF SOFIA UNIVERSITY
“ST. KLIMENT OHRIDSKI”

Faculty of History

СОФИЯ 2019

SOFIA 2019

ТОМ/VOLUME 104

УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ST. KLIMENT OHRIDSKI UNIVERSITY PRESS

Г О Д И Ш Н И К
НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

Исторически факултет

A N N U A L
OF SOFIA UNIVERSITY
“ST. KLIMENT OHRIDSKI”

Faculty of History

Том/Volume 104

УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ST. KLIMENT OHRIDSKI UNIVERSITY PRESS

СОФИЯ • 2019 • SOFIA

ИЗДАТЕЛСКИ СЪВЕТ НА ИСТОРИЧЕСКИЯ ФАКУЛТЕТ

Доц. д-р ГЕОРГИ НИКОЛОВ (председател, отговорен редактор),
проф. д.и.н. ДИЛЯНА БОТЕВА, проф. д-р ЕВГЕНИЯ КАЛИНОВА,
доц. д-р МАРИЯ БАРЪМОВА, гл. ас. д-р БОРИС СТОЯНОВ,
гл. ас. д-р ВИОЛЕТА КОЦЕВА-ПОПОВА, гл. ас. д-р КРАСИМИР КРЪСТЕВ,
гл. ас. д-р ЕЛЕНА ПЕНЧЕВА

Редактор *Милета Милчева*

© 2019 Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Исторически факултет

© 2019 Университетско издателство „Св. Климент Охридски“

ISSN 1312-9406

СЪДЪРЖАНИЕ

<i>Михаил Симов</i> – Руското военно разузнаване на Балканите в двете десетилетия след Кримската война (1856 – 1876)	5
<i>Любомир Кръстев</i> – Епидемията от едра шарка и Френско-пруската война (1870 – 1871).....	73
<i>Теодор Борисов</i> – Политиката на Българската комунистическа партия към българския футбол (1944 – 1989).....	127
Автори	190

CONTENTS

<i>Mihail Simov</i> – Russian Military Intelligence on the Balkans in the Two Decades after the Crimean War (1856 – 1876)	5
<i>Lubomir Krastev</i> – The Smallpox Epidemic and the Franco-Prussian War of 1870 – 1871	73
<i>Teodor Borisov</i> – The Policy of Bulgarian Communist Party towards Football (1944 – 1989).....	127
Authors	191

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 104, 2019

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF HISTORY

Volume 104, 2019

РУСКОТО ВОЕННО РАЗУЗНАВАНЕ НА БАЛКАНИТЕ
В ДВЕТЕ ДЕСЕТИЛЕТИЯ СЛЕД КРИМСКАТА ВОЙНА
(1856 – 1876)

МИХАИЛ СИМОВ

Национален исторически музей

Mihail Simov. RUSSIAN MILITARY INTELLIGENCE ON THE BALKANS IN THE TWO DECADES AFTER THE CRIMEAN WAR (1856 – 1876)

The study reveals the activities of the Russian military intelligence on the Balkans in the two decades following the Crimean war. Given the circumstances after the Paris peace treaty Russia wasn't in a position for active interventions in South Eastern Europe, but the clear enough perspective for a future war against the Ottoman Empire, for restoring influence and prestige in the strategically important region, made necessary for St. Petersburg to plan a hypothetical campaign in South-Eastern Europe. Major part of the preparation for such developments was military intelligence, which is reflecting features of Russia's military thinking, strategic plans and general policy regarding the Balkans in the complex period between the Crimean war and the Eastern crisis of 1875 – 1878.

On the basis of documentary material and published sources the study gives some needed overview of Russia's military intelligence services in the period in question and focuses on the three main forms of information gathering activities carried out systematically on the Balkans: the work of Russian military agent in Constantinople; the intelligence missions of Russian officers on the Balkans and the role of Russia's consular network in gathering information of military interest. Attention is continuously paid to questions of how the intelligence system was organized, what kind of information was mainly gathered and how it was corresponding with Russia's policy and military strategy in the East. The documentary sources reveal that the main emphasis during this period was on the topographical intelligence, as the potential battlefields on the Balkans were not well known by the Russian military staff and were largely unmapped. Study also comes to the

conclusion that the secret intelligence and espionage were not among the principal means of information gathering in the arsenal of Russia's services in the reviewed period.

Keywords: Military intelligence, Russia, Russia and the Balkans, Military-topographic intelligence, Eastern Question.

Било под влияние на близкото тоталитарно минало, на масовите медии или шпионската литература словосъчетанието „руско разузнаване“ днес се възприема почти неизменно като синоним на страховита и всепроникваща организация, разполагаща с армия от дълбоко законспирирани и професионално обучени агенти, които не подбират средства в преследването на интересите на Русия и на нейното деспотично държавно ръководство. Тези, формирани в наши дни, представи като че ли по инерция се пренасят и върху по-отдавна отминали епохи, а присъщата за разузнавателната дейност секретност и оскъдност на документални свидетелства дава поле за появата на различни, непочиващи на сигурен изворов материал и нерядко обагрени в политически и конюнктурни краски, хипотези и твърдения. Така например, от публикации в интернет пространството и пресата можем да останем с представата, че в годините преди нашето Освобождение на Балканите действа гъста мрежа от тайни агенти на Петербург, работеща за осъществяване на руските имперски амбиции и крайно враждебна към българското националноосвободително движение. Разбира се, подобно схващане съвсем не е лишено от логика, естествено е Велика сила като Русия да води активно разузнаване в регион, където се простират нейните преки интереси. За да претендира обаче за историчност, тази логична презумпция има нужда да получи потвърждение в документалното наследство на имперските разузнавателни служби на Русия. Само обективният анализ на изворовия материал може да хвърли светлина върху въпроси, които иначе са обречени да останат неизяснени или тенденциозно и изкривено разгледани върху страниците на разработки, спадащи към жанра „строго секретно“.

До момента дейността на руското разузнаване в Югоизточна Европа е тема твърде слабо присъстваща върху страниците на научната литература както в Русия, така и у нас, което има своето логично обяснение. Дълги години архивите на разузнавателните служби на Руската империя остават недостъпни за обикновения изследовател; доколкото съществуват изследвания, почиващи на документален материал, те са дело на професионални военни, предназначени са единствено за служебно ползване в съветската армия и носят гриф на секретност¹.

¹ **Звоначарѣв**, К. Агентурная разведка. Т. 1. Русская агентурная разведка всех видов до и во время войны 1914 – 1918 гг. Москва, 1929; преизд.: **Звоначарѣв**, К. Агентурная разведка. Т. 1. Русская агентурная разведка всех видов до и во время войны 1914 – 1918 гг. Москва, 2005.

Едва през 90-те години на миналия век, с откриването на достъпа до архивохранилищата на руските специални служби и изчезването на идеологическия контрол върху науката, темата за разузнаването се появява върху страниците на академичната и популярната книжнина. В последните около две десетилетия в Русия са публикувани редица изследвания, чиито фокус е поставен върху институционалното изграждане и развитие на руското военно разузнаване и процеса на формиране на неговите централни и задгранични структури². Най-голям принос в изучаването на руското дореволюционно разузнаване и въвеждането в научен оборот на голямо количество документи има професионалният военен разузнавач и историк Михаил Алексеев³. За интереса към проблематиката в Русия свидетелстват и редица издадени в последно време, четива, адресирани към по-широка читателска публика⁴.

Сред чуждестранните историци, в чиито съчинения се осветляват аспекти от военното разузнаване на Руската империя, може да се посочи шведската авторка Гудрун Першон⁵, както и канадският изследовател Дейвид Шимелпеннинг ван дер Ойе⁶.

Що се отнася конкретно до югоизточния вектор на руското разузнаване, могат да се посочат няколко сериозни разработки, обхващащи периода след

² Като примери могат да се посочат: **Макаров, И.** О процессе формирования организационной структуры военной разведки Российской империи (посл. треть XIX – нач. XX вв.). – В: Многоликая история. К 70-летию Тамары Васильевны Батаевой. Москва, 1997, с. 202; **Шелухин, А.** Русская военная разведка в начале XX века (1906 – 1914 гг.). Диссертация за придобиване на научна степен кандидат на историческите науки. Москва, 1997. За по-подробна информация относно изследванията, посветени на руското разузнаване в дореволюционния период, насочваме читателя към подробния историографски преглед, поместен у **Каширин, В.** Дозорные на Балканах. Русская военная разведка в странах Балканского полуострова накануне и в годы Первой мировой войны. Москва, 2014, с. 31 – 53.

³ Михаил Алексеев всъщност е псевдоним, под който този автор публикува работите си. Истинското му име не е тайна за специалистите в тази област, известно е, че той е офицер, служил е в разузнаването и е доктор на историческите науки. Главните му изследвания са: **Алексеев, М.** Военная разведка России от Рюрика до Николая II: в 2 кн. Москва, 1998 и **Алексеев, М.** Военная разведка в Российской империи – от Александра I до Александра II. Москва, 2010.

⁴ **Кондрашов, В.** История отечественной военной разведки. Москва, 2014; **Болтунов, М.** Душа разведчика под фраком дипломата. Москва, 2012; **Колпакиди, А., Прохоров, Д.** Империя ГРУ: Очерки истории российской военной разведки. Москва, 2000. Книгата е преведена и на български: Империята ГРУ: Тайните на руското военно разузнаване. София, 2001. Първата глава на това съчинение е посветена на периода до 1917 г.; Очерки истории российской внешней разведки. Т. 1. Москва, 1996.

⁵ **Persson, G.** Learning from Foreign Wars. Russian Military Thinking 1859 – 1873. Solihull, 2010.

⁶ **Схиммельпэннинг ван дер Ойе, Д.** Милютин и военная разведка России. – В: Пётр Андреевич Зайончковский. Сборник статей и воспоминаний к столетию историка. Москва, 2008.

Берлинския конгрес и главно годините непосредствено преди и по време на Първата световна война⁷. Въпросите, свързани с руското разузнаване в Юго-източна Европа в периода от средата на XIX в. до Берлинския конгрес (1878), до момента са фрагментарно разглеждани от единици автори, и то преимуществено като екскурси в изследвания с различна насоченост. Една-единствена статия на историка от Харков Олег Гоков нахвърля в едри шрихи основните аспекти от разузнавателната дейност на Русия в българските земи в периода между 1856 и 1878 г.⁸

У нас темата за руското разузнаване е застъпена като част от популярната в миналото голяма тема за руско-българското бойно сътрудничество по време на Освободителната война⁹. Без да се омаловажава трудът на българските историци, трябва да се посочи като обща слабост на техните съчинения съсредоточаването единствено върху ролята на българите в осъществяването на разузнаването, докато общата картина остава твърде неясна и размита. Разбира се, трябва да се отчете и фактът, че авторите не са имали достъп до руски архивни документи. Отделни упоменавания или кратки екскурси за помощта на един или друг български революционер или възрожденски деятел, оказвана на руското разузнаване, могат да се намерят в изследвания на Българското възраждане, биографии на бележити българи, краеведски четива и пр.

Предвид слабата проученост на безспорно важната и интересна тема, тук ще се опитаме да осветлим, доколкото това ни позволяват изворите, дейността на службите за военно разузнаване на Русия на Балканите в имащите ключово значение за по-нататъшната съдба на региона години между Кримската война и Източната криза (1875 – 1878). Основната маса от използвани източници се състои то непубликувани архивни документи, съхранявани в Руския държавен военноисторически архив (Российский государственный военно-исторический архив – РГВИА) в Москва.

⁷ **Аспновская**, М. Русская военная разведка на Балканах в конце XIX века. // *Вопросы истории*, 2002, № 11, с. 142; **Аспновская**, М. Военно-морская разведка на Балканах в период царствования Александра III. Подготовка Босфорской экспедиции. // *Вестник Московского университета*. Серия 8, история, 2004, № 3, с. 43; **Басханов**, М., **Колесников**, А. Накануне Первой мировой: русская военная разведка на турецком направлении: документы, материалы, комментарии. Тула, 2014; **Каширин**, В. Дозорные на Балканах... .

⁸ **Гоков**, О. Российская военная разведка в Болгарии в 1856 – 1878 гг. Достъпно на интернет адрес: http://ricolor.org/history/voen/bitv/xix/25_01_2011_02/ Дата на последно посещение: 16.01.2018 г.

⁹ Няколко такива примера са: **Тодоров**, Г. Ролята на българите в руското разузнаване през Освободителната руско-турска война (1877 – 1878). // *Изв. на Института за история*, 9, 1960, с. 3; **Димитров**, Ф. По въпроса за използване на българи за разузнавателна дейност в навечерието на Руско-турската война 1877/78 г. // *Военноисторически сборник*, 1959, № 2, с. 117; **Шапов**, С. Българи-разузнавачи на помощ на Западния отряд през Освободителната руско-турска война 1877 – 1878 г. // *Военноисторически сборник*, 1976, № 3, с. 24.

ФОРМИРАНЕ НА РУСКИТЕ СЛУЖБИ ЗА ВОЕННО РАЗУЗНАВАНЕ ПРЕЗ 50 – 70-ТЕ ГОДИНИ НА XIX ВЕК

Развитието на военното дело през деветнадесетото столетие превръща воденето на война в доста по-сложно, изискващо ресурси, планиране и логистична подготовка начинание, отколкото в предходните столетия. Това на свой ред води до нарастване на значението на военното разузнаване и се явява двигател за усъвършенстване на неговите методи. Използването на съгледвачи, които да съобщават какво има зад хълма, далеч не отговаря на нуждите на военното дело в Модерната епоха. Появява се необходимостта от системно разузнаване, провеждано не само във военно, но и в мирно време¹⁰.

На бойните полета от XIX в. армиите не представляват компактна маса, която пълководецът може да обхване с поглед и да командва движението ѝ „на око“. Усъвършенстването на огнестрелното оръжие и артилерията диктуват съответни промени в бойния строй и тактиката, понятия като бързина, мобилност и маневреност придобиват ново значение в речника на военната наука. Първата обективна нужда на военното командване е от адекватни карти на местността, които да служат за планиране и координиране на движението и действията на военните части и съединения. Самото придвижване на големи войскови контингенти изисква предварително запознаване с възможните маршрути, тяхната проходимост за колесен транспорт и артилерия, възможностите за набавяне на провизии и фураж по пътя и пр. Информация за това трябва да осигури военно-топографското разузнаване, което съставлява сериозен дял от мирновременната дейност на генералните щабове на европейските армии през XIX в.¹¹ Познаването на противника е друг ключов елемент от успеха. В Европа след Наполеон правителствата се стремят да избягват продължителни въоръжени конфликти, чийто разрушителен ефект е ясно осъзнаван. Вместо това се търси решителен успех в краткотрайни войни посредством предварителен количествен и качествен анализ на чуждия военен потенциал, което води до появата на военната статистика като специализирано направление в дейността на генералните щабове в Европа¹². Самият термин трябва да се разбира не просто като цифрово изражение на определени данни, а наука, занимаваща се със събиране, класификация и анализ на сведения за състоянието на държави и общества¹³.

¹⁰ По-подробно вж.: **Showalter**, D. Intelligence in the Eve of Transformation. Methodology, Organization and Application. – In: The Intelligence Revolution. A Historical Perspective. Proceedings of the Thirteenth Military History Symposium. Washington, 1991.

¹¹ **Irvine**, D. The Origin of Capital Staffs. // *The Journal of Modern History*, No 2, 1938, p. 173.

¹² Ibid., p. 176.

¹³ **Схиммельпфриник ван дер Ойе**, Д. Милитари и военная разведка России, с. 696 – 697.

Следвайки необходимостта от по-задълбочено и експертно наблюдение над чуждите армии, от 30-те години на века водещите държави в Европа започват практиката по прикрепяне на офицери към дипломатическите си мисии зад граница. През втората половина на XIX в. системата на военните аташета с официално въведена от европейските държави¹⁴. По този начин военното разузнаване се снабдява с постоянна легална агентура зад граница. Като цяло през деветнадесетото столетие военното разузнаване се превръща от дейност, извършвана при необходимост – по време на война или при подготовката за такава, в професионално и постоянно осъществявано направление в работата на генералните щабове на развитите държави. През втората половина на века Великите сили изграждат специализирани служби на военното разузнаване, разполагащи с централен апарат и задгранична агентура.

Формирането на системата на военното разузнаване в Русия през втората половина на XIX в. като цяло не се отличава от сходните процеси, протичащи в Европа, като тук се добавя и силният стимул за преобразувания и усъвършенстване в почти всички сфери на военната организация след злощастната Кримска война. В хода на всеобхватните военни реформи, протичащи през 60-те и 70-те години на XIX в. под ръководството на военния министър Дмитрий Милютин, се оформят структурите на централния и задграничния разузнавателен апарат.

До периода на въпросните реформи събирането на стратегически разузнавателни данни зад граница е приоритет и задължение на Външното министерство на Русия (Приказ или Колегия в различни исторически периоди), което единствено разполага с широка мрежа от официални представители в чуждите държави (посланици и консули), посредством които военно-политическото ръководство на страната получава сведения от дипломатически, военен, политически, а в зависимост от необходимостта – и от всякакъв друг характер. Информацията, пристигаща във външното ведомство от задграничната резидентура, се групира по теми или региони и под формата на бюлетени се разпраща до централните учреждения, които имат потребност от нея¹⁵. Военното командване също се ползва от сведения, получавани по посочения начин, но има ограничени възможности за осъществяване на самостоятелна разузнавателна дейност зад граница, тъй като не разполага със собствени постоянни резиденти, липсва и централен аналитичен орган.

В мирно време военното разузнаване се изразява в командироването на офицери зад граница под различни предлози – като участници в научни експедиции, комисии по разграничаване, под прикритието на пътешественици, търговци и пр. Целите на тези командировки са главно разузнавателни и включват събирането на политическа, военна, топографска и друга инфор-

¹⁴ Vagts, A. The Military Attaché. Princeton University Press, 1967, p. 15 – 36.

¹⁵ Звонарѣв, К. Агентурная разведка. Т. 1... Москва, 2005, с. 10 – 11.

мация, която впоследствие постъпва в архива на Военното министерство¹⁶. Проблемът е, че при динамичните промени във военното дело, подобряването на съобщителната инфраструктура, както и измененията на политическата сцена, тези сведения бързо губят актуалност, а редовното им допълване със „свежи“ данни е нелепа задача поради липсата на постоянна задгранична агентура на военното разузнаване. Ако до епохата на Наполеоновите войни тази система дава задоволителни резултати, то в хода на първата половина на деветнадесетото столетие тя поражда прогресивен дефицит на военна информация на фона на бързото развитие на военната организация, тактика и техника в същия период. За решаване на този проблем още през 1827 г. началникът на Генералния щаб¹⁷ на руската армия генерал Фьодор Довре предлага в меморандум до външния министър Карл Неселроде функцията по събиране на военна информация зад граница да бъде поверена на генералщабни офицери, постоянно прикрепени към посолствата на Русия, а самата информация да бъде отправяна не в Министерството на външните работи, каквато е практиката досега, а в специален комитет, който да бъде учреден към Генералния щаб. Това би снабдило военното командване както с постоянна резидентура в чужбина, така с централен разузнавателно-аналитичен орган¹⁸. Осъществяването на тази идея на практика е твърде проточено във времето, едва през 1856 г. са официално назначени постоянни руски военни агенти (военни аташета)

¹⁶ Алексеев, М. Военная разведка в Российской империи..., с. 110 – 114.

¹⁷ Тъй като занаяпред понятията *Генерален щаб* и *Главен щаб* ще съпътстват неотменно нашия текст, би следвало да внесем известно терминологично разяснение. В Русия по време на т. нар. Милотинови реформи системата на военното управление е подложена на дълбоки и нееднократни преобразувания, в хода на които органи и учреждения биват създавани, други – закривани, сливани едни с други и пр. През разглеждания период Генерален щаб съществува като отделен орган под това название само за кратък промеждутък от време (1863 – 1865), след което, при поредната серия от реформи, той е слят с Инспекторското отделение, за да образува нов върховен орган на военното управление – Главен щаб, притежаващ широки военноадминистративни провотомощия и отговорен за действията по събиране на разузнавателна информация. Генерален щаб продължава да се използва не като наименование на учреждение, а като понятие, отнасящо се към сферата на военна научната дейност, свързана с подготовката и провеждането на военни кампании. В други случаи обаче Генерален щаб може да обозначава спомагателен щабен орган на дивизионно или по-висше ниво. Под понятието *генералщабни офицери* следва да се разбира корпус от специално подготвени офицери, възпитаници на Императорската военна академия, които се смята, че имат нужната теоретична подготовка и знания за служба в сферата на военното разузнаване. За подробности насочваме читателя към: **Глиноецкий, Н.** История русского Генерального штаба. Т. 1. 1698 – 1825 г. Санкт Петербург, 1883; Т. 2. 1826 – 1855 г. Санкт Петербург, 1894; **Макшеев, Ф.** Генеральный штаб. Сравнительный очерк современного устройства его в армиях – русской, германской, австрийской, французской и австрийской. Санкт Петербург, 1899. **Меннинг, Б.** Пуля и штык. Армия Российской империи 1861 – 1914. Москва, 2016, с. 27 – 33.

¹⁸ **Persson, G.** Learning from Foreign Wars..., p. 48.

във Висна, Париж, Лондон, Берлин и Константинопол. Утвърдена от императора е и инструкция, която регламентира задължения на тези резиденти и вида сведения, които те трябва да донасят директно до военния министър¹⁹. С това е направена първата стъпка към отделяне на стратегическото военно разузнаване от Външното министерство и предаването му в ръцете на военното ведомство.

През 60-те години на столетието, в хода на най-активните военни реформи, ръководени от Дмитрий Милютин, се формира и централният апарат на руското военно разузнаване. През есента на 1863 г. император Александър II утвърждава за срок от две години експериментална структура на централния орган на военното управление в състава на Военното министерство, наречен Главно управление на Генералния щаб (ГУГЩ), в чийто състав влизат две отделения с разузнавателни функции – 2-ро Азиатско и 3-то Военнонаучно. При следващата серия от реформи тази структура е подложена на нова реорганизация. През 1865 г. е учреден нов върховен орган на военното управление – Главен щаб на руската армия, в състав от седем отделения, като дотогавашното 3-то отделение на ГУГЩ става 7-мо отделение на Главния щаб, запазвайки предишните си функции. Две години по-късно, през март 1867 г. вече като самостоятелен орган, подчинен на Главния щаб, е учреден Военнонаучен комитет (рус. Военно-ученый комитет), поемащ функциите по събиране, обработка и анализ на разузнавателни сведения, за страните от Европа и Ориента²⁰. Начело на този комитет застава генерал Николай Обручев.

Организирането на централния апарат на военното разузнаване на Русия във втората половина на XIX в. и учредяването на института на военните агенти не намалява ролята на Външното министерство в събирането на информация зад граница. То запазва контрола си над цялата задгранична агентура, самите военни агенти са служебно подчинени на оглавяващите дипломатическите мисии, към които са прикрепени, а предвид малкия брой на резидентите на военното ведомство, посланици и консули продължават да събират военна информация.

Като цяло през 50 – 70-те години на деветнадесетото столетие Русия формира централна и задгранични структури, занимаващи се с добиването, анализа и систематизацията на военна информация, като това се оценява от изследователите като начало на съвременното военно разузнаване на Руската империя²¹. В течение на разглеждания период неговата организация и институционално устройство са непостоянни и в голяма степен имат експериментален характер, но в същото време военното разузнаване и неговите агенти са

¹⁹ Алексеев, М. Военная разведка России..., с. 367 – 375.

²⁰ Пак там, с. 206.

²¹ Пак там, с. 62 – 63; Схиммельбушник ван дер Ойе, Д. Милютин и военная разведка России, с. 700.

натоварени със задачи, имащи важно значение за стратегическите интереси на Русия, превъоръжаването на нейната армия и пр.²² Подобна констатация би следвало да важи и по отношение на Балканите и Черноморския басейн, където Русия има най-преки интереси след Кримската война; поради това проследяването дейността на руското военно разузнаване в този стратегически важен регион в годините, предхождащи руско-турската война от 1877 – 1878 г., представлява несъмнен интерес.

БЛИЗКОИЗТОЧНАТА ПОЛИТИКА НА ПЕТЕРБУРГ СЛЕД 1856 Г. И ПОТРЕБНОСТТА ОТ РАЗУЗНАВАНЕ

Злополучната Кримска война, с всички нейни последици във външно- и вътрешнополитическо отношение, слага край на епохата на „дълбоко политическо замразяване“, както един автор нарича 30-годишното управление на император Николай I (1825 – 1855)²³. В резултат на политическата недалновидност, необмислената дипломатия и военните неуспехи Петербург е принуден да приеме един мирен договор, който силно накърнява руските позиции в Югоизточна Европа и нанася тежък удар върху престижа и самочувствието на Русия като Велика сила. Клаузите на Парижкия мир, международната изолация и началото на тежки, но наложителни вътрешни реформи са факторите, които правят неизбежна по-сдържаната блискоизточна политика, но това съвсем не означава оттегляне на Русия от традиционната нейна сфера на влияние. Въпреки че Европейският концерт отнема на Петербург изключителните му права в Югоизточна Европа и Черноморския басейн, царското правителство, а също и руската общественост, продължават да виждат Балканите като неразривно свързани с Русия по силата на общите вяра и славянски произход. Обективните обстоятелства обаче налагат премерена и обмислена политика, съобразена с международната обстановка и временната слабост на страната. Страхът от повторение на кримския сценарий също диктува внимателни ходове на международната арена.

Не особено кореспондираща с руското желание за временно „замразяване“ на Източния въпрос е ескалацията на националноосвободителните движения на балканските народи през разглеждания период. Навлизашата в решителна фаза антиосманска борба в комбинация с пресичащите се интереси на Великите сили създава динамична ситуация, в която царското правителство

²² По въпроса за ролята на военните агенти в превъоръжаването на руската армия през 60-те – 70-те години на XIX в. вж.: **Ильина**, Т. Деятельность военных агентов по перевооружению русской армии в период военной реформы 60-х – 70-х годов XIX века. Дисертация за придобиване на научна степен кандидат на историческите науки. Санкт Петербург, 2010.

²³ **Mosse**, W. *Perestroika under the Tsars*. London, 1992, p. 19.

трябва да се ориентира бързо и да действа подобавашо за укрепване на своите накърнени позиции в Югоизточна Европа. Особените връзки с християнските народи на Балканите, които Петербург грижливо изгражда в предходните десетилетия, остават основен опорен стълб в политиката на царското правителство с тази разлика, че акцентът вече пада повече върху славянството, отколкото върху православието.

По отношение на Високата порта, през двете десетилетия след Парижкия мир, Петербург се стреми да поддържа приятелски отношения, съответстващи на стремежа за запазване на мира на изток. Без съмнение обаче тези отношения много лесно и бързо биха могли да преминат в агресивно-конфронтационни, както вече неведнъж се е случвало, още повече че нерешеният Източен въпрос чертае ясна перспектива за нов руско-османски въоръжен конфликт в недалечно бъдеще. Държавният и военен елит на Русия ясно съзнава, че да се изтрие срамното петно от кримското поражение и да се възвърнат изгубените позиции на изток ще бъде възможно само със силата на руското оръжие. Този конфликт обаче трябва да е в момент, когато Русия е възстановила силите и международните си позиции и може решително да защити с оръжие своите интереси на изток. Предвид нестабилната ситуация в европейските владения на султана, много вероятно е и Русия да бъде принудена от обстоятелствата да прибегне до военна намеса и без да се чувства достатъчно подготвена за това, както и всъщност се случва през 1877 г. В този смисъл в годините на мирно съжителство пред Петербург стои необходимостта от подготовка за военна намеса срещу Османската империя на превърналия се вече в традиционен Балкански боен театър. Уроците от Крим диктуват и различна военна стратегия, залагаша на бързи и решителни действия, които да не дадат възможност за образуване на антируска коалиция, както в последната война. Всичко това изисква необходимост от по-задълбочено разузнавателно изучаване на Балканския полуостров като вероятен театър на военни действия и на Османската империя като възможен противник.

Както вече беше отбелязано, в годините, предшествващи Кримската война, Военното министерство на Русия изпитва отчетлив недостиг на обилна военноразузнавателна информация в мирно време. Балканите в частност, макар и да представляват важен вектор във външната политика и военната стратегия на Петербург, до средата на XIX в. не са подложени на системно разузнавателно изучаване от страна на руското военно ведомство главно поради липсата на постоянна агентура в региона. Перспективата за нова война на изток, и то при възможно доста по-усложнена военнополитическа обстановка, протичащият след 1856 г. процес по изграждане на централния апарат на разузнаването и нарастващите потребности от информация на военното командване създават обстоятелства, предполагащи по-активно военно разузнаване на Русия в Югоизточна Европа.

За първи път постоянен военен представител на Русия в Константинопол се появява през 1849 г. Тогава като постоянен кореспондент на Военното министерство е изпратен полковникът от генералния щаб Тизенхаузен. В неговите функции влиза събирането на сведения от военен характер, и по-конкретно данни за числеността, материално-техническото състояние на османската армия и флот, а също и за присъствието и дейността на западни офицери сред командния състав²⁴. След смъртта на Тизенхаузен през март 1850 г. на негово място е назначен полковник Карл Остен-Сакен, който в оставащото време до началото на Кримската война изпраща в донесения до военния министър подробна информация за въоръжените сили на Портата, рекрутската система, устройството на централното военно управление, реформените усилия и пр.²⁵ Присъствието на тези двама кореспонденти на Военното министерство, както са наричани в руските документи, в османската столица не е уредено в международноправно отношение, те нямат статут на официални представители, не са конкретно формулирани задълженията и функциите им. Едва след Кримската война Петербург пристъпва към официално въвеждане на системата на военните агенти, като през юни 1856 г. височайше утвърждение получава инструкцията към агентите на Военното министерство. В 16 точки са формулирани техните задължения и вида сведения, които те трябва да донасят до военния министър. Това са данни за: 1) числения състав и разположението на сухопътните и морски сили на съответната страна; 2) въоръжението и материалното обезпечаване на войските; 3) придвижването на военни контингенти със стремеж да се отгатнат техните цели; 4) състоянието на крепостите и предприеманите фортификационни работи; 5) опитите на съответното правителство за превъоръжаване и модернизация на армията; 6) провеждани военни маневри; 7) бойния дух сред войниците и господстващите схващания за военното дело сред офицерството; 8) състоянието на различните части на военното управление – артилерийско, инженерно, медицинско и пр.; 9) всички забележими преобразувания във военната организация, въоръжението и обмундировката; 10) най-новите военни съчинения, както и карти и планове, които биха представлявали интерес; 11) състоянието и организацията на военноучебните заведения; 12) устройството на генералния щаб и нивото на подготовка на офицерите; 13) възможностите за придвижване на войски по железопътната мрежа; 14) военната администрация и нейното усъвършенстване. В последните две точки се заявява, че военният агент е длъжен да събира тези сведения с най-висока степен на внимание и избягвайки всякакви действия, които могат да породят подозрения у местното правителство. Също така той е подчинен на началника на мисията, в която се намира, и е длъжен да докладва събраните сведения на него, преди да ги отправи във Военното минис-

²⁴ Алексеев, М. Военная разведка в Российской империи..., с. 124.

²⁵ РГВИА, ф. 450, а. с. 39.

терство²⁶. Една от петте столици, където са назначени първите руски военни агенти, е Константинопол²⁷. В продължение на следващите две десетилетия това остава единствената длъжност на руското военно ведомство в региона на Балканите и Османската империя²⁸. Военният агент на Русия в Константинопол е със статут на официален представител в османската столица и се ползва с всички произтичащи от това привилегии.

Институтът на руския военен агент в Константинопол – създаване, функции и еволюция

През юни 1856 г. император Александър II лично назначава военни представители в пет европейски столици – Париж, Лондон, Висна, Берлин и Константинопол, като тези агенти трябва да се ръководят в своята дейност от съставената по същото време и вече цитирана тук инструкция²⁹. За поста в османската столица е избран шабс-капитан Виктор Антонович Франикини, произхождащ от гръцки фанариотски род, възпитаник на Артилерийското училище в Петербург, постъпил на служба през 1840 г., участник в отбраната на Севастопол по време на Кримската война³⁰. На новата си длъжност в Константинопол той остава до 1870 г., когато е заменен от Александър Семьонович Зельони. Зельони получава образование в Лазаревския институт за източни езици в Москва, където овладява турския език, впоследствие завършва Николаевската генералшабна академия в Петербург и постъпва на генералшабна длъжност в Кавказкия военен окръг през 1864-та. През април 1870 г., малко преди назначението си в Цариград, е произведен в чин полковник³¹.

²⁶ Фотокопие на документа е поместено у: **Алексеев**, М. Военная разведка России... с. 367 – 375.

²⁷ Очерки истории российской внешней разведки, с. 151.

²⁸ По време на нашата работа в РГВИА беше открито архивно дело, фигуриращо в описите под заглавие „Донесения на руския военен агент в Гърция Озеров за организацията на гръцката армия, 1858 – 1860“. (РГВИА, ф. 434, оп. 1, а. е. 10.) Самото дело съдържа сведения на френски език за въоръжените сили на Гърция, но не и информация за автора и начина, по който те са събрани. При всяко положение не може да става въпрос за официален агент на военното ведомство, тъй като такъв не фигурира в други извори, още повече че в дадения период официално длъжността се именува според града, а не държавата на пребиваване. Тук по всяка вероятност става въпрос за пълномощния министър на Русия при гръцкия двор Александър Петрович Озеров, който бил патоварен и със задачата по събиране на статистически сведения за армията на кралството. Впоследствие при съставянето на архивните описи явно той е бил вписан погрешно като военен агент на Русия в Гърция, какъвто пост в този период не съществува.

²⁹ **Алексеев**, М. Военная разведка в Российской империи... с. 184.

³⁰ РГВИА, ф. 450, оп. 1, а. е. 57, л. 362 – 365.

³¹ Список генералам по старшинству. Санкт Петербург, 1903, с. 173.

Важно е да се отбележи, че съгласно инструкциите, военният агент на Русия в Константинопол е подчинен на оглавяващия дипломатическата мисия в османската столица, длъжен е да го държи в течение на своята дейност и да се обръща към него по всякакви въпроси, свързани с нея, вкл. и при необходимост от отпускане на екстремно необходими финансови средства. Редовната заплата на този резидент се поема от бюджета на Военното министерство³². Основен извор, хвърлящ светлина както върху личната дейност на офицерите Франкини и Зельони, а също така и върху работата на руското разузнаване на Босфора, са техните донесения, съхранявани в РГВИА.

Първото донесение на капитан Франкини от Константинопол носи дата 25 август 1856 г. и е посветено на изтеглянето на съюзните войски от Османската империя след края на Кримската война³³. Занапред руският военен агент пише средно два пъти месечно лично до военния министър, като честотата на отправяне на докладите може да зависи от конкретните условия и необходимостта определена информация да бъде спешно сведена до вниманието на Петербург. До 1864 г. донесенията се пишат само на френски, като след тази година започва да се използва руски език. Това е свързано с приетите по същото време ревизирани инструкции към военните агенти, които изискват осъществяването на кореспонденция на руски език³⁴. Физическото доставяне на информацията от Константинопол до Петербург става чрез функциониращата дипломатическа поща, която използва морски транспорт до Одеса, откъдето донесенията пътуват по суша до руската столица³⁵. В случай че доставяната информация е особено важна и секретна, се използват специални куриери³⁶.

Инструкциите към военните агенти не оставят място за съмнение, че тяхната работа се състои на първо място в събирането на сведения за въоръжените сили на съответната страна, в която те резидират. Важно е да се отбележи тази точка от инструкциите от 1856 г., която уточнява, че събраните сведения, и особено тези, засягащи политическите отношения, трябва да бъдат предоставяни на посланика преди отправянето им до военния министър³⁷. Това дава ясно да се разбере, че освен събирането на статистически данни за въоръжените сили на дадената страна, от военния агент се очаква, или поне се предвижда, доставянето и на политическа информация. Един прочит на донесенията на капитан Франкини от османската столица потвърждава това и показва доста широк спектър на събираните сведения. В годините непосредствено

³² Persson, G. Learning from Foreign Wars..., p. 53.

³³ РГВИА, ф. 450, оп. 1, а. е. 57, л. 1.

³⁴ Persson, G. Learning from Foreign Wars..., p. 57.

³⁵ По-подробно за пощенските връзки между Константинопол и Петербург вж. у: Кудрявцева, Е. Русские на Босфоре. Российское посольство в Константинополе в первой половине XIX века. Москва, 2010, с. 48.

³⁶ Вж. напр.: РГВИА, ф. 45, оп. 1, а. е. 93, л. 64.

³⁷ Алексеев, М. Военная разведка России..., с. 374.

след Кримската война основни постоянно присъстващи кръгове от въпроси в докладите на военния агент са тези, свързани с враждебната на Русия полска емиграция в Османската империя, проектите за железопътно строителство в европейската и азиатската част на Турция, плачевното финансово положение и проникването на западни капитали в империята, както и, разбира се, състоянието на султанската армия и флот. В донесение от септември 1857 г. например руският военен агент дава сведения за бедственото, според думите му, положение на поляците от бившия англо-полски легион на граф Замојски, настъпило поради неизпълнените от страна на Високата порта обещания към тях. По-нататък се съобщава за сключен договор за построяването на железен път от Черна вода до Кюстенджа, дават се сведения за предприетите от артилерийското ведомство действия по възстановяване и въоръжаване на дунавските крепости, както и плановете на министерството за реорганизация на артилерийските полкове³⁸. Разнообразието от засягани в донесенията теми се допълва от съобщения за здравословното състояние на султана, ускореното финансово затъване на империята, правителствените рокади, настроенията сред войниците в столичния гарнизон и пр.³⁹

Разбираемо, най-подробно руският военен агент описва османските въоръжени сили, техния числен състав, разположение, състояние, материално положение, плановете за военни реформи на правителството и пр. Макар и на пръв поглед обширни и детайлни, донесенията, особено в началото, невинаги са изчерпателни. Както сам отбелязва Франкини, да се добият точни сведения за числеността и разположението на военните части във вътрешността на империята често представлява нелека задача, поради което той понякога се ограничава само в общи описания⁴⁰. Според руския военен агент последната война (т. е. Кримската война) е довела османската държава до изтощение, имашо солидни финансови измерения, армията и флота са в период на възстановяване, а сегашното им състояние е плачевно⁴¹. „В настоящото време правителството се отнася към армията по най-пренебрежителен начин, дори и в столицата. Войниците и офицерите не се получавали заплати и продоволствие от 5 месеца, тъй като хазната е празна... Числеността на армията не се увеличава, а намалява заради некадърното управление“ – пише Франкини през септември 1860 г.⁴² Възцаряването на султан Абдул Азис се отчита като предпоставка за ускоряване на мерките за усиление на армията и флота, което и се потвърждава още от първите действия на новия османски владе-

³⁸ РГВИА, ф. 450, оп. 1, а. е. 57, л. 424 – 430.

³⁹ Пак там, а. е. 64, л. 71 – 72.

⁴⁰ Пак там, а. е. 57, л. 117.

⁴¹ Пак там, а. е. 58, л. 205.

⁴² Пак там, а. е. 61, л. 81 – 82.

тел⁴³. През 60-те години вече се наблюдават отчетливи усилия по повишаване боеспособността на султанската армия, нещо за което военният агент информира доста подробно, акцентирайки върху мерките по превъоръжаване с модерни оръжейни системи. С особено внимание Русия посредством своя военен агент следи действията на османските войски в Черна гора през 1861 – 1862 г. Капитан Франкини, въпреки горните констатации, оценява доста високо подвизите на армията под предводителството на Омер паша Латас и заявява, че в сегашното си състояние султанските въоръжени сили притежават всички необходими елементи за по-нататъшното развитие, но за целта се нуждаят от добре образовани и подготвени командири, каквито тогава определено не достигат⁴⁴.

Освен че събира сведения за османската армия, Франкини се занимава и с разузнавателно-аналитична работа. През ноември 1860 г. той предлага на вниманието на Петербург подробен стратегически разбор на бъдещ военен конфликт с Османската империя. Отчитайки всички неблагоприятни промени, настъпили след 1856 г. в международен и регионален план, военният агент подчертава важността на един съюз с хабсбургския двор в случай на конфликт с Високата порта, както и необходимостта от щателно планиране и предварителна подготовка на бъдещата кампания, чийто политически залог ще бъде много висок – окончателното решаване на Източния въпрос⁴⁵.

В донесенията на военния агент присъства почти неотменно и информация от чисто политическо естество, засягаща делата на Портата и събитията в османския двор, дават се нередко и характеристики на лица от управляващия елит. Султан Абдул Меджид I (1839 – 1861) капитан Франкини описва като мекушав, слабохарактерен управник, чийто незаинтересованост към държавните дела ускорява потъването на империята във финансовата пропаст и му печели множество противници сред собственото обкръжение. Това именно става и причина за организирането на неуспешен заговор срещу султана с цел издигането на престола на неговия брат Абдул Азис⁴⁶. Бъдещият султан, в рязък контраст с неговия брат, се охарактеризира като човек със силно присъствие, отличаващ се със „строгост в живота“, и чисто възцаряване би могло да спомогне за въвеждане на известен порядък в държавните дела⁴⁷. В османското правителство, според Франкини, няма нито един безкористен човек, само безделници, мислещи единствено за удоволствията от живота и съперничаещи си по коварство и интригантство. „За да излезе от настоящото положение Турция има нужда от 1) безкористни хора, 2) пари и 3) армия. Първите две липс-

⁴³ Пак там, л. 128.

⁴⁴ Пак там, а. с. 78, л. 30 – 31

⁴⁵ Пак там, а. с. 64, л. 46 – 64.

⁴⁶ Пак там, а. с. 60, л. 82 – 83.

⁴⁷ Пак там, а. с. 64, л. 71 – 72.

ват, а ако не се предприемат нужните мерки, армия също няма да има⁴⁸ – пише военният агент през есента на 1860 г.⁴⁹ И все пак в противоречие със собствените си думи той откроява способни и дейни хора сред османския военен елит като Мехмед Емин Фуад паша, под чието „твърдо и разумно“ управление османската армия е постигнала забележим напредък, вкл. и по отношение на изкореняването на злоупотребите⁴⁹.

Още от самото начало на пребиваването си в османската столица капитан Франкини обръща внимание и на елементи от реалностите в Османската империя въобще, несвързани с военното дело, но представляващи традиционен интерес за Петербург. Използвайки като повод екзекуцията на българска жена във Варна по заповед на турски паша, военният агент се впуска в задълбочени разсъждения относно положението на християнското население под властта на султана. „Кой сега представлява Османската империя – пита реторично Франкини – облеченият в европейски костюм чиновник, говорещ френски език, или примитивният турчин, съхранил фанатизма и дивашката природа на своите деди?“⁵⁰ Заключението, до което той стига, е, че всички реформи и прокламации в духа на справедливостта и равенството остават в голямата си част неприложими не поради липсата на желание и способности на немюсюлманското население да се възползва от даваните му права, а заради неизкоренимия фанатизъм и репресивен характер на османската държава.

Българо-гръцкият църковен спор, един повече политически, отколкото религиозен въпрос, чието развитие се следи зорко от Петербург, също често намира място на страниците на донесенията на капитан Франкини. Военният агент изпраща и печатни материали и брошури, в които българите излагат своята кауза⁵¹.

Освен че събира сведения от мястото на своето постоянно пребиваване на Босфора, военният агент извършва и пътувания във вътрешността на страната. Съвсем скоро след пристигането си в Константинопол през октомври 1856 г., Франкини посещава Солун именно с разузнавателна цел. Неговият отчет за пътуването представлява интересен документ преди всичко с това, че посочва някои слабости във военното разузнаване на Русия на Балканите, които са налице и през следващите десетилетия. Военният агент съобщава на своето началство, че не е успял да събере всички необходими сведения и посочва като причина за това твърде неразвитата руска агентурна мрежа в района. Той съобщава, че в Солун е установил контакт с консула на Русия Муцохиди, който обаче не е могъл да му предостави подробна информация за военната обстановка във вътрешността на страната, тъй като той самият поддържа

⁴⁸ Пак там, л. 80.

⁴⁹ Пак там, а. е. 73, л. 28.

⁵⁰ Пак там, а. е. 57, л. 19.

⁵¹ Пак там, а. е. 66, л. 11 – 34.

единствено частна кореспонденция със свои информатори в Янина, Лариса и Серес, която е непълна и нередовна. „В голям и важен военен и политически център като Битоля, където Англия, Франция и Австрия имат свои агенти [консули], Русия не разполага с никого“ – добавя Франкини, подчертавайки необходимостта от назначаването в този град на руски резидент (консул), който би могъл да осъществява наблюдение и над албанските земи⁵². Идеята на военния агент явно е взета под внимание в Петербург, съдейки и от бележка в полето на самия документ, гласяща, че предложението ще бъде обсъдено с външния министър Горчаков⁵³. По-нататък донесението продължава с описание на военната обстановка в Македония и Тесалия и количеството османски войски в тези провинции, което явно е и изначалната цел на пътуването.

От цитирания документ става съвсем ясно, че при отсъствието на разгърнатата резидентурна мрежа на военното разузнаване, руските консули във вътрешността на Балканите по презумпция се възприемат и като агенти, които биха могли да събират информация, необходима на военното ведомство. Кадровата слабост на разузнаването е осъзнат проблем в очите на първия военен агент на Русия в Европейския югоизток, но Военното министерство така и не предприема действия по разширение на своята агентурна мрежа в региона до края на разглеждания период.

Съвсем скоро след учредяването на поста на военния агент в Константинопол, на преден план изплува въпросът за финансовото обезпечение на неговата разузнавателна дейност на Босфора. Годишната заплата, която капитан Франкини получава от Военното министерство, е в размер на 1500 рубли, като извънредни средства му се полагат при извършването на пътувания извън мястото на постоянно пребиваване⁵⁴. Още през ноември 1856 г. Франкини се обръща към своето началство с молба да му бъдат отпуснати допълнително от 1000 до 1500 рубли годишно, тъй като в своята работа той среща необходимостта да прави „подаръци“ на лица, снабдяващи го с полезна информация. В тази връзка военният министър Николай Сухозанет* пише до държавния канцлер, молейки въпросната сума да бъде отпусната от бюджета на руската мисия в Константинопол⁵⁵. Отговорът на княз Горчаков е отрицателен – руското посолство не разполага със свободни средства, които да бъдат предоставени на военния агент⁵⁶. В крайна сметка по височайшата воля на императора е разрешено на капитан Франкини да се отпуснат 1000 сребърни рубли го-

⁵² Пак там, л. 72 – 74.

⁵³ Пак там, л. 74; а. с. 60, л. 98.

⁵⁴ Пак там, а. с. 57, л. 383.

* Генерал-адютант Николай Онуфриевич Сухозанет заема поста военен министър в периода 1856 – 1861 г.

⁵⁵ РГВИА, ф. 450, оп. 1, а. с. 57, л. 87.

⁵⁶ Пак там, л. 94.

дишно от бюджета на Военното министерство, като тази сума трябва да се използва изключително за правенето на „подаръци“ на неговите информатори. Парите военният агент ще получава от главата на дипломатическата мисия в Константинопол не наведнъж, а при конкретна необходимост, като трябва да представя пред него отчет за разходването на всяка отделна сума⁵⁷. Средствата впоследствие ще бъдат възстановявани от Военното министерство⁵⁸.

Въпросът за „подаръците“, с които капитан Франкини дарява своите информатори, подвигва безспорно интересния въпрос за тайната агентурна работа, провеждана от руския военен представител в Константинопол. За съжаление, при отсъствието в неговите донесения на подробна информация за тази част от дейността му, да се възстанови в детайли мрежата от информатори, с които той работи, е невъзможно, но все пак отделни упоменавания ни дават възможност да придобием известна обща представа. Така например, през декември 1856 г. Франкини информира военния министър, че при търсенето на средства за получаване на верни сведения е установил контакт с човек с големи способности и „добри познания за Изтока“. Името на това лице е Максимилиан Щайн, немец по произход, служил в Австрийския генерален щаб и в армията на Дон Карлос в Испания, участник в Унгарското въстание от 1848 г., впоследствие емигрант в Османската империя, където приема исляма и името Ферад паша. На османска служба достига до чин генерал-майор и по време на Кримската война е началник-щаб на армията на Омер паша. След войната, „загрижен за своето бъдеще“, Ферад паша предлага услугите си на руския военен агент и изразява желание да постъпи на служба в руската армия. Вероятно не без съответния „подарък“ той съобщава на Франкини османски план за изпращане на експедиция, съставена от черкезки партизани в Кавказ през март следващата година⁵⁹. Тази информация военният министър предоставя на вниманието на външния министър Горчаков и командващия войските в Кавказ ген. Барятински⁶⁰. Капитан Франкини получава секретни инструкции, в които се казва, че сведенията на Ферад паша се възприемат в Петербург като недостоверни, или в най-добрия случай силно преувеличени, но въпреки това на военния агент се възлага да поддържа близки отношения с това лице, което може да бъде полезно на Русия за в бъдеще⁶¹. Относно евентуалното постъп-

⁵⁷ За съжаление, такива финансови отчети не бяха открити по време на нашата работа в РГВИА. Вероятно е тези документи да се съхраняват в архивните фондове на руското посолство в Константинопол в Архива на външната политика на Руската империя, който остана закрит за читатели до завършването на настоящия текст. Прочуването на отчетите за разходването на тези средства би могло да отговори на въпроси, свързани с мрежата от информатори, с която работи военният агент на Русия в османската столица.

⁵⁸ РГВИА, ф. 450, оп. 1, а. е. 57, л. 97 – 98.

⁵⁹ Пак там, л. 167 – 168.

⁶⁰ Пак там, л. 173.

⁶¹ Пак там, л. 178.

ване на немца на руска служба ген. Барятински изразява мнение, че подобни приключения, изоставили родината си като Щайн, рядко могат да принесат някаква полза⁶². Явно на Ферад паша е отредена ролята на руски шпионин сред османския генералитет, което се потвърждава и от по-нататъшни донесения на капитан Франкини. През март 1857 г. военният агент съобщава, че Ферад го е уведомил за подготвена от англичаните и Високата порта пратка с оръжие, предназначена за кавказките бунтовници⁶³. Впоследствие от Военното министерство отбелязват, че точността на това донесение се е потвърдила напълно и отдават на Франкини заслугата за разкриването на „англо-турските интриги“⁶⁴.

Друго лице, с което военният агент установява връзка, е полският емигрант Тома Вербицки, намиращ се на служба в казашкия полк в състава на османската армия. Както вече споменахме, дейността на полската емиграция в Османската империя е въпрос от първостепенен интерес за Русия и съответно се намира под наблюдението на руското разузнаване. Както и Щайн, Вербицки сам търси контакт с руската дипломатическа мисия в Константинопол и заявява готовност да служи на царското правителство. И неговото предложение е отклонено, но капитан Франкини е инструктиран да влезе в по-тесни контакти с него, тъй като: „За нас е полезно да имаме в турската армия човек предан на нас, от чийто услуги можем да се ползваме“ – пише военният министър Сухозанет⁶⁵.

Тези и някои други примери, за които могат да се намерят сведения в документацията, говорят за агентурно-вербовъчна дейност, извършвана от военния агент на Русия в Константинопол, чийто обект са лица от немюсюлмански произход; податки за съществуването на шпиони-мюсюлмани в държавния и административен апарат на Османската империя, които да работят във връзка с руския военен агент, не се откриват. Основният обем от информацията, съдържаща се в донесенията, видимо е базирана на публично достъпни източници. Самото Военното министерство дава висока оценка за работата на своя агент през първата година от пребиваването му в османската столица: „Щабс-капитан Франкини не само събра и достави във Военното министерство всички възможно най-пълни сведения за Турция във военно отношение, но и продължава да изпраща най-първи, най-верни и интересни донесения за всичко случващо се в османската Порта и за разни правителствени лица“ – пише военният министър Сухозанет през юни 1857 г.⁶⁶

⁶² Пак там, л. 192.

⁶³ Пак там, л. 275 – 276.

⁶⁴ Пак там, л. 382.

⁶⁵ Пак там, л. 351.

⁶⁶ Пак там, л. 381 – 382.

Сведенията, изпращани от капитан Франкини, очевидно не просто биват трупани в канцелариите на Военното министерство, но и получават дължимото внимание от страна на държавните институции, вкл. и на най-високо ниво. За това може да се съди от придружаващата донесенията преписка, която дава възможност да се проследи пътят на информацията от Константинопол до централните руски учреждения. Военният министър постоянно препраща „за прочитане“ доклади на военния агент до външния министър, директора на Азиатския департамент, генерал-квартирмайстера генерал Ливен*, началника на инспекторския департамент към Главния щаб и до други висши военни и политически ръководители в зависимост от съдържанието на конкретния документ. Нерядко сведения, събрани от капитан Франкини, достигат до Петербург и като част от докладите на посланика в османската столица. Не може да се подмине и фактът, че една голяма част от донесенията на Франкини (около 1/2 от тях) попада на бюрото на императора, за което свидетелстват бележки, указващи, че въпросният документ е бил прочетен от Александър II⁶⁷. Нерядко се срещат и кратки собственоръчни бележки и отметки на държавния глава, гласящи например „Доста любопитно.“⁶⁸, „Съвсем справедливо.“⁶⁹, „Да се съобщи на министър Горчаков.“ и пр.⁷⁰ Всичко това потвърждава факта, че на докладите на военния агент в Константинопол се гледа като на ценен източник на информация. Изпращани от него донесения постъпват и в редакцията на официалния орган на руското Военно министерство „Военен сборник“, където служат за съставянето на редовната рубрика „Военно обозрение“ (впоследствие „Международно военно обозрение“)⁷¹.

Като цяло руският военен агент в Константинопол се очертава като един резидент, чиято дейност не се ограничава единствено в разузнавателното изучаване на османските въоръжени сили, а събираната от него информация излиза далеч извън рамките на строго статистическите данни. Както се вижда, докладите на капитан Франкини съдържат разнообразни сведения, засягащи аспекти от вътрешнополитическия живот в Османската империя и редица въпроси, имащи отношение към руските интереси в региона. Ако се направи едно сравнение между донесенията на военния кореспондент на Русия Остен-Сакен от месеците преди Кримската война и донесенията на Франкини, веднага прави впечатление, че последните съдържат далеч по-широк и разнороден спектър от сведения, не липсват и разгърнати военно-политически

* От 1855 до 1861 г. Вилхелм Карлович Ливен е генерал-квартирмайстер на Главния щаб и началник на Корпуса на военните топографи.

⁶⁷ Тези бележки гласят най-често: „Государ император изволил читать“. Вж. напр. РГВИА, ф. 450, оп. 1, а. е. 57, л. 257.

⁶⁸ РГВИА, ф. 450, оп. 1, а. е. 61, л. 12.

⁶⁹ Пак там, л. 49.

⁷⁰ Пак там, л. 61.

⁷¹ Пак там, а. е. 68, л. 62 – 63.

анализи, демонстриращи задълбочено вникване в калейдоскопа от фактори, които определят настоящата ситуация и чертаят необходимите ходове на Петербург на изток. Това дава възможност на Военното министерство да бъде постоянно в течение на случващото се в Константинопол и да следи отблизо развитието на османските въоръжени сили, както и техните действия в различни краища на империята. От тези сведения се ползва не само военният министър и висшето командване на армията, но и Външното министерство, като донесения на Франкини, съдейки от съпътстващата преписка, нередко попадат на бюрото на министър Горчаков.

В началния етап от съществуването на длъжността военен агент в Константинопол и въобще на института на военните агенти в Русия, може да се констатира известно „опипване на почвата“, или с други думи – търсене на по-ефективни методи за събиране и систематизиране на информация. Донесенията на капитан Франкини, както виждаме, не следват определена форма, съдържат най-разнообразни сведения и напомнят като цяло докладите на един дипломат с тази разлика, че обръщат засилено внимание на военните въпроси. Същевременно в Петербург все още не съществува специализирана служба, която да се занимава с анализа на получаваните сведения и воденето на редовна военна статистика за чуждите държави. При липсата на точна и ясна регламентация на дейността на военните агенти качеството на тяхната работа остава да зависи в голяма степен от личните им способности. Трябва да се признае, че Виктор Франкини доста успешно се справя със своята служба, за което свидетелстват донесенията му, даващи един доста детайлен и широк поглед върху военната и политическата обстановка в Османската империя. За сравнение военният агент в Лондон Новитски изпраща предимно изрезки от вестници, книги и официални документи по разни въпроси⁷². От средата на 60-те години във връзка с началото на реформи, прекрояващи сериозно организацията на военното управление в Русия на централно ниво и засягащи апарата на разузнаването, определени мерки са предприети и в посока по-ясната регламентация на работата на военните агенти.

През 1864 г. се приети нови инструкции към военните агенти⁷³, които са веднага разпратени до заемащите тези постове офицери заедно с някои индивидуални изисквания към всеки от тях. Инструкциите до капитан Франкини, носещи дата 15 април 1864 г., дават добра представа за целите, преследвани от Военното министерство. Както става ясно, всеки от задграничните представители на ведомството е натоварен със събирането на статистически сведения, които трябва да послужат за съставянето на сборници за съответната държава. Тези сборници не следва да представляват вид наративно съчинение, а систематизиран свод, съдържащ най-пълни и верни сведения за страна-

⁷² Persson, G. Learning from Foreign Wars..., p. 58.

⁷³ Ibid., p. 57.

та, постоянно допълвани и обновявани по такъв начин, че по всяко време да може да се получи нужната справка. Също така те не трябва да представляват единно книжно тяло, а отделни тетрадки по всеки специфичен въпрос, при изписването на които трябва да се оставя свободно поле встрани за бележки и отметки. Впоследствие сборниците трябва да се разпратят до отделите на Военното министерство и командването в пограничните военни окръзи. От военния агент в Константинопол се изисква конкретно да обърне повече внимание на османската крепостна артилерия, сведенията за която са недостатъчни, както и на мобилизационните възможности на султанската армия и реалната численост на войските, които могат да бъдат съсредоточени на театъра на военни действия в случай на въоръжен конфликт⁷⁴.

Допълнителна инструкция от юни с. г. уточнява порядъка и честотата на доставяне на сведенията. За разлика от предходния период, донесенията трябва да се адресират не лично до военния министър, а до новоучреденото Главно управление на Генералния щаб*. Освен донесенията, подробни ведомости за числеността и разположението на османската армия трябва да се изпращат в упоменатото управление три пъти годишно – към 1 януари, 1 май и 1 септември, като те следва да се базират на сведения, събрани през изминалото четиримесечие. Данни, засягащи артилерийското и инженерното дело, трябва да се отправят съответно в Артилерийското и Инженерното управление. Информацията по въпроси от общ политически и административен характер, които заслужават особено внимание, да се адресира лично да военния министър в пликове с гриф „Секретно“, гласят инструкциите⁷⁵.

Очевидно с тези инструкции се цели получаването на по-систематизирана и подредена информация с практическо значение, вместо обширни аналитични доклади, като това определено трябва да се свърже с вижданията на новия военен министър Милютин за важността на военната статистика. Изложените тук промени представляват важна стъпка в изграждането на апарата на руското военно разузнаване, тъй като за пръв път в Петербург започва да функционира един централен разузнавателен орган (Военнонаучно отделение към ГУГЩ, впоследствие Военнонаучен комитет към Главния щаб), който директно получава редовни сведения от задграничната агентурна мрежа, макар и на този етап тя все още да е доста малобройна.

Още първото донесение на капитан Франкини след получаването на новите инструкции има по-различен вид от предишните. Написано на руски език, то е разделено на тематични раздели, отличава се със стегнато представяне на данните и, съгласно изискванията, отделя голямо внимание на артилерий-

⁷⁴ РГВИА, ф. 450, оп. 1, а. е. 73, л. 87 – 88.

* От 1866 г. донесенията на военния агент вече се адресират до новосформирания върховен орган на военното управление – Главен щаб.

⁷⁵ РГВИА, ф. 450, оп. 1, а. е. 73, л. 100 – 101.

ските въпроси с акцент на актуалното в момента въоръжаване на батареите на Дарданелите, оценявано като прищявка на султана, поглъщаща много средства, но неносеща никаква реална полза⁷⁶. Практиката по разпространение на получаваните донесения до различни отдели на Военното министерство се запазва, а от ГУГЩ отправят до военния агент конкретни изисквания за събиране на информация от първостепенен интерес. Така например, през юли 1864 г. Франкини е натоварен със задачата по подробно изучаване на приеманата на въоръжение в османската армия нарезна артилерия и използваните за новите оръдия снаряди⁷⁷. Следва обширно донесение, подробно описващо техническото устройство, количеството и качествата на османската артилерия, придружено и от чертежи⁷⁸. При липсата на военноморски агент на Русия в османската столица капитан Франкини комбинира и функциите на такъв, като съставя доклади, посветени на османския флот. По мнението на военния агент поръчките на нови бронирани съдове и общият стремеж към превръщането на Турция във „водеща морска държава“ не отговарят нито на политическата необходимост, нито на финансовите възможности на Портата⁷⁹.

Дейността на военния агент включва и посещенията на военни учения и маневри, като на базата на наблюденията се правят заключения за качествата и подготовката на съответната армия. През лятото на 1864 г. капитан Франкини присъства на османски военни маневри при Левент Чифлик, недалеч от Константинопол. Според руския офицер основната цел на това предприятие е развлечението на султана и демонстрацията на военна сила чрез изнасянето на едно представление, залагащо на показни и зрелищни действия, но неможещо да скрие сериозните пропуски от опитното око на запознатия с военното изкуство наблюдател. На първо място военният агент отбелязва, че същността на съвместните действия между трите рода войски (пехота, кавалерия и артилерия) въобще се изплъзва от вниманието на османското командване, което впрочем демонстрира явно неумение за управление на големи войсковы формирования. В контраст на ниската оценка за офицерския състав, Франкини отбелязва качествата на обикновения османски войник, който умело борави с оръжие, притежава физическа издръжливост и е свикнал да се подчинява безпрекословно на своя командир. Общото заключение на руския военен агент е, че султанската армия има безспорни качества и определено би се представила по-убедително в реални бойни условия, отколкото в тези театрални маневри, особено ако бъде поставена под командването на опитни офицери. Особено жалко е състоянието на кавалерията, отбелязва капитан Франкини, която не е

⁷⁶ Пак там, л. 95 – 99.

⁷⁷ Пак там, л. 114.

⁷⁸ Пак там, л. 115 – 124.

⁷⁹ Пак там, л. 129 – 134.

спечелила нищо от последните преобразувания и представлява бледа сянка на могъщата османска конница от миналото⁸⁰.

Впечатленията и заключенията на военният агент съвпадат изцяло по основните си пунктове с анализите, публикувани на страниците на „Военен сборник“, което не представлява изненада предвид факта, че донесения на Франкини се изпращат в редакцията на списанието⁸¹ и следва да покаже, че наблюденията на този резидент имат съществена роля за формирането на руската оценка за османските въоръжени сили в периода след Кримската война.

Поради факта, че не разполага с друг свой постоянен агент на Балканите, Военното министерство понякога възлага на капитан Франкини задачи по събиране на сведения не само за османската, но и за армията на обединените княжества Влахия и Молдавия, Сърбия и дори Италия⁸². От средата на 60-те години заедно с донесенията си военният агент често изпраща различни карти и планове на Балканския полуостров и части от него, което се свързва с отчетливия интерес на Главния щаб към топографското изучаване на региона⁸³.

Донесенията на капитан Франкини от втората половина на 60-те години се отличават с по-голяма систематичност в излагането на информацията, в тях вече присъстват подробни таблици, съдържащи данни за числеността и дислокацията на османската армия, съставяни три пъти годишно, съгласно инструкциите от 1864 г. Анализи на цялостната военнополитическа обстановка отново присъстват, но под формата на отделни донесения, адресирани лично до военния министър Милютин. През 1867 г. по задание на Николай Игнатиев военният агент съставя и „Общи съображения за възможните офанзивни и отбранителни операции на сръбската армия в случай на война с Турция“, които трябва да послужат на сръбското правителство при евентуален конфликт с Високата порта⁸⁴. В този анализ с доста солиден обем Франкини разглежда организацията, предполагаемата численост на двете армии (сръбската и османската), топографията на бойния театър, възможния ход на конфликта и шансовете за сръбски успех в него. Заключението, до което се стига, е, че Сръбското княжество разполага със средства за ефективни действия срещу Високата порта и при благоприятна възможност може да ги използва за преследване на своите политически цели, като в такъв случай Русия би следвало да подпомогне славянските братя материално и с изпращането на обучени офицери. Все пак анализът се прави с уговорката, че авторът не познава в

⁸⁰ Пак там, л. 139 – 144.

⁸¹ Пак там, л. 150.

⁸² Пак там, а. е. 74, л. 21, 31; ф. 438, оп. 1, а. е. 159, л. 1 – 6.

⁸³ Пак там, ф. 450, оп. 1, а. е. 78, л. 69 – 72.

⁸⁴ **Карасев**, А. Из истории русско-сербских отношений в 60-х гг. XIX в. // *Советское славяноведение*, 1978, № 2, с. 46.

детайли Сърбия и не разполага с подробни данни за нейната топография⁸⁵. В друг мемоар от началото на 1867 г. Франкини прави цялостен анализ на настоящото положение на Източния въпрос, защитавайки идеята, че при засилващото се антиосманско движение на Балканите вероятността от внезапна смърт на „Болния човек“ става все по-голяма, докато в същото време западните сили не са готови да се впуснат в нова война на изток. Това, според военния агент, създава благоприятни условия за руска намеса и кардинално решение на Източния въпрос. Този документ е прочетен от Александър II, който оставя върху него лаконичната бележка: „Неговият поглед е съвършено верен“⁸⁶.

От изложеното дотук виждаме, че след лятото на 1864 г. информацията, изпращана от военният агент в Константинопол, се дели на два големи дяла. Първият е съставен от донесенията до ГУГЩ, впоследствие до Главния щаб, които съдържат основно цифрови данни за османската армия и флот и служат за воденето на военната статистика. Освен това военният агент поддържа постоянна кореспонденция с военния министър Милютин, в която предлага обстоен вътрешен поглед върху ситуацията на Балканите с отчитане на местните и международните фактори, оказващи влияние върху нея. Съдейки по преписката, министър Милютин е удовлетворен от работата на своя агент и в повечето случаи споделя неговите виждания.

Тъй като в донесенията на капитан Франкини присъства подробна информация за числеността и дислокацията на османските военни части в провинцията, възниква въпросът по какъв начин военният агент в Константинопол се осведомява за положението в отделните области на обширната империя. Отговор дава доклад на Франкини до ГУГЩ от пролетта на 1864 г., в който се цитират сведения, съобщени от руския консул в Сараево⁸⁷. Приемникът на Франкини на поста военен агент в свое донесение предлага Главният щаб да отправи официална благодарност на консулите Кудрявцев и Ястребовски за доставените от тях статистически сведения⁸⁸. Очевидно военният агент се ползва от информация, доставяна от представителите на Външното министерство по места, което още веднъж идва да покаже съпричастността на консулите към системата на военно разузнаване.

През февруари 1870 г. Виктор Франкини се обръща към военния министър Милютин с молба да бъде освободен от заеманата длъжност и да му бъде дадено ново назначение, по възможност в Средна Азия или пограничните с Османската империя територии, където той би могъл да употреби натрупаните познания за Изтока. Сред причините за желанието си той посочва такива от личен характер и настъпилото общо спокойствие в Ориента, което го об-

⁸⁵ РГВИА, ф. 450, оп. 1, а. с. 81, л. 1 – 32.

⁸⁶ Пак там, л. 38.

⁸⁷ Пак там, а. с. 73, л. 75.

⁸⁸ Пак там, а. с. 93, л. 48.

рича на бездействие⁸⁹. Мотивите за исканото отчисление от поста не звучат твърде убедително и вероятно прикриват други причини, но министерството удовлетворява волята на Франкини и предлага назначението на Александър Зельони на негово място. Бързината, с която е взето решението, без да се разглеждат други възможни кандидатури, говори, че смяната е предварително замислена и не е резултат от личното желание на капитан Франкини. Може да се предположи, че с назначаването на Зельони, имащ зад гърба си опит от служба в Кавказ, се търси по-засилено изучаване именно на малоазийските, погранични с Русия, османски провинции. Това се потвърждава от донесенията на военния агент, в които се обръща доста сериозно внимание на Кавказкия боен театър при една хипотетична война.

На 2 юли с височайшето одобрение на император Александър II за военен агент в Константинопол е назначен полковник Александър Семьонович Зельони, комуто е определена годишна заплата от 3000 рубли плюс 1200 рубли за негласни разходи⁹⁰. Писмото, с което Милютин известява Зельони за новото му назначение, гласи: „Вие сте назначен за военен агент в Константинопол. Заминавайте по-скоро и се старайте да донасяте верни сведения“⁹¹. На 21 август полковник Зельони уведомява, че вече е пристигнал в османската столица, където се запознава и с наставленията, оставени му от капитан Франкини, посочващи средствата за получаване на информация⁹².

Съвсем скоро след назначаването на новия руски военен агент в Константинопол, в Европа настъпва ситуация, създаваща благоприятни условия за постигане на една от главните цели в близкосточната политика на Петербург след 1856 г., а именно отмяната на черноморската неутрализация. Отхвърлянето на накърняващите руското държавно самочувствие и суверенитет ограничителни клаузи в Парижкия мир относно режима на Черно море представлява сериозен успех за царското правителство, който идва след съответната подготовка и внимателно преценяване на възможните усложнения. Интересно е тук да се проследи ролята на военния агент в Константинопол в хода на дипломатическата акция на Петербург, която се явява и един от главните епизоди в развитието на Източния въпрос през разглеждания период.

Съдържанието на донесенията на Александър Зельони от есента и зимата на 1870 – 1871 г. е изцяло в контекста на събитията около бушуващата на запад война между Франция и Прусия и руската акция по отмяна на черноморската неутрализация. Изпращаната информация има за цел да създаде правилна представа за настоящите настроения и възможните бъдещи действия на Портата във връзка с предприетия от Петербург дипломатически ход. Руският

⁸⁹ Пак там, а. е. 87, л. 3 – 4.

⁹⁰ Пак там, л. 13.

⁹¹ Пак там, л. 22.

⁹² Пак там, л. 40 – 41.

военен агент освен конкретни сведения за активността на османските въоръжени сили, предоставя и преки впечатления от обществените настроения в османската столица.

Според Зельони войната в Европа и възможността тя да бъде последвана от ново отваряне на Източния въпрос определено вълнува умовете на османските управници, а стъпки на Петербург по посока промяна на трактата от 1856 г. са очаквани. Притеснения от военно стълкновение съществуват, което намира израз в ускореното превъоръжаване на армията. През лятото и есента на 1870 г. са направени няколко големи поръчки на оръжие от чужбина, съобщава Зельони – от Англия са поръчани 170 000 пушки „Снайдер“ и 150 000 затворни механизма, необходими за преработката на закупените годи-на по-рано от САЩ пушки „Спрингфийлд“ и „Енфийлд“, в Австрия са поръчани 200 „скорострелни оръдия“ „Гатлинг“⁹³. Според непотвърдени данни Зельони свидетелства и за поръчката на 500 обсадни и крепостни оръдия. Освен това работилниците на Топхане и Зейтинбурну са ангажирани в преработка на намиращите се на въоръжение по-стари образци оръжие. Също така Портата ускорява приготвянията за отбрана на крепостите в Румелия и Мала Азия, като руският военен агент обръща внимание на значително подобрената отбранителна способност на крепостите Карс, Ардаган и Ерзурум, което според неговата преценка ще промени сериозно характера на военните действия на Кавказкия боен театър при бъдещ военен конфликт⁹⁴.

Освен за усилията по превъоръжаване на армията, полк. Зельони уведомява Военното министерство на Русия за образуването през юли 1870 г. на наблюдационен лагер в Шумен за наблюдение на северната граница, като според посочените от него данни в града са събрани 26 000 души от целия Дунавски вилает⁹⁵. Тези факти дават основание на полк. Зельони да направи заключението, че Високата пората провежда подготовка за възможно влошаване на отношенията с Русия, което евентуално би могло да доведе и до въоръжен конфликт.

През септември и октомври се наблюдава значително успокоение сред османското правителство; то е удовлетворено от първоначалните руски сондажи, даващи му основание да смята, че въпросът за ремитилизацията на Черно море ще се решава само с взаимното съгласие на двете черноморски страни. Тези настроения намират израз в постепенното разпускане на наблюдационния лагер в Шумен, за което уведомява военният агент в Константинопол⁹⁶.

⁹³ Въпросното оръжие се явява първият серийно произвеждан образец на самозарядна картечница.

⁹⁴ РГВИА, ф. 450, а. е. 88, л. 5.

⁹⁵ Пак там, л. 6.

⁹⁶ Пак там, л. 7.

Подробни сведения за първоначалното впечатление, което произвежда в Константинопол циркулярната нота на министър Горчаков от октомври 1870 г. и реакцията на Високата порта, намираме отново в докладите на полковник Зельони. В донесение от 11 ноември 1870 г. той уведомява военния министър за голямата изненада, с която нотата е посрещната от османското правителство и предприетите в отговор военни мерки. Както справедливо отбелязва руският военен агент, Портата е очаквала повдигането на въпроса на европейски конгрес, но не и едностранно действие от руска страна, целящо да я постави пред свършен факт. Според Зельони категоричната стъпка от страна на Петербург е предизвикала първоначален смут и безпокойство на Босфора, допълнително подхранвани от отсъствието на руския посланик от Константинопол и неяснотата за преследваните от Русия крайни цели. Това дава почва за опасения от предстояща руска атака, надигане на християнското население, пълна отмяна на Парижкия трактат и пр. В същото време, добавя руският агент, османската армия се намира в процес на превъоръжаване, а крепостите в Румелия не са приведени в отбранителна готовност⁹⁷.

В отговор още на следващия ден след връчването на нотата са предприети и конкретни военни мерки. Издадена е заповед за свикване на редифа, проведено е и извънредно заседание на инженерния комитет на Сераскериата, за да се обсъди състоянието на различните крепости и начините за най-бързото им привеждане в отбранително състояние. Взето е решение османската броненосна ескадра на стоянка в Златния рог да бъде приведена в бойна готовност и в случай на необходимост да навлезе в Черно море. До Шумен са изпратени нареждания за усиление на наблюдението зад граница, а струпването на сили в града е възобновено. До провинциалните управители са изпратени искания да заявят броя на башибозуците, които всяка провинция може да предостави при необходимост⁹⁸.

И през ноември, въпреки привидното успокоение на духовете и примирителния тон на Портата, Зельони подчертава, че военните мерки, предприети веднага след получаване на нотата под влияние на първото впечатление, не са отменени. Заповедта за свикване на редифа е все още в сила, разпускането на лагера в Шумен не само не е преустановено, но се планира и усиляването на наблюдателния корпус до 80 000 души, както и формирането на втори лагер със същите функции в Силистра. Военният агент предупреждава и за пристигането на английски военноморски специалисти в османската столица, на което той гледа с особена подозрителност, обяснима предвид страховете от повторение на сценария от Кримската война. Според Зельони се наблюдава активно прехвърляне на сили от различни части на Мала Азия и Сирия в Румелия и Армения, което контрастира с миролюбивите официални заявления

⁹⁷ Пак там, л. 4.

⁹⁸ Пак там, л. 8.

на Портата. „Придвижването на войски по суша и море се извършва организирано и определено прави впечатление и носи тревожност сред населението от избухването на нова война“ – завършва своя доклад руският военен агент⁹⁹.

Въпреки всичко, донесенията на Зельони в никакъв случай нямат за цел да алармират Петербург за опасност от османска офанзива. Посочените военни мерки представляват подготовка за отбранителна война в случай на необходимост, което изисква време за привеждане в готовност на крепостите и концентриране на войски в пограничните територии. Самостоятелни настъпателни действия не са планират. Опасенията на руския агент са свързани основно с възможността от протакане на въпроса за ремилитаризацията на Черно море и постигане на единодействие между Османската империя, Англия, а може би и Австро-Унгария на антируска основа, за което той напуска няколкократно. „Мисълта за встъпване във война с Русия без съюзници не намира поддръжници сред здравомислещата част от османците, но в случай, че Турция има съюзници и партията на войната вземе надмощие няма съмнение, че Османската империя ще обедини силата на всички мюсюлмани за удар срещу Русия“ – предупреждава Зельони в свое донесение от 1 декември 1870¹⁰⁰.

Доставяната от полковник Зельони информация не е маловажна, тъй като помага за изясняване на позицията на Високата порта, която според външния министър Горчаков може да послужи като пример за поведение на останалите Велики сили, а от това в крайна сметка ще зависи успехът на руската акция¹⁰¹. Трябва да се отбележи, че донесенията на Зельони, свързани с обстановката в Османската империя, във времето на руската акция по отмяна на черноморската неутрализация се четат не само от военния министър, но и от държавния канцлер, което е засвидетелствано в запазената преписка¹⁰². Този епизод ни дава възможност да хвърлим още един щрих върху поста на военния агент в Константинопол като ценен източник на разузнавателна информация в подобни важни за руската блискоизточна политика моменти.

До средата на 70-те години на века дейността на полковник Зельони в Константинопол основно е фокусирана върху събиране на статистически и военнотопографски сведения и материали за Османската империя, които биват отправяни във Военнонаучния комитет към Главния щаб. Оглавяващият този комитет генерал Николай Обручев поддържа директна преписка с военния агент по въпроси, свързани с набавянето на данни, необходими за воденето и актуализирането на военната статистика, а също и картографирането на европейската част от Османската империя. Отделно полковник Зельони изпраща редовни рапорти до военния министър, съдържащи по-широк кръг

⁹⁹ Пак там, л. 12.

¹⁰⁰ Пак там, л. 14.

¹⁰¹ Горяинов, С. Босфор и Дарданелы. Санкт Петербург, 1907, с. 169.

¹⁰² РГВИА, ф. 450, а. е. 88, л. 1.

от сведения от военно-политически характер. Често към тях са прикрепени вестникарски статии по въпроси, представляващи интерес, откъси от официални публикации, фотографии, планове, схеми на различни обекти и пр.

В литературата често срещана е тезата за подценяването на неприятеля от страна на Русия преди войната от 1877 – 1878 г. В тази връзка интересно е да се проследят сведенията и анализите на военния агент за качествата и боеспособността на османската армия и степента на подготовка на империята за военен сблъсък в навечерието на Източната криза, които без съмнение имат съществена роля за формирането на представата на руския щаб за противника. Военният агент постоянно известява за огромните усилия, които османското правителство полага за превъоръжаването на армията, и то при все по-плачевното състояние на държавните финанси. „Военното министерство и Артилерийското управление не само не забавят работата по превъоръжаването, но и постоянно я ускоряват. Този факт показва значението, което Турция отдава на превъоръжаването на армията, независимо от това, че то я приближава все повече до държавния банкрут“ – пише Зельони през март 1871 г.¹⁰³ Според военния агент в армията на султана успешно се заимстват от Европа модели по отношение на въоръжението и материалната част, но сериозно изоставане се наблюдава там, където се изисква не просто механично пренасяне на европейския опит, но вникване в неговите същност и дух. Причините за слабата дисциплина, от която страдат османските въоръжени сили, военният агент на Русия посочва в нрава на мюсюлманите, липсата на почит към закона и отсъствието на опитни офицери с изразено чувство за дълг на всички степени от йерархията¹⁰⁴. Друг съществен проблем, отбелязан от руския военен агент, са постоянните кадрови рокади, превръщащи се в епидемия на всички етажи от военното командване и администрация¹⁰⁵.

Що се отнася до полевите способности на османската армия, то оценките на Зельони са смесени. На база на наблюдаваните от него военни учения той изтъква качествата на артилерията, която освен с модерна материална част може да се похвали с подготвени артилеристи, показващи добри практически познания за своята служба и умело боравене с техниката. Координацията между трите рода войски обаче, както отбелязва и Франкини, остава на ниско ниво, офицерският състав в по-голямата си част е неподготвен за командването на големи военни формирования, тактическите прийоми не отговарят на съвременните изисквания, наблюдава се и явна неспособност за използване на особеностите на терена¹⁰⁶.

¹⁰³ Пак там, оп. 1, а. е. 89, л. 8 – 9.

¹⁰⁴ Пак там, а. е. 90, л. 8 – 9.

¹⁰⁵ Пак там, а. е. 89, л. 48 – 49.

¹⁰⁶ Пак там, л. 66.

По отношение на военноморските сили на империята, то оценката на Зельони може да се сведе до определението добри кораби с лоши моряци. Според военния агент модерните османски бронирани съдове изглеждат съвсем достойно на фона на европейските морски сили, но остават безполезни при съществуващото ниско ниво на подготовка на техните екипажи, а султанският флот може да очаква повторение на Наварин или Синоп при среща с много по-слаб противник, стига той да разполага с няколко модерни броненосца с опитни моряци¹⁰⁷.

В донесенията на Александър Зельони се наблюдава и силен акцент върху важността, която ще има Кавказкият боен театър при бъдещ руско-османски конфликт. Според военния агент при настоящата международна ситуация и опасността от европейска намеса в случай на руска офанзива на Балканите, Портата очаква Петербург да насочи основния си удар при една хипотетична война именно в Кавказ, където е и единствената непосредствена граница между двете империи. В тази връзка Зельони уведомява за отчетливите усилия на османското правителство по подобряване на отбранителната способност в пограничните територии чрез изграждане на мрежа от крепости и комуникационни линии¹⁰⁸. В обобщение впечатлението, с което остава читателят на донесенията на военния агент, е, че Османската империя разполага с добре въоръжена армия, съставена от войници с принципно високи лични боеви качества, но осакатявана от ниската дисциплина и посредствения команден състав. Поради това тази военна сила е слабо пригодна за офанзивни действия, но способностите ѝ за ефективна отбрана все пак не би следвало да се подценяват, дават да се разбере донесенията на Зельони.

В продължение на двете мирни десетилетия след края на Кримската война военният агент на Русия в Константинопол се превръща във важен елемент от добре смазания механизъм на руския дипломатически апарат в османската столица. За пръв път Петербург разполага със свой официален резидент в Европейския югоизток, чиито функции са фокусирани изключително в събирането и предаването на информация от преимуществено военно естество. Макар и явявайки се представител на Военното министерство, той остава в огромна степен подчинен на външното ведомство, чието съгласие е необходимо при решаването на всякакви въпроси, свързани с професионалната му дейност, отпускането на допълнителни финансови средства, командировки, отпуски, кадрови промени на поста и пр. В този смисъл Министерството на външните работи на Русия продължава да контролира дейността на всички задгранични представители. Доставяната от военния агент информация, както виждаме, обслужва не само преките интереси на Главния щаб с оглед изучаването на Османската империя като потенциален противник, но и чер-

¹⁰⁷ Пак там, а. с. 92, л. 61.

¹⁰⁸ Пак там, а. с. 90, л. 22 – 57.

тае широка военнополитическа картина, която е полезна от гледна точка на близкотоизточната политика и стратегия на Петербург като цяло. Интересът в руската столица към доставяната информация е висок, за което говори фактът, че голям процент от донесенията биват четени лично от императора. За сформирания през 1867 г. Военнонаучен комитет докладите на военния агент са главният източник на регулярни сведения за Османската империя, без които воденето на редовна военна статистика, особено при постоянните реформи, извършвани от Портата, би било невъзможно.

Бидейки официален представител на Русия в Османската империя, който се намира под наблюдението на властите и чиято дейност би следвало да носи открит характер, военният агент не концентрира своята дейност в полето на агентурното разузнаване и шпионажа. Тайната агентура е само един от източниците за осведомяване, а донесенията се основават в главната си част на внимателен прочит на пресата, обнародваната от правителството и военното ведомство информация, лични впечатления, придобити при наблюдение на военни учения, посещения на казарми и военни лагери, както и разбира се чрез поддържането на широк кръг от контакти, преимуществено сред военните среди. Както пише десетилетия по късно бившият началник на австро-унгарското разузнаване, именно легалните средства за информиране могат да дадат на един прозорлив и запознат с военното дело агент по-ясна картина, отколкото контактите с „тъмни личности“, чиито сведения често могат да бъдат подвеждащи¹⁰⁹.

Въпросът за разширяване на агентурната мрежа с назначаването на военни агенти в други балкански държави не стои на дневен ред пред Военното министерство на този етап. В началото на 1869 г. руският офицер от гръцки произход Папаригопуло предлага на министър Милютин да му бъде дадено назначение като военен агент в Атина без заплата от министерството, тъй като личното състояние му позволява да добива нужните сведения без всякаква финансова помощ от правителството¹¹⁰. Полученият отговор е кратък и категоричен: „Министерството на външните работи признава за свършено неудобно вашето командироване в Гърция с каквото и да е звание“¹¹¹. Липсата на постоянна резидентура в други пунктове от Югоизточна Европа освен Константинопол поражда необходимостта от временното командироване на офицери в различни части на Балканите с разузнавателни цели.

¹⁰⁹ Шапошников, Б. Мозг Армии. Т. 3. Москва – Ленинград, 1929, с. 311.

¹¹⁰ РГВИА, ф. 401, а. е. 46, оп. 2, л. 1 – 2.

¹¹¹ Пак там, л. 4.

РУСКИ ОФИЦЕРИ С РАЗУЗНАВАТЕЛНИ МИСИИ НА БАЛКАНИТЕ

В периода след 1856 г. руски офицери нееднократно посещават Балканския полуостров при различна степен на конспиративност, изпълнявайки задачи пряко свързани с военното разузнаване. Още през 1857 г. руският офицер и българин по произход Иван Кишелски извършва седеммесечно пътуване по българските земи под прикритието на учител, който търси работа. В действителност той изпълнява поръчение да разузнае пътищата между Дунав и Стара планина и пътя от Одрин за Цариград, като по време на пребиваването си на османска територия се ползва със съдействието и протекцията на руските консули¹¹². През лятото на 1865 г. в района на Варна е изпратен офицерът от генералния щаб полковник Станкевич със задачата да проучи някои територии, които са били част от военния театър по време на войната от 1828 – 1829 г.¹¹³ Целите на подобни разузнавателни мисии се състоят главно в изучаването на местността в топографско и географско отношение, проучването на пътища и комуникационни линии и доставянето на информация, нужна на руския щаб с оглед подготовката за бъдеща кампания в Югоизточна Европа. От средата на 60-те години започва и процесът по стратегическо планиране на хипотетичната и много вероятна война с Османската империя, което дава по-нататъшен тласък на този вид разузнавателна дейност.

Още през септември 1866 г. в своя записка до военния министър Милютин ген. Николай Обручев¹¹⁴ очертава в едри шрихи стратегическия план на една бъдеща военна кампания на Балканите, съобразен с новата военно-политическа обстановка след Кримската война. При липсата на черноморски флот, пише Обручев, руската армия може да постигне успех само чрез стремително сухопътно настъпление към османската столица, като войските ще трябва да си пробият път през земите на днешна Централна България, а не на изток както в предходните кампании. Специално внимание е отделено на трудностите, пред които ще се изправи Русия в тази война, като дебело се подчертава необходимостта от щателна подготовка, която трябва да включва подробно изучаване на природо-географските, топографските и пр. особености на основния боен театър и неговото картографиране. „Ако пруската

¹¹² **Бицаева-Стопнова**, Р. Генерал Иван Попкиров Кишелский – един из достойнейших болгарских патриотов. В. Търново, 2009, с. 55; Генев, Ц. Българи-офицери, борци за българо-руска дружба преди Освобождението. София, 1957, с. 39 – 40.

¹¹³ РГВИА, ф. 450, оп. 1, а. е. 75, л. 4.

¹¹⁴ По това време ген. Обручев заема поста деловодител на Съвещателния комитет към Главния щаб на руската армия. Година по-късно в състава на този комитет е прехвърлен Военнонаучният отдел към ГУГШ, а самият комитет и преименуван на Военнонаучен комитет. По-подробно вж.: **Алексеев**, М. Военная разведка в Российской империи..., с. 201 – 209.

кампания [Има се предвид явно австро-пруската война от 1866 г.] се увенча с успех, това е заради предварителната подготовка [...] Пътищата и крепостите на противника бяха проучени, а частите бяха снабдени с точни и подробни топографски карти“ – добавя руският генерал¹¹⁵. Записката отразява съвсем точно реалните условия, с които щабът на руската армия ще трябва да се съобразява при евентуални действия на Балканите и именно тя заляга в основата на военния план на кампанията от 1877 – 1878 г.¹¹⁶ Така още на този етап е очертана територията, на която ще се водят основните бойни действия в бъдеща война срещу Османската империя, а логиката, предлагана от ген. Обручев, е съвсем ясна – за желаното бързо и решително настъпление към Босфора с необходимо предварително проучване и картографиране на бойния театър. Това определя и една от належащите задачи, стоящи пред щаба на руската армия в разглеждания период.

Предвид многобройните войни, водени от Русия срещу Османската империя от края на XVII в. насам, би могло да се предположи, че в Петербург вече са изучили добре Балканите като евентуален театър на военни действия и разполагат с необходимите им военнооперативни карти. На практика обаче до момента руската армия е навлизила на дълбочина в Балканския полуостров само веднъж – по време на войната от 1828 – 1829 г., като тогава настъплението се развива в източните български земи, близо до Черноморското крайбрежие. Събраните в хода на тази кампания данни и съставените карти се отличават с най-голяма пълнота по отношение на североизточния край на Европейска Турция, като за останалите територии Генералният щаб на руската армия разполага главно със словесни описания на отделни маршрути, както и дребномасштабни и не особено точни географски карти, съставени основно от европейски пътешественици в началото на века – крайно недостатъчно за нуждите на бъдеща война¹¹⁷.

През същата, 1866 г. въпросът за изработването на нова и по-точна карта на Европейска Турция, или поне на нейната източна част, която представлява най-голям интерес, влиза в обсъжданията на Съвещателния комитет към Главния щаб на руската армия, чийто деловодител е именно ген. Обручев¹¹⁸. На 4 януари 1867 г. последва и резолюция на военния министър за издаването на такава карта в 10-верстов мащаб (1:420 000; 1 верста = 1,067 км) и рамка, включваща: на север – Северна Молдавия, на юг – 40 паралел, на изток – Ду-

¹¹⁵ РГВИА, ф. 846, оп. 16, а. е. 7622, л. 64 – 64 об.

¹¹⁶ **Караиванов, А.** Планове на воюващите страни. – В: Руско-турската освободителна война 1877 – 1878. Сборник статии по някои проблеми на войната. София, 1977, с. 29.

¹¹⁷ Столетие Военного министерства. Исторический очерк возникновения и развития в России Генерального штаба в 1825 – 1902 гг. Санкт Петербург, 1910, с. 71.

¹¹⁸ **Айрапцтов, О.** Забытая карьера „русского Мольте“ Николай Николаевич Обручев (1830 – 1904). Санкт Петербург, 1998, с. 108 – 109.

навската делта, и на запад – границите на Австро-Унгария по река Уна. Редакцията на картата е поверена на генерал-майор Форш при съдействието на ген. Обручев, полк. Шевельов и подполковник Щубендорф¹¹⁹.

Работата по съставяне на първите листове от картата започва веднага, но скоро става ясно, че оскъдните материали, намиращи се на разположение на топографския отдел на Главния щаб, далеч не са достатъчни за постигане на желаното. При отсъствието на опорни точки в Централна и Западна България ситуирането дори на някои от големите градове като Враца или София, с точност под 20 – 30 версти, се оказва невъзможно¹²⁰. Наложилата се в руската картографска практика традиция на съставяне на нови карти на базата на стари такива и с използването на известно количество „свежи“ данни няма как да доведе до задоволителен резултат¹²¹. Решение могат да дадат само инструментални измервания и топографски заснемания на терена, но как такива могат да бъдат проведени при положение, че самата Османска империя не полага усилия за картографирането на собствените си територии?

При своята експанзия в Централна Азия, която е доста активна по време на разглеждания период, Русия широко прилага военна научните експедиции като форма на военно разузнаване. Оглавявани от генералщабни офицери и имащи в състава си военни топографи, геодезисти и астрономи, тези експедиции се провеждат под предлога за извършване на научно-проучвателна работа, но на практика изпълняват чисто военни задачи, а именно изучаване на местността и нейните природо-географски особености от военна гледна точка, проучване на възможни пътища за придвижване на войски, извършване на топографски заснемания и последващо изготвяне на карти, които да бъдат на разположение при бъдещи действия на руската армия в съответния регион¹²². Разбира се, провеждането на подобна експедиция в земи, подвластни на османския султан, би било доста по-сложно не само поради евентуалното несъгласие от страна на Константинопол, но и заради крайната подозрителност, с която западните сили гледат на всяка руска инициатива по посока на Балканите.

Находчиво решение на въпроса, както посочва по-късно в спомените си Георгий Бобриков, идва от руския посланик в Цариград Николай Игнатиев, който дава идеята за организиране на експедиция в османска територия под предлог за градусно измерване на дъгата на меридиана от град Измаил до о. Крит, или с други думи – продължаване на т. нар. „Геодезична дъга на

¹¹⁹ Исторический очерк деятельности Корпуса военных топографов 1822 – 1872. Санкт Петербург, 1872, с. 583 – 584.

¹²⁰ Пак там, с. 585.

¹²¹ Фель, С. Картография России XVIII века. Москва, 1960, с. 178.

¹²² Гоков, О. Особенности военной разведки России на мусульманском Востоке (1856 – 1890 гг.). // *Canadian – American Slavic Studies*, 2011, No 45, p. 59.

Струве^{123*}. Под тази по-благовидна форма предложението е отправено официално към Високата порта, която склонява да допусне група руски геодезисти и картографи на своя територия при условие, че Петербург поеме цялото финансиране и предостави на османската страна резултатите от проведените астрономически работи¹²⁴. На цялото начинание е придадена формата на съвместен проект, но на практика ролята на османските офицери се заключава в това да следят отблизо за дейността на своите руски колеги¹²⁵.

Логично изниква въпросът защо въобще Високата порта дава съгласие за провеждане на въпросната експедиция? Причините със сигурност не са в евентуална наивност на османското правителство, на Босфора определено нямат илюзии, че руските картографи и геодезисти са всъщност на първо място разузнавачи, а и дори да не е така, западните посланици в Цариград бързо биха „отворили очите“ на султанските министри. В своя отчет за пребиваването си в Турция един от участниците в експедицията – Георгий Бобриков, цитира съдържанието на разговор, проведен между френския посланик в Константинопол и великия везир Фуад паша, който явно по някакъв начин е станал достояние на руското разузнаване. На опитите на посланика Буре да обрисова руската инициатива като прелюдия към скорошна военна инвазия или в най-добрия случай опит за подклаждане на въстание сред местните християни, Фуад паша отговаря, че не вижда такава заплаха, дори напротив – Портата ще има полза, тъй като Петербург любено се е съгласил да предостави на османската страна резултатите от работата на експедицията. Що се отнася до разузнаването на възможни пътища за настъпление към Цариград, то през 1829 г. руската армия и без подробни карти намери път към нашата столица, добавя великият везир¹²⁶. Логично е да се предположи, че за османското съгласие „вина“ има и ген. Игнатиев, чиято ярка и енергична личност заема видно място сред дипломатическия корпус в Цариград и се ползва с доверието на османските министри и дори на султана.

Така на 11 септември 1867 г. в Константинопол пристига експедиция, подготвена от Главния щаб на руската армия, чиято официална задача е формулирана като предварително проучване на местността във връзка с градусното

¹²³ Бобриков, Г. Воспоминания о Русской-турецкой войне 1877 – 1878 гг. // *Русская старина*, 1913, № 3, с. 488 – 489.

* Т. нар. „Геодезична дъга на Струве“, по името на руския астроном Василий Струве, представлява серия от 265 триангулационни пункта, простиращи се от най-северната част на днешна Норвегия до Одеска област в Украйна и е създадена с научноизследователски цели през първата половина на XIX в.

¹²⁴ Стародымов, Н. Отважный разведчик Николай Артамонов задобго до войны сформировал разведывательную сеть в Турции. // *Военно-исторический журнал*, 2001, № 10, с. 47.

¹²⁵ РГВИА, ф. 450, а. с. 82, л. 4.

¹²⁶ Пак там, л. 2 – 3.

измерване на меридиана от град Измаил до о. Кандия (Крит). Нейното ръководство е поверено на капитан Картаци, сред другите участници са капитан Николай Артамонов и щабс-ротмистър Георгий Бобриков. В Константинопол към тях се присъединяват стоящият към руското посолство поручик Скалон и щабс-капитан Биков от Корпуса на военните топографи. В Цариград руските офицери прекарват малко повече от месец (до 20 октомври), чакайки да получат султански ферман и да бъдат определени османските офицери, които ще участват в експедицията. Като изходен пункт за проучванията е избран гр. Русе, като руските топографи се придвижват по море до Варна и оттам по новопостроената железница до града на Дунав¹²⁷. Официално силите и средствата на експедицията са насочени към изследване на местността между р. Дунав и Архипелага с цел избиране на направление за продължаване на триангулационната мрежа в османска територия¹²⁸. Едва ли обаче може да съществува съмнение, че главните цели са по-различни и се състоят в изучаване на земите на юг от Дунав като евентуален театър на военни действия и събиране на данни за тяхното картографиране. Това се потвърждава и от по-нататъшния ход на експедицията.

Пристигнали в Русе, руските офицери решават, че тъй като интересувашите ги местности са слабо проучени в географско отношение, за добиването на „по-точно понятие за положението на планинските хребети, пътища и населени места“ най-полезно ще е провеждането на възможно повече астрономически определения. За покриването на по-голяма територия експедицията се разделя на две групи, оглавявани от кап. Картаци и кап. Артамонов¹²⁹. През следващите около два месеца Картаци извършва две пътувания – едно от Русе през Търново, Габрово, Карлово, Пазарджик и Пловдив до Стара Загора, и друго от Варна през Бургас до Одрин¹³⁰. В същото време кап. Артамонов пътува от Русе до София, преминавайки през Свищов, Плевен, Ловеч, Троян, след което се връща в Русе, за да тръгне по маршрута Русе – Шумен – Сливен – Одрин¹³¹.

Показателно за целите на експедицията е кои именно територии и населени пунктове посещават руските офицери. Те обхождат основно централна Северна България, Средна и донякъде Западна Стара планина и Подбалкана, преминавайки през Русе, Свищов, Плевен, Ловеч, Търново, Бяла, както и Шипка, Клисура, Копривщица, Панагюрище, Казанлък, Троян, Кърнаре, Златица, Етрополе и др. Така очертаните територии са по-слабо познати на руския щаб и което е по-важно – те напълно съвпадат с вероятния театър

¹²⁷ Пак там, л. 6.

¹²⁸ Записки военно-топографического отдела Главного штаба. Санкт Петербург; 1871. Т. 32. Отделение второе, с. 5.

¹²⁹ Пак там, с. 6.

¹³⁰ Пак там, с. 7.

¹³¹ Пак там, с. 42.

на най-активни военни действия при бъдеща кампания на Балканите, поне според вижданията на стратегите в Петербург. Съвсем разбираемо руските топографи-разузнавачи обръщат специално внимание на Средна Стара планина, тъй като, съгласно военните планове, именно оттук трябва да преминат императорските войски при похода си към Босфора, а за тази цел от ключово значение е познаването на планинските проходи, тяхната проходимост за артилерия, обози и пр. Още на следващата, 1868 г. в Русия излиза от печат „Военностатистически сборник за 1868 г.“, основна част от който е посветен на Османската империя. В него се съдържа подробно описание на всички старопланински проходи с акцент на пригодността им за колесен транспорт и тежки товари, като се прави заключение, че представата за непроходимостта на Стара планина се дължи повече на легенди, отколкото на реалността, а като най-удобен проход е посочен Шипченският¹³². Със сигурност основната част от тази информация се базира на резултатите от проведената през предходната година експедиция.

Съществен извор за дейността на руските офицери на Балканите е и съставеният от капитан Бобриков отчет за неговата дейност по време на разглежданата експедиция. Върху близо 200 ръкописни страници и под формата на своеобразен пътепис Бобриков описва с погледа си на военен своя път от Русе до Пловдив и Стара Загора. Освен данни за отделните населени места, етническият и верския състав на населението, наличието на фортификационни съоръжения, той обръща сериозно внимание на пътната инфраструктура, стратегическото значение на отделни комуникационни линии, тяхната сезонна проходимост, състоянието на мостовете и пр. Без съмнение руският офицер дава тези описания с мисъл за бъдещото придвижване на военни части през въпросните територии. Бобриков отбелязва стратегическото значение на новопостроената железница Русе – Варна, която би спомогнала за по-бързото прехвърляне на османски военни контингенти от Мала Азия на Дунавския театър, но поставя под съмнение качеството на нейното изграждане¹³³.

Във фондовете на Военноисторическия архив в Москва е съхранен и документ, свидетелстващ за дейността на друг от участниците в експедицията – поручик Скалон¹³⁴. От събраните от него „Данни за статистиката на Европейска Турция“ става ясно, че той следва различен маршрут на движение, преминава през Плевен и София и обхожда земите в западна и югозападна посока, достигайки до Радомир, Кюстендил, Битоля, Пирот, Ниш, след което продължава на север към Лом и Видин през Петроханския проход¹³⁵. Неговата работа се състои в събирането на статистически сведения за въпросните територии, като

¹³² Военно-статистический сборник на 1868 год. Санкт Петербург, 1868. с. 292.

¹³³ РГВИА, ф. 450, а. с. 82.

¹³⁴ Пак там, а. с. 79.

¹³⁵ Пак там, л. 1 – 12.

в това се включва численост на населението по градове, неговият етнически и верски състав, сведения за икономическото положение, търговията, селското стопанство и пр. Отделна част от съчинението е посветена на пътната мрежа в Западна България, където са описани основни маршрути, състояние на пътищата, сезонна проходимост, възможност за превоз на тежки товари, специално внимание е отделено и на планинските проходи в Западна Стара планина¹³⁶. Както вече бе споменато, поручик Скалон се присъединява към експедицията в Константинопол. Изглежда, руският посланик генерал Игнатиев е видял удобна възможност да изпрати своя подчинен на отделна разузнавателна мисия, тъй като при други обстоятелства той не би разполагал със султански ферман, даващ му право на свободно придвижване в империята.

В резултат на руската военно-топографска мисия на Балканите от 1867 г. е определено географското положение на 35 населени места в българските земи, проучен е главният балкански хребет, коригирани са много грешки, съществуващи в старите карти на региона. Събраните данни съставляват математическата основа за издадената впоследствие 10-верстова карта на Европейска Турция¹³⁷. Немаловажно значение има фактът, че руските офицери получават възможност да се запознаят отблизо с особеностите на бъдещото бойно поле, като при това го правят съвсем легално и със съгласието на османските власти. В хода на експедицията са обходени и проучени основните пътни артерии в българските земи, които по-късно ще бъдат използвани за придвижване на руски войски: царските офицери добиват и реална представа за състоянието на старопланинските проходи, което има ключово значение за военното планиране. Събраните от капитан Бобриков и поручик Скалон статистически данни пък са необходими не само от тясно военна гледна точка, но и с оглед на бъдещото териториално-административно устройство на земите, които предстои да бъдат освободени от османска власт. Трябва също така да отбележим, че по-късно, по време на Освободителната война, Николай Артамонов оглавява разузнаването на руската Дунавска армия, а неговият опит „на терен“ определено има значение за по-ефективното изпълнение на тази длъжност.

Въпреки успешно проведената мисия на Балканите, работата по изработване на новата топографска карта на Европейска Турция не потръгва с очакваните бързи темпове. Като причини се сочат множеството служебни задължения на натоварените с дейността лица¹³⁸, но може би събраните данни все още не са напълно достатъчни. Недовършена работа по всичко личи е останала, тъй като две години по-късно, през септември 1869 г., в Константинопол отново пристига Николай Артамонов, който по-рано същата година

¹³⁶ Пак там, л. 22 – 27.

¹³⁷ Исторический очерк деятельности..., с. 493.

¹³⁸ Пак там, с. 587.

е зачислен в Корпуса на военните топографи¹³⁹. Неговата мисия е официално формулирана като поднасяне на Портата на списъка с пунктовете, чието астрономическо географско положение е определено през 1867 г., подробните изчисления към него, а също така и „проверка на географското положение на някои пунктове на Балканите“¹⁴⁰. Именно и последното следва да се разглежда като основна задача на руския офицер. Този път той прекарва почти осем месеца в Османската империя, а в периода от 12 септември до 8 декември извършва астрономически определения и топографски заснемания по маршрута Константинопол – Одрин – Пловдив – София – Свищов. За разлика от 1867 г., вече са посетени и редица градове в Западна България като Берковица, Сливница, Лом, Чипровци и др.¹⁴¹ Това красноречиво охарактеризира мисията на Артамонов като продължение на експедицията от 1867 г. в западна посока с цел попълване на липсващите данни, необходими за картографирането на българските земи. Фактът, че именно Артамонов е натоварен с тази работа, не е случаен, тъй като той е избран за редактор на военно-топографската карта на Европейска Турция. По време на своето пребиваване на Балканите руският офицер определя географското положение на 37 пункта, съставя описания на маршрути, а също така събира и материали за последвалото изработване на карта на Босфора и околностите на Константинопол в мащаб $\frac{1}{2}$ версти в дюйм (1:21 000)¹⁴². В пътуването на руския офицер, което по време съвпада с интензифицирането на българското националноосвободително движение в края на 60-те години на века, мнозина западни консули съзират тайни опити на Русия за извършване на панславистка пропаганда, подготовка за преминаване на български чети от Влахия и организиране на въстание¹⁴³. Всъщност за момента Петербург се стреми да поддържа крехкия мир в Югоизточна Европа, а мисията на Артамонов не изглежда да е нещо повече от военно-топографско разузнаване на евентуалния театър на военни действия.

В началото на 70-те години работата по изработването на карта на Османската империя е в разгара си, а обогатяването на необходимата за целта база от данни продължава. През май 1871 г. военният министър се обръща към посланика Николай Игнатиев със следното писмо: „При съставянето на 10-верстовата карта на Европейска Турция, изготвяна във Военно-топографския отдел на Главния щаб, се появи необходимост да се попълнят някои нейни части

¹³⁹ Глушков, В. Становление и развитие военной картографии в России. (XVIII – начало XX в.). Дисертация за придобиване на научна степен доктор на географските науки. Москва, 2003, с. 28.

¹⁴⁰ Стародымов, Н. Отважный разведчик Николай Артамонов... с. 49.

¹⁴¹ Записки военно-топографического отдела... с. 89 – 135.

¹⁴² Глушков, В. Становление и развитие военной картографии в России... с. 29.

¹⁴³ Българско национално-революционно движение 1868 – 1874. Чуждестранни документи. Т. 1. София, 1992, с. 320 – 323, 326 – 328.

с топографски данни, които могат да се съберат само намясто. Вследствие на това Военното министерство признава необходимостта да командирова в разпореждане на Ваше Превъзходителство шабс-капитан Биков от Корпуса на военните топографи, който, бидейки запознат с края, би могъл да изпълни удовлетворително въпросната работа [...] Ако от Ваша страна последва съгласие за командироването на Биков, то на този офицер би било предписано да се отправи незабавно в Константинопол и оттам на първо място в Русе, тъй като районът на Русе, Шумен и Силистра ни е най-слабо известен¹⁴⁴. В отговор генерал Игнатиев изразява пълното си съгласие и готовност да съдейства за изпълнение на мисията, като подчертава, че това трябва да стане с крайно внимание и предпазливост, предвид засилената бдителност и подозрителност на османските власти, „подстрекавани от австрийските и полски агенти“¹⁴⁵. За съжаление, в цитираното архивно дело липсват документи с информация дали планираната мисия на капитан Биков е осъществена и какви са резултатите от нея. Въпреки това, цитираният по-горе извор ни дава представа за активната работа, водена в Главния щаб, по картографиране на Европейска Турция, както и указва зоната на най-изразен разузнавателен интерес.

По време на двете военно-топографски мисии на Русия от 1867 и 1869 г. е определено астрономическото географско положение на повече от 70 обекта, разположени основно в българските земи, което дава необходимите опорни точки за картографиране на територията. Въпреки това, Военнонаучният комитет използва всякакви други начини за набавяне на материали, които могат да бъдат полезни за съставянето на 10-верстовата карта на Европейска Турция. Военният агент в Константинопол също е натоварен със задачата по издирване и доставяне на такива материали. През юли 1871 г. той пише до военния министър, че при равнодушието на османците към топографията на собствената страна, за руския щаб полза могат да имат единствено проучвания, дело на западноевропейски специалисти. В тази връзка Зельони съобщава, че е установил контакт със служител на австрийската компания, извършваща предварителни проучвания за изграждане на железопътна мрежа в Румелия. Въпросният служител на име Бастендорф е изявил готовност срещу заплащане в размер на 8000 франка да предостави на военния агент 25 подробни маршрута¹⁴⁶ на предполагаемите направления на румелийските железопътни линии, които по мнението на Зельони представляват „доста богат топографски материал за попълването на наличните у нас топографски данни за Европейска Турция“¹⁴⁷. От Главния щаб уведомяват Зельони, че повечето

¹⁴⁴ РГВИА, ф. 401, оп. 2, а. е. 85 (1871 г.), л. 1.

¹⁴⁵ Пак там, л. 2.

¹⁴⁶ Под термина *маршрут* следва да се разбира подробно географско и топографско описание на местността с приложени карти и схеми.

¹⁴⁷ РГВИА, ф. 450, оп. 1, а. е. 89, л. 21 – 22.

от тези маршрути са вече придобити от руския военен агент във Виена, но все пак интерес представляват 7 от тях, които той получава задача да достави¹⁴⁸. В следващите месеци 7-те маршрута са изпратени в Петербург на части (австрийският чиновник отказва да даде всички карти наведнъж от опасения, че липсата им ще бъде лесно забелязана), където са *копирани* преди да бъдат върнати обратно в бюрото на компанията в Константинопол¹⁴⁹. През 1874 г. военният агент на Русия в Константинопол отново изпраща в Петербург фотографски копия от топографски карти на части от Европейска и Азиатска Турция, изработени от европейски специалисти по поръчка на Високата порта. Посочените материали руският Главен щаб оценява като извънредно ценни и даващи понятие за слабо познати, но много важни от военна гледна точка местности¹⁵⁰.

Както се вижда, през втората половина на 60-те и първата половина на 70-те години на XIX в. една от главните задачи, стоящи пред руския Главен щаб и Корпуса на военните топографи, е изработването на нова военно-топографска карта на Европейска Турция. Оттук произлиза и засилената активност на военно-топографското разузнаване на Русия на Балканите, чието най-забележимо проявление е военно-топографската експедиция от 1867 г. и нейното продължение от 1869 г. През 1876 г., когато поредната руско-турска война е вече на прага, картографирането на европейските земи на Османската империя е доведено до успешен край. Отпечатаната върху 17 листа Карта на Европейска Турция в 10-верстов мащаб, съставена под редакцията на Николай Артамонов, към този момент представлява най-пълното и точно картографско изображение поне на българските земи и нейното наличие определено е от полза за руската армия във военните години.

Освен от картографски материали, Главният щаб на руската армия се нуждае и от данни, необходими за воденето на военната статистика, както и сведения за цялостната военнополитическа обстановка. Обезпечаването с такава информация за Османската империя, както видяхме, е задача на военния агент в Константинопол. Неговите донесения обаче не са достатъчни за попълването и актуализирането на масива от сведения за целия пътър в етническо, религиозно, природо-географско и пр. отношение Балкански полуостров, което налага изпращането на офицери разузнавачи, които да съберат намясто липсващата информация. В горните редове вече бе даден един пример за такава разузнавателна мисия – тази на поручик Скалон от 1867 г. Дейността на този офицер в услуга на разузнаването заслужава да ѝ бъде отделено допълнително внимание.

¹⁴⁸ Пак там, л. 27 – 28.

¹⁴⁹ Пак там, л. 33 – 34.

¹⁵⁰ Пак там, а. е. 93, л. 74.

Василий Скалон постъпва на военна служба през 1861 г. в Лейбгвардейския улански полк; през 1865 г. получава отпуск и по указания лично на министър Милютин заминава за Османската империя със задача събиране на топографски и статистически сведения за Европейска и Азиатска Турция. През ноември и декември с. г. той съставя „Маршрут от границите на Босна и Сърбия до град Бургас на Черно море“, съхранен като печатен екземпляр в РГВИА, който дава представа за географския обхват на неговите пътувания по Балканите¹⁵¹. В ролята си на разузнавач Скалон видимо се справя успешно, поради което е оставен временно под разпореждането на Николай Игнатиев в Константинопол именно за изпълнението на подобни задачи¹⁵². През 1867 г. е включен в състава на руската военно-топографска експедиция, но пътешествието му в западнобългарските земи продължава и в началото на 1868 г. По време на престоя си във Видин в края на 1867 г. той съставя труд, озаглавен „За военното значение на Сърбия по отношение на Турция и Австрия във връзка с общата военна задача на Русия на изток“¹⁵³. Видимо на базата на личните си наблюдения върху местността в днешните земи на Западна България и Източна Сърбия Скалон прави подробен стратегически разбор на възможните военни действия в тази част на Балканите при ново изостряне на Източния въпрос, последвано от въоръжен конфликт. Според него при географските и топографските особености на Сърбия и липсата на добра крепостна система воденето на отбранителна война срещу Османската империя не дава шансове за успех на Княжеството, вместо това Белград би трябвало да заложи на настъпателни действия, координирани с руска офанзива на юг от Дунав. Скалон също така доста правдиво анализира политиката на Хабсбургската монархия в Югоизточна Европа след загубите, претърпени от Виена в Италия и Германия, като достига до логичното заключение, че при следващо отваряне на Източния въпрос Австро-Унгария ще търси задоволяване на своя апетит на Велика сила с парчета територия от Западните Балкани.

Във Видин към поручик Скалон се присъединява сръбският офицер разузнавач на име Боголюб Каталинич, заедно с когото той продължава пътешествието си по протежение на границата на Сръбското княжество, през Стара Сърбия и Македония, до пределите на Гърция¹⁵⁴. Интригуващата кариера на този офицер заслужава да получи внимание тук, тъй като името на Каталинич е свързано с дейността на руското разузнаване на Балканите в дадения период. Боголюб Каталинич е славянин с католическо вероизповедание, ро-

¹⁵¹ Пак там, а. с. 79, л. 56 – 60.

¹⁵² **Нигалатий**, М. Перспективы сербско-русского военного сотрудничества в 60-е – нач. 70-х гг. XIX в. Дисертация за придобиване на научна степен кандидат на историческите науки. Москва, 2009, с. 115.

¹⁵³ РГВИА, ф. 450, оп. 1, а. с. 79, л. 29 – 55.

¹⁵⁴ **Нигалатий**, М. Перспективы сербско-русского военного сотрудничества..., с. 116.

ден през 1838 г. в хърватската част на Военната граница¹⁵⁵, получава военно образование в Австрия и постъпва на служба като граничар. През 1864 г. като доброволец заминава за Мексико заедно с австрийския корпус, участва в интервенцията на Франция, Англия и Испания. За трите години, прекарани в Мексико, Каталинич натрупва богат боен опит и познания, вкл. и по военна топография. След уволнението си от австрийската армия приема сръбско поданство и постъпва на сръбска служба, а в началото на 1868 г. е изпратен като помощник на руския разузнавач Скалон, явно поради опита си в извършването на топографски заснемания, придобит в Мексико¹⁵⁶. Очевидно тук става въпрос за съгласувано между руското и сръбското правителство разузнаване, резултатите от което биха били полезни и за двете страни. Като сръбски офицер Каталинич съставя записка „За военнополитическото значение на Военната граница в Австрия“, която вероятно с посредничеството на Василий Скалон е представена на руския посланик в Константинопол Игнатиев¹⁵⁷.

Познанията за положението в северозападната част на Балканския полуостров и опитът, придобит на австрийска служба, по всичко личи правят Боголюб Каталинич полезен кадър за руското разузнаване на Балканите, още повече при положение че Петербург не разполага с агентурна мрежа в района на Военната граница, която област в същото време може да има голямо значение при един бъдещ конфликт, предвид амбициите на Виена за териториално разширение в Югоизточна Европа. Изглежда, тези обстоятелства стават причина за привличането на сръбския офицер на руска служба през юни 1869 г. като прапорщик в 146-и пехотен Царицински полк.

Съвсем скоро Каталинич се озовава отново на Балканите в ролята си на разузнавач, този път изпратен от руския щаб. Свидетелство за това е съставената от него записка за „пътешествието му през южнославянските земи в месеците юли – август 1870 г.“, датирана от 15 октомври 1870 г.¹⁵⁸ В началото на своето съчинение авторът твърди, че своите наблюдения е направил едва ли не самоинициативно по време на „случайния си двумесечен отпуск“. На тези думи едва ли може да се вярва, по всяка вероятност тук става въпрос за изпълнението на конкретни задачи по събиране на разузнавателна информация, възложени му от висшестоящото началство, макар и конкретни документи, потвърждаващи това, да не бяха открити от нас във фондовете на РГВИА.

¹⁵⁵ Военна граница или военна крайна (нем. Militärgrenze, хърв. Vojna krajina) – обособена погранична зона между Хабсбургската монархия и Османската империя, чието население се ползва от определени привилегии в замяна на отбраната на австрийската граница от османски нападения.

¹⁵⁶ **Нигалатий**, М. Перспективи сръбско-руското военно сътрудничество..., с. 111 – 116.

¹⁵⁷ Пак там, л. 119.

¹⁵⁸ РГВИА, ф. 430, оп. 1, а. е. 7, л. 1 – 26.

Самата записка очертава маршрута на неговото пътуване, включващ Румъния, Сърбия, Хърватия и Военната граница, като най-дълго време той прекарва на последното място, от което може да се съди, че инструкциите му са били именно за събиране на актуални данни за положението в дадената област. За всяка от страните и областите, през които преминава, руският разузнавач дава подробни описания на военнополитическата и революционната обстановка. Първата част от съчинението му е посветена на българското националноосвободително движение и неговите организации в Румъния. Каталинич не крие симпатиите си към групата на младите сред българката емиграция и създадения наскоро Български централен революционен комитет, който според него е „съставен от най-образованите млади люде“, приеман е съчувствено на запад, но генералният консул на Русия Офенберг се отнася с открито презрение към него, което отблъсква българите от Петербург и вреди на руската политика в региона като цяло¹⁵⁹. Интересно е да се отбележи следното наблюдение на руския разузнавач: „Комитетът има много образовани люде от двете страни на Дунав. Повечето от тях са в Гюргево, Браила, Галац. Те изпълняват длъжността на наблюдатели на двете страни на Дунав, правят го напълно безплатно и трябва да им се отдаде дължимото, тъй като благодарение на тях комитетът знае какво се случва на Балканския полуостров“¹⁶⁰. Тук Каталинич явно намеква за ползата, която тази съществуваща своеобразна агентурна мрежа на българската емиграция в Румъния може да има за руското разузнаване. По време на подготовката за война срещу Османската империя през 1876 – 1877 г. Русия се възползва именно от контактите на българските емигранти с техни сънародници на юг от Дунав за събиране на разузнавателна информация, а някои сравнително наскоро станали известни аспекти от дейността на Любен Каравелов говорят за негови връзки с руското Военно министерство и военното разузнаване на Русия¹⁶¹.

Сравнително малко внимание в своята записка Каталинич отделя на ситуацията в Румъния, наблягайки основно на изключително ниския авторитет, с който се ползва правителството и жалкото положение на армията, съставена от „необучени селяни, тунсядци, които не са защитници на отечеството, а негово бreme“¹⁶². В Белград той прекарва едва два дни, като за това време успява да събере само сведения за въоръженieto, което, според думите му, се е подобрило значително от времето на неговото последно пребиваване в Сърбия¹⁶³. Основната част от съчинението е посветена на Военната граница,

¹⁵⁹ Пак там, л. 2 – 3.

¹⁶⁰ Пак там, л. 4.

¹⁶¹ Стоянов, И. Любен Каравелов. Нови щрихи към живота и дейността му. В. Търново, 2008, с. 53.

¹⁶² РГВИА, ф. 430, оп. 1, а. с. 7, л. 6.

¹⁶³ Пак там, л. 7.

общата обстановка в дадената област, политиката на Австро-Унгария спрямо нея, както и стратегическото ѝ значение в случай на руско-турска война. Каталинич дава подробни данни за крепостната система в региона, броя и силите на славянските полкове в състава на австро-унгарската армия, цялостната военна организация на областта, описва релефно и настроенията сред граничарите. Заключението, до което стига, гласи, че в случай на нови надигания на Балканите, славянските народи, подвластни на Виена, непременно ще възтанат и могат да се превърнат в услужлив фактор в контекста на евентуална руска военна кампания в Югоизточна Европа¹⁶⁴.

При по-нататъшната си служба в руската армия Боголюб Каталинич не е изпращан на други подобни разузнавателни мисии, причина за което може да се търси в неговото прогресивно влошаващо се здраве, но и в субективността, с която той представя фактите, изхождайки от собствените си идеи за освобождение на австрийските славяни с руска помощ. Самата записка от 1870 г. е приета нееднозначно в Петербург. Докато Милютин смята труда му за важен и достоен за поощрение, директорът на Азиатския департамент Стремоухов пише, че макар и нелишени от интерес, някои от описанията на Каталинич са недостатъчно обективни и без политическо значение¹⁶⁵. И все пак този офицер, привлечен на руска служба явно именно поради комбинацията от своите произход, знания и опит, се оказва идеален агент, който да предостави на Петербург вътрешен поглед върху територията на Военната граница, една част от Балканския полуостров, слабо позната на руския щаб, но същевременно представляваща интерес, особено предвид нарастващата тежест на хабсбургския фактор при бъдещ конфликт в Югоизточна Европа.

Втората половина на 60-те години на XIX в. на Балканите е белязана от усиляване на антиосманското движение в различни краища на полуострова. Източният въпрос напомня за себе си и обещава скоро отново да се изправи пред Европейския концерт с цялата си сложност и възли от противоречия. В Белград отчитат обстоятелствата, настъпили след Австро-пруската война и началото на Критското въстание, като благоприятстващи постигането на сръбските външнополитически цели, вкл. и в открита война с Османската империя, която се планира като общобалканско въстание против вековния поробител¹⁶⁶. За целта от 1867 г. Сърбия започва активно да търси помощта на Петербург под формата на оръжие, а също така и подготвени офицери, каквито определено не достигат в сръбската армия¹⁶⁷. Както вече беше споменато, през 1867 г. военният агент Франкини по искане на Николай Игнатиев разработва

¹⁶⁴ Пак там, л. 10 – 24.

¹⁶⁵ **Нигалатий**, М. Перспективы сербско-русского военного сотрудничества... , с. 124.

¹⁶⁶ **Никитин**, С. Дипломатические отношения России с южными славянами в 60-х годах XIX в. – В: Славянский сборник. Москва, 1947, с. 281.

¹⁶⁷ **Карасев**, А. Из истории русско-сербских отношений... , с. 49.

стратегически план за военни действия на Княжеството против Османската империя. По мнението на руския посланик обаче този план е нахвърлян на основата на оскъдни данни, предполагаемият боен театър е познат само от не особено точни географски карти и описания, поради което възможните грешки са много¹⁶⁸. Очевидният недостиг на данни за Сърбия изисква попълването на празнотите чрез събиране на информация намясто. В началото на 1867 г. сръбското правителство се обръща с молба към Петербург за изпращането на опитни офицери, които да се запознаят със състоянието на сръбските въоръжени сили и да ги подготвят за въоръжено стълкновение с Османската империя. В резултат с тайна мисия в Белград е изпратена група офицери в чийто състав влизат полковник Леер, инженер-полковник Пастелников и капитан Снесарев. Отделно от това някои офицери, като например Николай Раевски, се отправят в Сърбия, формално излизайки в отпуск¹⁶⁹.

Присъствието на тези офицери в Сърбия дава възможност на руския щаб, а също и Външното министерство на Русия да получат актуална и подробна информация за ситуацията в Княжеството и особено за състоянието и възможностите на неговите въоръжени сили, на които се отдава основно значение като на организирана бойна сила в случай на общохристиянско надигане срещу Високата порта. В своите записки, писма и доклади, отправяни както във Военното министерство, така и в Азиатския департамент, руските офицери единодушно изказват мнението за неподготовеността на сръбската армия и несъответствието между политическите амбиции на правителството и реалните възможности. „Политическите цели сега са обединение на славянските земи, излаз на море и възстановяване на Душановото царство, но Сърбия има нужда от армия и военна стратегия за постигане на целите си“ – пише Пастелников в своя записка от юни 1867 г.¹⁷⁰ Друг подобен документ посочва ред слабости в артилерията, снабдяването, военната администрация, липсата на достатъчно оръжие и подготвени офицери, на базата на което се заключава: „Ако военните действия започнат сега, шансовете на сърбите са малки, а дори и да избегнат разгрома, ще изпаднат в безизходно положение. Съседните страни също не са готови за активен отпор“¹⁷¹. В докладна записка до директора на Азиатския департамент от февруари 1867 г. Николай Раевски също признава острия недостиг от подготвени офицерски кадри в сръбската армия, поради което предлага изпращането на няколко десетки опитни руски офицери, формално

¹⁶⁸ Пак там, с. 47.

¹⁶⁹ Пак там, с. 49; **Нарочницкая**, Л. Россия и отмена нейтрализации Черного моря 1856 – 1871. Москва, 1989, с. 95 – 97.

¹⁷⁰ РГВИА, ф. 439, оп. 1, а. е. 13, л. 15.

¹⁷¹ Пак там, л. 6 – 8. Авторът на този документ, озаглавен „Обзор на сръбските приготовления по отношение боевото снабдяване на войските“, остава неизвестен на нас, но без съмнение това е един от руските офицери, изпратени в Сърбия през 1867 г.

излезли в отпуск, което няма да е нарушение на миролюбивите отношения спрямо Портата, но в същото време ще принесе голяма полза на славянското дело. Освен това трябва да се избере един шабен офицер или генерал, който да поеме командването над сръбската войска и милиция¹⁷². По същество предлаганото от Раевски напълно съпада с доброволческото движение, което наблюдаваме почти десетилетие по-късно по време на Сръбско-турската война (1876). Копия от самата записка попадат освен в Азиатския департамент, и у военния министър, и у посланика в Константинопол Игнатиев¹⁷³.

Писмата на Пастелников и Снесарев също така обрисуват противоречията и вътрешните борби в сръбското правителство, които спъват военната подготовка. След половингодишен престой в Сърбия Снесарев пише: „В интерес на Сърбия и на всички славяни благоразумно би било да се отложи решителното стълкновение до систематичното завършване на военните приготовления, още повече че в сръбското министерство може да се получи комбинация по-благоприятна за народния дух от сегашната“¹⁷⁴.

От гледна точка на разужаването мисията на руските офицери може да се определи като успешна, тъй като позволява на руското правителство да придобие реална представа за силите на Сърбия и нейните възможности да поведе славянските народи на обща борба против султана. Предвид констатираната неподготвеност на Белград, дипломацията на Петербург възприема виждането за ненавременността на планираното въстание и отправя съответните въздържачи призови до княз Михаил¹⁷⁵. Същевременно изпращаната от руските офицери информация попълва базата от данни на руския шаб за въоръжените сили на Княжеството, състоянието на крепостите, пътната мрежа и топографските особености на сръбските земи.

През 70-те години на XIX в. в руския Главен шаб продължава работата по събиране и систематизиране на информация за българските земи, които трябва да бъдат основен боен театър в една бъдеща война срещу Османската империя. Със задачата по съставяне на военен обзор на България и подробна сводка на всички маршрути е натоварен един от главните участници във военно-топографската експедиция от 1867 г., полковникът от генералния шаб Георгий Бобриков. През май 1873 г. от Военнонаучния комитет се обръщат с молба за височайше разрешение за командироването на Бобриков в Османската империя със следните съображения: „Тъй като данните в различни източници често са непълни или си противоречат, остават някои бели петна за запъл-

¹⁷² РГВИА, ф. 439, оп. 1, а. е. 13, л. 114.

¹⁷³ **Шемякин**, А. Смерть графа Раевского. (Електронен ресурс, дата на последно посещение: 05. 08. 2106 г. <http://www.srpska.ru/article.php?nid=435>)

¹⁷⁴ Цит. по: **Никитин**, С. Дипломатические отношения России с южными славянами..., с. 287.

¹⁷⁵ **Карасев**, А. Из истории русско-сербских отношений..., с. 51.

ване в описанието на местността и маршрутите, поради което е необходимо на капитан Бобриков да бъде позволено пътуване в Турция от частен характер, като офицер в отпуск [Подчертано в документа.]¹⁷⁶. В отговор на искането е получено разрешение за командироването на Бобриков в Турция за „събирането на военностатистически и топографски сведения“, а от петербургското градоначалство е издаден паспорт за пътуване зад граница на частно лице¹⁷⁷. Кога точно руският офицер пристига на Балканите не става ясно от архивното дело в РГВИА, но донесение на консула в Русе Мошнин от 26 август, в което се казва, че „тези дни“ там е пристигнал въпросният полковник, дава представа за началото на неговата мисия в българските земи¹⁷⁸. В свое писмо до Николай Обручев Бобриков посочва датата, на която е напуснал Османската империя – 20 септември¹⁷⁹. От същото писмо научаваме, че задачите на Бобриков включват топографско изучаване на местността и събиране на статистически сведения. По първия пункт руският разузнавач пише: „Условието, в които се намирах, не ме благоприятстваха [...] Турците ме съпровождаха с конвой, принуждаваха ме да спя само в турски селища и заплашваха да ме отведат с въоръжен караул. Въпреки това, аз огледах Видин, Силистра, делиорманския лес, пространството от Разград до Търново и долината на река Златаря“¹⁸⁰. Що се отнася до втората задача, Бобриков отбелязва, че събраните статистически сведения са превишили очакванията му и с тяхна помощ се надява да завърши описанието си до една година¹⁸¹. Присъствието и самоличността на руския офицер не остават скрити от западните дипломати. В началото на септември австро-унгарският консул в Русе Мотлонг информира в свое донесение за неговите обиколки в района на Силистра и Тулча, в които той е придружаван от драгомана на руското консулство в Русе¹⁸². Наблюденията на Мотлонг трябва да се отчетат като съвсем точни, тъй като въпросният драгоман на име Дмитрий Кара Михайлов, както става ясно от документ, съхраняван в РГВИА, наистина оказва особено ценна помощ на Бобриков, намира се неотлъчно до него по време на рекогносцировките в Северна България и крепостите Русе и Силистра, поради което и е предложен за награда¹⁸³.

Година по-късно полковник Бобриков е командирован отново на Балканите за разузнаване, този път в Румъния. В справка на Военнонаучния комитет

¹⁷⁶ РГВИА, ф. 401, оп. 2/926, а. е. 48 (1873 г.), л. 3.

¹⁷⁷ Пак там, л. 5, 9.

¹⁷⁸ Българско националнореволуционно движение 1868 – 1874. Чуждестранни документи. Т. 2. София, 1992, с. 420.

¹⁷⁹ РГВИА, ф. 401, оп. 2/926, а. е. 48 (1873 г.), л. 14.

¹⁸⁰ Пак там, л. 14 – 14 об.

¹⁸¹ Пак там, л. 14 об.

¹⁸² Българско националнореволуционно движение... Т. 2, с. 421.

¹⁸³ РГВИА, ф. 401, оп. 2/926, а. е. 48 (1873 г.), л. 16.

от 3 август 1874 г. се казва, че изпратеният през 1871 г. в Румъния полковник Маслов за събиране на топографски и статистически сведения не е предоставил никакви писмени резултати от своята командировка, а: „Междувременно, имайки предвид, че изучаването на Румъния за нас е доста важно, особено поради нейното отношение към Турция, би било полезно да не изпускаме възможността да се запознаем по-отблизо с нейната военна организация“¹⁸⁴. Възможността, за която става въпрос, са обявените големи военни маневри на румънската армия край град Бузю през септември – октомври с. г. Предвид няколкогодишните си занимания с Османската империя и васалните княжества, полковник Бобриков е избран да замине като руски представител на въпросните маневри, което ще му даде възможност да допълни наличните данни за организацията на румънските въоръжени сили, а също така и да събере нови статистически и топографски сведения¹⁸⁵.

На свое разузнавателно пътуване в Османската империя, Германия и Австрия през 1873 г. е командирован и самият генерал Николай Обручев. Това, че именно разузнаването е принципна цел на мисията, личи достатъчно ясно от доклад на Главния щаб, адресиран до императора и датиран от 15 май 1873 г., който се цитира тук в неговата пълнота: „Предвид съставяните в Главния щаб военни обзори на пограничните с Русия области на Турция, Австрия и Германия и предвид издаването на нови военностатистически описания на тези държави, съществува необходимост от командироването на главния редактор на тези издания и деловодител на Военнонаучния комитет генерал Обручев в Константинопол, Виена и Берлин за непосредствено съобщение с нашите военни агенти във връзка с коригирането и допълването на съществуващите военностатистически описания, а също и за събиране на най-нови сведения за състава и организацията на въоръжените сили на тези държави. При това, съгласно няколкократно изразеното желание на нашия посланик Игнатиев, на генерал Обручев ще се предостави възможност да вземе лично участие в разработването на програма за събиране на военностатистически сведения за Турция с посредничеството на нашите консули и, ползвайки се от някои новооткрити железни пътища, да пропътува по най-важното пространство от Балканско-Дунавския театър“¹⁸⁶. Както се вижда в този документ, целящ да мотивира пред държавния глава въпросната командировка, основно внимание е отделено на Османската империя, което говори достатъчно ясно за степенуването на приоритетите на руското разузнаване. Както справедливо отбелязва съвременният биограф на Николай Обручев Олег Айрапетов, самият факт, че

¹⁸⁴ Пак там, а. е. 60 (1874 г.), л. 5.

¹⁸⁵ Пак там, л. 7.

¹⁸⁶ Пак там, а. е. 49 (1873 г.), л. 1.

той започва обиколката си от Константинопол, демонстрира коя страна към момента представлява главен стратегически интерес¹⁸⁷.

За резултатите от пътуването на Обручев в европейската част от Османската империя основен извор е неговото писмо до Дмитрий Милютин от ноември 1873 г., в което той представя своеобразен отчет за направените наблюдения. Маршрутът на руския генерал започва от Константинопол, където той е представен на военния министър Хюсеин Авни паша от Николай Игнатиев. Тъй като обаче главна негова цел е наблюдение над османските войски в провинцията и запознаване с Дунавския боен театър, Обручев моли за посещение на шуменския военен лагер, където би могъл да види „учебните знания“ на султанските войски. Исканото разрешение му е любезно предоставено заедно с ферман, осигуряващ му безпрепятствено придвижване. В Шумен той се среща с русенския консул Мошнин, като двамата са посрещнати с огромно внимание и почит¹⁸⁸. Впечатленията на руския генерал от османските войски не се различават особено от това, което донасят военните агенти. Отбелязвайки доброто въоръжение на турския войник и високите му бойни качества, Обручев определя османската армия като зле организирана и обучена, заимстваща от Европа военни устава, но оставаща чужда на техния смисъл. „Турската армия прилича по-скоро на зле обучена милиция, отколкото на редовна европейска армия. Войниците са добри и добре въоръжени, но да създаде способна армия от този материал Турция не успява поради липсата на добро системно обучение.“¹⁸⁹ Според неговата крайна оценка османските въоръжени сили са неподготвени за широкомащабни офанзивни действия, което ги обрича на нови поражения¹⁹⁰.

След наблюдението на проведеното в Шумен военно учение Обручев посещава Русе, отбелязвайки в контекста на своето придвижване по суша, че в топографско отношение трябва да се обръща повече внимание на тази страна, тъй като в противен случай представите за балканския военен театър ще останат превратни. „Пътища, укрепления, население, тук всичко това се мени бързо. На едно място разрушават укрепления, на друго изграждат нови, селища изчезват, появяват се нови“ – пише руският генерал¹⁹¹. Като пример той дава пътя от Шумен за Одрин през Ямбол, който преди е бил шосе, а сега на места се е превърнал в конска пътека. В околностите на Шумен и въобще в България има много селища, които не са нанесени на руски карти, добавя Обручев¹⁹².

¹⁸⁷ Айрапетов, О. Забытая карьера..., с. 128 – 129.

¹⁸⁸ РГВИА, ф. 401, оп. 1/926, а. е. 49 (1873 г.), л. 11 – 11 об.

¹⁸⁹ Пак там, л. 17 – 17 об.

¹⁹⁰ Пак там, л. 19.

¹⁹¹ Пак там, л. 15.

¹⁹² Пак там, л. 15 об.

В политическо отношение той констатира намаляване на влиянието и тежестта на Русия в Османската империя за сметка на проникващото все по-дълбоко европейско икономическо и културно влияние. Според него при създалата се ситуация след българо-гръцкия църковен конфликт, подкопаваш основния опорен стълб на руската политика на Балканите – православно единство, опасността от загуба на позиции е все по-голяма. Гърците са директно наречени „нов враг на Русия“, а Петербург, пише Обручев, трябва последователно да поддържа българите като най-сигурен залог за охрана на своите интереси, за които издигането на Гърция представлява по-голяма заплаха дори от усилването на Турция¹⁹³.

В разглеждания период немалко руски пътешественици посещават Балканския полуостров. Докато интересите на някои от тях са чисто научни и познавателни, то други без никакво съмнение изпълняват задачи, свързани с разузнаването, а от техните съчинения се ползват в Главния щаб на руската армия. Тук ще обърнем внимание на няколко такива примера.

Известният руски географ, етнограф и пътешественик, член на Руското географско общество, изследовател на Далечния изток Михаил Иванович Венюков посещава на два пъти Османската империя – през 1867 и 1874 г.¹⁹⁴ Неговите многобройни пътешествия далеч не са само научни експедиции, а предвид принадлежността на Венюков към Руския генерален щаб, те следва да се разглеждат като пътувания, чиято главна цел е разузнаването, което се потвърждава и от факта, че негови записки с различна информация се съхраняват в РГВИА¹⁹⁵. За второто пътуване в Османската империя на руския офицер и пътешественик сведения намираме в неговите спомени. На Балканите той пристига с параход по Дунав от Базиаш и акостира в Русе с идеята да обходи българските земи в южна посока до Одрин. Венюков директно назовава целта на своето пътешествие като „събиране на сведения за предмети интересни във военнополитическо отношение“, като той е снабден с карти и чертежи, предоставени му от военно-топографския отдел на Главния щаб, които очевидно е трябвало да допълни и коригира. Неговото внимание е насочено главно към топографията на местността: „От Базиаш до Русе аз не слизах от палубата на парахода и с карта в ръка се стараех да се запозная колкото се може по-подробно с придунавските местности. Това ми се отдаде в такава степен, че и досега си спомням много подробности от топографията на Дунавската долина“ – пише Венюков¹⁹⁶. Пристигнал в Русе, руският разузнавач променя първоначалния си план и по съвети, получени от руския консул, по-

¹⁹³ Пак там, л. 19.

¹⁹⁴ Путешествия и литература о Ближнем востоке во второй половине XIX и начале XX в. – В: Ближний восток в русской науке и литературе. Ч. II. Москва, 1973, с. 263.

¹⁹⁵ Напр.: РГВИА, ф. 401, оп. 3/927, а. е. 9 (1875 г.), л. 1 – 7.

¹⁹⁶ Венюков, М. Из воспоминаний. Кн. 2. Амстердам, 1895, с. 191.

тегля с влак за Варна и оттам по море – за Константинопол, където да получи последващи указания от генерал Игнатиев. Така мисията му от разузнаване на Дунавския военен театър се превръща в събиране на информация от центъра на империята на Босфора. Все пак, пътувайки по железницата Русе – Варна, Венюков отбелязва редица груби неточности в руските карти и от дистанцията на времето се изказва с известна доза ирония за усилията на руския щаб по картографиране на местността. Освен на топографията, той обръща внимание на етнографията, отбелязвайки безлюдното, което среща от двете страни на жп линията¹⁹⁷. След завръщането си в Петербург Венюков публикува сравнително обширна статия във „Военен сборник“, в която описва обстойно пътуването си. В нея е включено подробно описание на железницата Русе – Варна и всички станции по нея, но основната част е посветена на Босфора, като руският офицер предоставя детайлни данни за самия пролив, неговата ширина и дълбочина в отделните участъци, морските течения, състоянието на османските батареи, прилага и изработена от него карта¹⁹⁸.

През 1874 г. Тракия посещава младият руски дипломат В. Теплов, чийто очерк, съдържащ сведения за икономическото положение и съдбата на християнското население, подвластно на Портата в посетените територии, е включен в сборника „Руски пътеписи за българските земи XVII—XIX век“¹⁹⁹. По това време Теплов е на служба в руското посолство в Константинопол²⁰⁰, което означава, че пътуването му не е осъществено без знанието и съгласието на Николай Игнатиев, а това дава основание да се предполага, че то има за цел събирането на определена необходима информация.

Трябва да се спомене и пътуването от 1872 г. на великия княз Николай Николаевич заедно с група офицери и генерали, чийто маршрут до Константинопол повтаря този, следван от Михаил Венюков. Делегацията се придвижва с влак от Виена до Базиш, оттам продължава с параход по Дунав до Русе, използва железницата до Варна и пристига по море в Константинопол²⁰¹. Без съмнение участниците в това пътешествие, с околото си на военни специалисти, осъществяват наблюдения върху посетените земи, както може да се съди от издадения по-късно пътепис на Дмитрий Скалон, адютант на великия княз, където се обръща внимание на редица детайли като състоянието на османските укрепления, стратегическото значение на селища и комуникационни линии и пр.²⁰²

¹⁹⁷ Пак там, с. 194 – 195.

¹⁹⁸ **Венюков**, М. С. Дороги по Турции. // *Военный сборник*, 1974, № 8, с. 364 – 392.

¹⁹⁹ Руски пътеписи за българските земи XVII—XIX век. София, 1986, с. 349 – 357.

²⁰⁰ *Annuaire diplomatique de L'Empire de Russie pour l'annee 1874*. Saint-Petersbourg, 1874, p. 50.

²⁰¹ Путешествия и литература о Ближнем востоке, с. 265.

²⁰² **Скалон**, Д. Путешествие по Востоку и Святой земле в свите великого князя

Като цяло може да се заключи, че всеки руски офицер, присъстващ на Балканите, било тайно или с официална мисия, или изпълнява основната функция на разузнавач, или я съвместява с други първостепенни задачи. От инструкциите, връчени на руския представител в международната комисия, изпратена в Белград след османската бомбардировка през 1862 г., виждаме например, че от него се изисква да използва престо си в Сърбия включително и за събиране на сведения за: „... 1) числеността на османските гарнизони в Белград, Смедерево и Кладово и количеството артилерия там; 2) значението на всяка от тези крепости във военно отношение и 3) военните сили на Княжеството и тяхното състояние“²⁰³.

С разгледаните примери не се изчерпва дейността на руски офицери разузнавачи на Балканите в дадения период, но направеният преглед дава възможност за някои обобщения. На първо място, виждаме, че този вид разузнавателни мисии се изпълняват преимуществено от генералщабни офицери, които често се налага да излизат фиктивно в отпуск. Секретността не е на високо ниво, реалните подбуди зад пребиваването на тези офицери в Юго-източна Европа не са тайна нито за османските власти, нито за западните дипломати. Основния стремеж, стоящ зад тези пътувания, е не вербуване на местна агентура или изграждане на тайни разузнавателни мрежи, а събиране на сведения, необходими към дадения момент на Главния щаб за попълване на военностатистическите данни, набавяне на материали за картографиране на Европейска Турция, изучаване на хипотетичния военен театър, силите и средствата за отбрана на Османската империя. Логично фокусът на разузнавателния интерес е поставен върху придунавските територии, които, съгласно съществуващите военни планове, трябва да бъдат оперативно поле на руската армия, както и върху възможните пътища за настъпление през Стара планина по направление към Одрин и османската столица.

Осъществяването на командировките става със съгласието на Външното министерство и съдействието на неговите агенти (консули) по места, което още веднъж демонстрира първостепенната координационна и ръководна роля на ведомството в осъществяване на разузнаването. На този фон изпъква ярко и фигурата на посланика Николай Игнатиев като деен организатор и съмишленик във всякакви действия, имащи за цел добиване на разузнавателна информация за нуждите на Главния щаб на руската армия.

Дотук бяха разгледани средствата, използвани от военното разузнаване за събиране на информация от Балканите във време на мир. Основен опорен стълб на Военното министерство в осъществяване на разузнавателната дейност е институтът на военния агент на Русия в Константинопол, който обаче

Николая Николаевича в 1872 году. Санкт Петербург, 1881. (Електронен ресурс: <http://www.fapgead.net/book/12533898/?page=1> Дата на последно посещение: 07. 08. 2016 г.)

²⁰³ РГВИА, ф. 450, оп. 1, а. е. 67, л. 27.

няма как да осигури нужния обем и спектър от сведения за целия полуостров. Тук е мястото, където се намесват офицерите, командировани в Югоизточна Европа за изпълнение на конкретни разузнавателни задачи, но и тяхното присъствие не може да ни отклони от налагащия се извод за кадровата слабост на руското военно разузнаване на Балканите в разглеждания период. Разгърнатата агентурна мрежа липсва, както и официални военни представители в балканските столици (без да се смята Константинопол), на централно ниво в Главния щаб също се наблюдава недостиг на подготвени специалисти балканисти, които да се занимават със системното разузнавателно изучаване на този важен за руската външна политика регион. Въпреки забележимото интензифициране на руското разузнаване в Югоизточна Европа в края на XIX и началото на XX в., кадровата слабост остава като главен проблем, с който Петербург не се справя на практика до Октомврийската революция²⁰⁴. При тези условия консулско-дипломатическата мрежа на руското Външно министерство продължава да стои в основата на информационните мрежи на Русия на Балканите след 1856 г., доставящи информация, вкл. и от военен интерес.

РУСКАТА КОНСУЛСКО-ДИПЛОМАТИЧЕСКА МРЕЖА НА БАЛКАНИТЕ В СИСТЕМАТА НА ВОЕННОТО РАЗУЗНАВАНЕ

Както стана ясно от досегашното изложение, събирането на разузнавателна информация от страна на агентурата на военното ведомство се осъществява със знанието, разрешението и съдействието на Външното министерство и неговите представители по места. Руските консули участват в непосредственото добиване на сведения, оказват и помощ на изпращаните офицери разузнавачи. Посланикът в Константинопол от своя страна се явява началник на военния агент в османската столица, сам инициира провеждането на разузнавателни мисии и отговаря за доставянето на сведения. Въобще руската дипломатическа мисия на Босфора се явява център, в който се влива информация от различни краища на Османската империя, там тя получава и първичен анализ, преди да бъде отправена към Външното или Военното министерство в Петербург. Факт е, че руските посланици при Високата порта отговарят за решаването на редица въпроси от двустранните руско-османски отношения, поради което тяхната добра информираност за положението не само в столицата, но и в различните краища на империята представлява основна потребност. В този смисъл императорската руска мисия на Босфора се явява както източник, така и ползвател на разузнавателна информация.

Мястото на руските консули в информационните мрежи на Русия е ключово и се определя от факта, че извън Константинопол това са единствените

²⁰⁴ **Каширин**, В. Дозорные на Балканах..., с. 571.

постоянни официални агенти на Петербург на Балканите. Поради споменатата кадрова слабост на военното разузнаване съвсем логично и закономерно е те да бъдат впрегнати в събирането не само на общополитическа, но и на военна информация. Самото наличие на немалко количество консулски донесения в архивните колекции на РГВИА доказва неизменната роля на тези резиденти в системата на военното разузнаване. За нас интерес представлява на първо време пътят на сведенията до бюрото на военния министър, началника на Главния щаб или управляващия Военнонаучния комитет в Петербург.

Съгласно установената практика, донесенията на консулите в Османската империя се отправят или непосредствено до директора на Азиатския департамент, или в посолството в Константинопол, откъдето биват препращани в Петербург. Консултът на Русия в Сараево Гилфердинг например изпраща доклади както до директора на Азиатския департамент Ковалевски, така и до посланика при Портата Бутенев²⁰⁵. Донесенията на вицеконсулите и консулските агенти преминават през генералното консулство в съответния район. Вицеконсултът в Пловдив Найден Геров е инструктиран да докладва до генералното консулство в Адрианопол, откъдето донесенията му биват отправяни до посланика в Константинопол²⁰⁶. По същия начин, но с посредничеството на генералното консулство в Русе, докладите на консулския агент във Варна достигат до руската мисия в османската столица. За физическото доставяне на тези донесения се грижат дипломатическите куриери, с които консулствата разполагат по щат. От Босфора, чрез дипломатическата поща, донесенията се отправят във Външното министерство на Русия. Консулите, резидиращи извън османските територии на Балканите, адресират своите доклади до висшестоящия дипломатически представител в страната, висшето началство в Петербург или отново до посланика в Константинопол. Някои от донесенията на консула в Рагуза например се отправят до посланика на Русия във Виена²⁰⁷, други – до посланика в Константинопол²⁰⁸, а основната част от тях – до директора на Азиатския департамент. Някои донесения достигат до Петербург и във вид на шифровани телеграми, разбира се, при наличието на изградени телеграфни линии. През втората половина на 60-те години например в Азиатския департамент постъпват секретни телеграми на генералния консул и дипломатически агент в Белград²⁰⁹. Важен пункт в информационните канали

²⁰⁵ Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1850 – 1864. Документы. Москва, 1985, с. 39, 55, 75, 96. Вж. също: **Тешћ**, И. Босна и Херцеговина у руским изворима (1856 – 1878). Сарајево, 1988. с. 25.

²⁰⁶ Архив на Найден Геров. Т. 1. София, 1931, с. 6.

²⁰⁷ РГВИА, ф. 450, оп. 1, а. е. 65, л. 1 – 2.

²⁰⁸ Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1850 – 1864..., с. 120.

²⁰⁹ РГВИА, ф. 439, оп. 1, а. е. 11, л. 33.

от Балканите към Петербург се явява град Одеса. Генералният консул в Букурещ изпраща директно на новорусийския и бесарабски генерал-губернатор и командващ войските в Одеския военен окръг сведения за редица детайли от политическия живот и революционната активност в тази част на полуострова, като особено място заема информацията за положението в изгубената от Русия по силата на Парижкия мир част от Бесарабия²¹⁰.

Веднъж озовали се в Петербург, тези от дипломатическите донесения, съдържащи сведения от военен интерес, биват препращани до военния министър, началника на Главния щаб, а по-късно и до деловодителя на Военнонаучния комитет Николай Обручев. Това е ясно засвидетелствано в архивните фондове на РГВИА, където, освен самите консулски донесения, се съхранява и съответната преписка, водена във връзка с препращането на тези документи. Въпросната преписка е еднотипна и в нея от името на външния министър или началника на Азиатския департамент дадено дипломатическо донесение (негово копие) се предоставя за прочитане на висшето военно командване²¹¹.

В препращаните донесения се съдържа разнообразна информация, като в зависимост от мястото си на пребиваване консулите осъществяват наблюдение над различни явления, събития и процеси, засягащи стратегическите интереси на Русия. Така например, голяма част от работата на консулите в Галац, Тулча и Яш се изразява в наблюдение над полските емигранти, чиито революционни замисли и надежди за всяване на смут в Русия с използване на руските старообрядци в Добруджа не могат да не тревожат Петербург. През лятото на 1857 г. консултът в Галац например информира подробно за пътуването на Садък паша (Михаил Чайковски) в Добруджа, имащо за цел вербуването на войници за създадения от него полк²¹². Консулският представител на Русия в Яш Лекс активно следи за дейността на полските емигранти в Молдавия след Полското въстание от 1863 г.²¹³ По време на службата си като руски вицеконсул в Тулча Константин Леонтиев също дейно се занимава с полския въпрос, стремейки се да разгадае бъдещите намерения на антируски настроената емиграция²¹⁴.

Подобно на военния агент в Константинопол, ведомости, макар и не толкова обстойни, за разположението на османските военни части в европейските провинции на империята съставят и консулите по места, като с особено

²¹⁰ Пак там, ф. 438, оп. 1, а. е. 161, л. 39; ф. 450, а. е. 67, л. 71.

²¹¹ Така например, архивна единица № 75 от фонд № 450 на РГВИА съдържа събрани донесения на руските консули Офенберг, Иванов и Кудрявцев, препращани от името на държавния канцлер до военния министър: РГВИА, ф. 450, оп. 1, а. е. 75.

²¹² Пак там, а. е. 57, л. 311.

²¹³ Пак там, оп. 1, а. е. 67, л. 39, 56, 154.

²¹⁴ **Косиц**, В. Константин Леонтиев: размышления на славянскую тему. Москва, 1997, с. 72 – 73.

внимание се следи за военната активност в традиционно най-неспокойните части от полуострова и пограничните зони с християнските княжества и Гръцкото кралство, представляващи постоянни точки на напрежение. Консулският представител във Видин осведомява за военната обстановка по сръбско-османската граница²¹⁵, а генералният консул и дипломатически агент в Белград осигурява информация за положението в самото Сръбско княжество и неговите обтегнати отношения с Високата порта²¹⁶. Данни за султанските войски в Босна и Херцеговина са получавани от консулите в Сараево и Мостар²¹⁷, а консултът в Битоля известява за положението в Албания и по османско-гръцката граница²¹⁸. За осъществяването на контакти с Черногорското княжество и съответно за доставяне на информация за положението там отговаря консултът на Русия в Рагуза.

Впоследствие консулските донесения се препращат във Военното министерство, поради което днес съставляват част от архивните фондове на РГВИА. На вниманието на военния министър постъпват на практика данни за всички части на Югоизточна Европа, където Русия разполага със свои консулски представители, което при отсъствието на военни агенти в различни части на полуострова задоволява донякъде мирновременните нужди от военна и военнополитическа информация. Трябва да се отбележи, че тук става въпрос не единствено за отделяне и препращане на тези донесения, в които по усмотрение на съответния дипломат е включена информация, представляваща интерес за военното ведомство. Консулите получават конкретни предписания за събирането на определени сведения, които с посредничеството на посолството в османската столица и Азиатския департамент биват доставяни до органите на военното управление в Петербург. От писмо на Николай Обручев до Азиатския департамент от 27 януари 1868 г. например научаваме, че по разработена съвместно между Главния щаб и посланика в Константинопол схема руските консулски представители в главните османски градове са получили инструкции да съберат подробни статистически сведения за своите райони на наблюдение. Задачата, става ясно, е успешно изпълнена, а предоставената от консулите информация се намира у главния секретар на посолството, във връзка с което генерал Обручев моли за възможно по-скорошното ѝ изпращане във Военнонаучния комитет²¹⁹.

Предвид отчетливия интерес на Главния щаб към Дунавския вилает на Османската империя и по-специално към региона на Русе, със събиране на разузнавателна информация за този, имащ стратегическо военно значение,

²¹⁵ РГВИА, ф. 450, оп. 1, а. е. 57, л. 56; ф. 401, оп. 2, а. е. 10 (1868 г.), л. 25.

²¹⁶ Пак там, а. е. 67, л. 7, 22.

²¹⁷ Пак там, а. е. 75, л. 11.

²¹⁸ Пак там, л. 19.

²¹⁹ Пак там, ф. 401, оп. 2, а. е. 10 (1868 г.), л. 2.

край с натоварен генералният консул на Русия в дунавския град. В навечерието на Източната криза заемащият поста Александър Мошнин успява да обезпечи Петербург с копие на новосъставена османска карта на Дунавския вилает, фотографски снимки на крепостите Шумен и Русе, описание и план на варненската крепост, за което по ходатайство на военния министър е награден с орден²²⁰. В своите спомени Михаил Венюков също споменава за „отличния и любознателен консул Мошнин, който сам работи над изучаването на Турция и съобщава сведения на Военнонаучния комитет“²²¹.

Във Военното министерство и Военнонаучния комитет постъпват сведения за васалните на Портата княжества на Балканите, събирани от руските дипломатически агенти там. Консултът в Букурещ барон Офенберг нееднократно донася информация за организацията на молдово-влашките въоръжени сили²²²; подробни данни за гръцката армия са получени в началото на 60-те години от пълномощния министър в Атина Озеров²²³. За важността на консулско-дипломатическите канали като източник на полезна и необходима на военното ведомство информация, както и за механизма на нейното предаване, красноречиво говори писмо на началника на Главния щаб генерал Гейден до директора на Азиатския департамент от ноември 1875 г.: „По установения порядък всички консулски донесения, представляващи интерес за военното ведомство се съобщаваха на Главния щаб от Азиатския департамент. В настоящото време консулските донесения от Турция имат особено важно значение, тъй като представляват единствените верни данни, по които може да се съди за съвременното положение“²²⁴.

За методите, които самите консули ползват за добиване на информация, съдим от съдържанието на донесенията им, макар и в тях рядко да е посочен конкретно източникът на дадено сведение. През декември 1875 г. консултът в Сараево пише до посланика в Константинопол, че при настъпилия в областта хаос след началото на антиосманското въстание, да се получат точни сведения става все по-трудно, тъй като властите не знаят почти нищо, а местните лица, към които той обикновено се е обръщал за информация, отсъстват²²⁵. Този цитат дава добра представа за двата принципни източника на информация, от които се ползват консулите – местните власти и информаторите от средите на населението. Консулските представители в Османската империя определено разполагат с информатори сред местната турска администрация, едва ли например споменатата карта на Дунавския вилает е придобита от генералния

²²⁰ Пак там, ф. 864, оп. 16, а. е. 7625, л. 2; а. е. 8931, л. 4.

²²¹ **Венюков**, М. Из воспоминаний. Кн. 2. Амстердам, 1895, с. 193.

²²² РГВИА, ф. 438, оп. 1, а. е. 161, л. 1.

²²³ Пак там, ф. 434, оп. 1, а. е. 10.

²²⁴ Пак там, ф. 401, оп. 3/927, а. е. 9 (1875 г.), л. 158 – 158 об.

²²⁵ Пак там, ф. 846, оп. 16, а. е. 7629, л. 5.

консул в Русе Мошнин без съдействието на някой чиновник, имащ достъп до такива материали. За драгомана на същото консулство Дмитрий Кара Михайлов се казва, че набавял за капитан Бобриков официални документи от османската администрация по време на разузнавателната мисия на руския офицер от 1873 г.²²⁶ Като цяло руските консули се стремят да си осигурят благоразположението на османските власти, което може да им е от полза, вкл. и при добиването на информация. Тези от консулите, резидиращи в Сърбия, Гърция и Дунавските княжества, разбира се, предават информация, получена от местните правителства, която обаче винаги може да се смята за напълно достоверна. Генералният консул в Белград Шишкин например през 1868 г. пише, че числовите данни за военните сили на Княжеството, предавани му от сръбския военен министър, не отговарят на реалността, в което той успява да се убеди сам при посещението си в Крагуевац, където констатира неразбория, немарливост и незнание при боравенето и поддръжката на новопридобитите оръжейни системи²²⁷. По-късно, по време на Източната криза, на предоставяните от румънското разузнаване сведения за османската армия винаги се гледа с висока доза на съмнение и недоверие.

Всяко консулство на Русия на Балканите има свой щат от служители за различни поръчения, сред които са и постоянните, и временните тайни агенти, използвани за добиване на различна информация. Съдейки по неговите донесения, консулт в Яш Лекс например разполага с голям брой „секретни агенти“, които го уведомяват за плановете и замислите на полските емигранти²²⁸. Руското консулство в Сараево получава от Външното министерство през 1874 г. 35 австрийски дуката допълнителни средства за издръжка на тайните агенти. Тамошният консул Кудрявцев в началото на 1875 г. се обръща към Николай Игнатиев с молба да бъде предложен за награждаване с орден „Св. Станислав III степен“ Джордже Райкович, който повече от 10 години изпълнява длъжността на таен агент²²⁹. Всеки от консулите поддържа контакти с широк кръг представители на местното население, от които получава както конкретни сведения, така и впечатления за общите настроения сред подчинените на Портата народи. По-късно, по време на подготовката на Русия за война с Османската империя, когато се пристъпва към изграждане на тайни разузнавателни мрежи, различащи основно на местни кадри, именно връзките на определено лице с руския консул в региона е един от основните атестати, които определят неговата благонадеждност и вяроност към руската страна.

Личностният фактор, разбира се, се отразява и при събирането на разузнавателни сведения от консулите. Известният славист и фолклорист Алексан-

²²⁶ Пак там, ф. 401, оп. 2/926, а. е. 48 (1873 г.), л. 16.

²²⁷ Пак там, ф. 439, оп. 1, а. е. 11, л. 53.

²²⁸ Пак там, ф. 450, оп. 1, а. е. 67, л. 98, 137, 150, 192.

²²⁹ **Темн**, И. Босна и Херцеговина у руским изворима..., с. 50.

дър Гилфердинг, който е и първият руски консул в Сарасво, например, следвайки личните си научни интереси, отделя много повече време за пътувания и етнографски проучвания, отколкото за събирането на конкретни статистически данни²³⁰. Сухата статистика не импонира и на романтичната натура на руския дипломат, писател и публицист Константин Леонтиев, който в своите консулски донесения набляга на общите широки картини, отличаващи се с теоретизиране и размах на мисълта²³¹.

Обобщаващият извод, който може да се направи от описаното в последните страници, е, че една от съвсем немаловажните, но оставаща в голяма степен встрани от вниманието на изследователите, функции на руската консулската мрежа на Балканите е именно разузнавателната. На консулите се разчита да изучат в детайли районите на своето пребиваване и да информират висшестоящото началство за всичко, което би могло да представлява интерес. Макар и косвено, тези дипломати изпълняват ролята и на резиденти на военното разузнаване, което изпитва нужда да получава информация не само от столицата на османската империя, но и от нейните балкански провинции. Консулите събират необходими за воденето на военната статистика данни, сведения за военнополитическата обстановка, изпълняват и конкретни поръчения, идващи от висшето военно командване. Консулите обаче не докладват директно във Военното министерство, техните донесения достигат дотам само чрез посредничеството на външното ведомство. Освен това, разбира се, тези дипломати имат много по-обхватната и широка задача да следят за обстановката в своите консулски райони, да бъдат в течение на дейността на западните мисионери и да вникват в размаха на възрожденските и революционни процеси сред християнските народи, подвластни на Портата. Чрез пристигащите в посолството в Цариград или в Азиатския департамент в Петербург консулски донесения царското правителство може ефективно да следи хода на събитията на Балканите и да се опитва да въздейства върху тях, за да не допусне нова криза на Източния въпрос, която може още да влоши руското положение на изток.

Разглеждайки руското разузнаване в Османската империя и на Балканите, вече неведнъж стигнахме до неизбежната констатация за централната роля, която имат в осведомителните мрежи посолството на Русия в Константинопол и дипломатическият представител на Петербург при Високата порта. На практика всеки вид разузнавателна дейност, независимо дали става въпрос за събиране на информация от военния агент или чрез консулските канали, или изпращането на офицери с индивидуални мисии се осъществява със знанието и съдействието на руския посланик. Дипломатическата мисия в османската

²³⁰ Пак там, с. 30.

²³¹ Косиц, В. Константин Леонтиев..., с. 35.

столица е този център, където се влива основният поток от сведения от Балканския полуостров и азиатските провинции на империята, там те получават първичен анализ и се препращат до централните органи в Петербург. Самата дипломатическа мисия като институция по подразбиране и на практика се явява организационен и координационен център на руските осведомителни и агентурни мрежи в Османската империя още от началото на XVIII в. В течение на десетилетията тези мрежи биват разширявани и усъвършенствани, като тяхното ефективно функциониране зависи и от способностите и личните качества на главата на дипломатическото представителство. В периода след Кримската война и до средата на 70-те години на XIX в. руското посолство в османската столица има четирима ръководители: през 1856 – 1858 г. то е оглавявано от вече доста възрастния Аполинарий Бутенев, наследен последователно от Алексей Лобанов-Ростовски (1858 – 1863) и Евгений Новиков (1863 – 1864). По време на тяхното пребиваване на този особено важен за руската близкоизточна политика пост руското влияние в Османската империя е в период на прогресивно отслабване, което диктува необходимостта от назначаването на енергичен и деен посланик, добре подготвен и способен да възвърне престижа и тежестта на Петербург на Босфора²³². През 1864 г. начело на руското посолство застава именно такъв човек – генерал-майор (генерал-лейтенант от 1865 г.) Николай Павлович Игнатиев. Това, което още на пръв поглед откроява новият дипломатически представител на Русия в Константинопол от предшествениците му, е неговото образование и дотогавашна кариера. Генерал Игнатиев завършва с отличие Николаевската академия на Генералния щаб, а първото му назначение зад граница е на поста военен агент в Лондон²³³. Самото обстоятелство, че руската мисия в Константинопол е оглавена от генералщабен офицер с предишен опит като военен агент има съществено значение за определянето насоката на нейната дейност в сферата на разузнаването. Фигурата на Игнатиев, заемаща толкова централно място в близкоизточната политика на Русия в конкретния период, има немалка роля и в осъществяването на руското разузнаване в Османската империя и на Балканите. По време на своята служба на Босфора руският посланик работи активно, вкл. и по събирането на военна и военнополитическа информация за нуждите както на самото посолство, така и на централните институции в Петербург.

Трябва да се признае, че Игнатиев доста успешно се вписва в ролята на „почтен шпионин“²³⁴, за което му помагат неговата енергичност, харизматич-

²³² Хевролина, В. Российский дипломат граф Николай Павлович Игнатиев. Москва, 2004, с. 128 – 129.

²³³ Спосок генералам по старшинству. Санкт Петербург, 1898, с. 14.

²³⁴ Определението „почтен шпионин“ по адрес на посланика е често използвано от автори на трактати от XVII – XVIII век. Вж. напр. De Wiquefort, A. L'ambassadeur et ses Functions. Cologne, 1715, p. 161.

на личност и силно присъствие, позволили му за кратко време да се сближи с редица лица от държавния елит на Османската държава и да спечели тяхното благоразположение и симпатии. Една от главните задачи, които новият руски посланик поставя пред себе си при встъпването си на поста, е установяване на добри приятелски отношения с Високата порта²³⁵, като това, разбира се, е продиктувано от стремежа към укрепване на руските позиции и осигуряване на лостове за влияние върху правителството на султана, а не от дружески чувства към османците. В едно от ранните си писма до държавния канцлер Горчаков Игнатиев посочва първата си работа в османската столица – да се „обзаведе с връзки във всички партии“²³⁶. Не на последно място, благодарение на широкия си кръг от контакти, Николай Игнатиев може да бъде винаги прекрасно запознат с положението в империята, с дворцовите интриги, да разполага със сведения и компромати за висши османски чиновници.

Близки отношения руският посланик поддържа с редица лица от върховете на османското държавно управление, вкл. и с великия везир Махмуд Недим паша, от когото редовно получава различни сведения за империята и настроеността в Портата. През 1875 г. известният османски политик Джевдет паша пише следното: „Напуснах Одрин и Пловдив и стигнах до София. Моите наблюдения показват, че в България предстои голяма революция. Тъй като знаех, че моят писмен доклад великият везир Махмуд Недим паша веднага ще покаже на Игнатиев, реших да докладвам устно“²³⁷.

Редовно организирани в посолството пищни приеми и обеда служат не само за издигане на руския авторитет на Босфора, по време на танците и угощенията се обсъждат важни политически въпроси, обменят се мнения и информация между западните дипломати и османските министри, като последните се радват на руската щедрост, изразяваща се в скъпи подаръци, дарявани далеч не с безкористни цели²³⁸. От широко разпространената сред османските чиновници корупция активно се възползва и руският посланик в желанието си да си осигури благоразположението на дадено лице или да получи от него определено сведение.

Освен с османския държавен елит, Игнатиев се намира в постоянна връзка и комуникация с представители на християнските общности в Константинопол, които са негови редовни информатори. В своите спомени руският дипломат Карцов пише следното по този повод: „На неговите подчинени рядко им се удаваше да му съобщят новина, която той вече не знаеше. С настъпването на тъмнината при него пристигаха политически интриганти, или по-просто

²³⁵ Хевролпиа, В. Российский дипломат... с. 139.

²³⁶ Граф. Н. П. Игнатиев и православный восток. Документы. Переписка. Воспоминания. Москва, 2015, с. 637.

²³⁷ Цит. по: Канева, К. Н. П. Игнатиев – графът на българите. София, 2008, с. 50.

²³⁸ Хевролпиа, В. Российский дипломат... с. 136 – 138.

шпиони [...] Членове на руската колония, арменци и гърци доставяха на Игнатиев политически сведения, а той в замяна им оказваше административна и съдебна защита²³⁹. Често пъти руският посланик си служи и с разнообразни форми на натиск над определени лица с цел получаването на информация. Руските поданици, нарушили законите в родината си и намерили убежище в османската столица, се оказват удобен инструмент, който Игнатиев намира начин да използва за целите на разузнаването. Правото, което той сам си издейства, да отнема на такива лица руския паспорт, се явява лост за натиск, позволяващ те да могат да бъдат принудени да се превърнат в шпиони в замяна на разрешение да избегнат съдебно преследване в родината. Така например, в навечерието на войната от 1877 – 1878 г. Игнатиев получава чрез арменец на служба като преводач в американското посолство в Константинопол оригинален договор за доставка на американско оръжие за османската армия. Въпросният арменец като възнаграждение е помилван и получава право да се завърне безпрепятствено в Русия²⁴⁰. При друг случай Игнатиев привлича за тайна дейност един албански предводител, който по настояване на посланика изпраща семейството си в Русия²⁴¹.

Руският посланик използва сериозни суми, с които купува влияние и информация в османската столица и извън нея. През 1868 г. той предлага на външния министър Горчаков план за създаване на благоприятно за Русия обществено мнение в Европа чрез подкупване на някои чуждестранни кореспонденти в Константинопол, които да представят новините от Османската империя в по-благоприятна за Петербург светлина. Скоро на Игнатиев са отпуснати средства в размер на 30 хиляди франка годишно (през 1871 г. сумата е намалена на 20 хил.) за посочените цели²⁴². По този начин посланикът може не само да въздейства върху общественото мнение, но и да получава политически и военно-политически сведения от добре информирани местни и чуждестранни журналисти.

Игнатиев е активен привърженик на идеята за увеличаване на броя на руските консулства в Османската империя и обръща сериозно внимание на кадровия подбор на техните служители, от които се очаква да работят активно с местна агентура и да снабдяват посолството, а чрез него и Петербург, с информация. Благодарение на консулските доклади, постъпващи непрекъснато в руската мисия в Константинопол, Игнатиев е в течение на събитията на Балканите, може своевременно да отреагира или уведоми централните власти в Петербург. Така например, още през март 1876 г. Найден Геров съобщава на

²³⁹ Карцов, Ю. За кулисами дипломатии. // *Русская старина*, 1908, № 1, с. 91.

²⁴⁰ Хевролпиа, В. Российский дипломат... с. 152.

²⁴¹ Алексеев, М. Военная разведка в Российской империи..., с. 249.

²⁴² Пак там, с. 251.

руския посланик за готвеното в България въстание, за което на свой ред Игнатиев предупреждава външния министър²⁴³.

Често пъти по-голям проблем от набавянето на определена информация е нейното физическо доставяне до Петербург. Тъй като отправянето на секретни сведения като част от дипломатическата поща на посолството, запечатана с восъчен печат, е ненадежно поради факта, че такива пакети се отварят от османските служби, се налага Игнатиев да прибегва до някои импровизирани, но ефективни практики. По думите на един изследовател особено секретните свои донесения той изпраща в обикновени пакети, надписани с грозния почерк на неговия прислужник и адресирани не до външния министър, а до личния адрес на някой от третостепенните служители на Външното министерство. За по-сигурно пакетите се оставят да престоят няколко дни заедно със силно миришещи продукти, например риба, като ароматът трябва да придаде съвсем неподозрителен вид на отправяните донесения²⁴⁴.

Както вече стана ясно, Игнатиев активно работи за подпомагането и осъществяването на разузнавателни мисии, имащи за цел обезпечаването на Военното министерство с необходимата му за региона информация. Докато в други случаи между агентурата на военното и на външното ведомство може да се наблюдава повече съперничество, вместо взаимодействие, то Игнатиев сам, бидейки офицер от генералния щаб, проявява подчертано разбиране към нуждите на военното разузнаване и дейно работи в полза, вкл. и на Военното министерство. През юни 1871 г. той пише в отговор на отправеното до него искане да бъде разрешено командироването на щабс-капитан Биков в Османската империя: „Военното министерство вече не един път можа да се убеди в моята неизменна готовност да задъйствам всички зависещи от мен средства за събиране на военно-топографска и военностатистическа информация за Турция и затова считам за излишно да Ви уверявам, че в настоящия момент също ще употребя всички зависещи от мен старания, за да дам възможност на щабс-капитан Биков да изпълни мисията си“²⁴⁵. Тези думи на Игнатиев определено са подкрепени и с дела. Руският посланик поддържа постоянна кореспонденция с генерал Обручев, военния министър Милютин и кавказкото военно началство по всички въпроси, отнасящи се до събирането на военна информация и изучаването на бъдещия военен театър²⁴⁶. Той поема върху себе си ръководството над дейността на офицерите, изпращани за топографски заснемания и събиране на информация в различни части на Османската империя, сам инициира и координира подобни разузнавателни мисии. Нему принадлежи и идеята за организиране на мисия на руските военни топогра-

²⁴³ Капева, К. Н. П. Игнатиев – графът на българите, с. 54 – 55.

²⁴⁴ Болтунов, М. Душа разведчика под фрактом дипломата. Москва, 2012, с. 51.

²⁴⁵ РГВИА, ф. 401, оп. 2, а. с. 85 (1871 г.), л. 5.

²⁴⁶ Гюков, О. Русская военная разведка в Болгарии в 1856 – 1878 гг.

фи през 1867 г., обсъдена предварително в кореспонденцията му с министър Милютин²⁴⁷. Въобще Игнатиев, дали заради своя опит като военен агент или поради разбирането си за важността от информация за руската блискоизточна политика и стратегия, оказва всеотдайно съдействие на военното разузнаване, като прави това с необходимия финес, който да не позволи дискредитацията му пред местните власти.

* * *

В двете мирни десетилетия след подписването на Парижкия мирен договор руското военно разузнаване на Балканите е в процес на изграждане както на агентурен апарат, така и на специалисти, които да се занимават със системното изучаване на този така важен за Русия регион. В продължение на целия разглеждан период обаче собствената агентура на Военното министерство остава малобройна, нейният постоянен състав се изчерпва с поста на военния агент в Константинопол, а дейността ѝ се контролира от Външното ведомство и посланика на Петербург при Високата порта. Разузнавателна дейност протича в контекста на подготовката на руския щаб за бъдеща война срещу Османската империя. Като грешки в предишните кампании руските стратегии отчитат разтеглените във времето военни действия, които костват немалко материални ресурси и загуби в жива сила, следствие от болести и лошо военномедицинско обслужване, а в последната война дават възможност за образуване на антируска коалиция. Възприетата и формулирана от ген. Обручев стратегия за военни действия на Балканите, залагаща на светкавична сухопътна офанзива, налага необходимостта от подробно проучване и картографиране на вероятния боен театър. Тези данни трябва да осигурят оперативността на руските войски и бързото им придвижване по главното направление към Цариград. Това поставя военно-топографското разузнаване във фокуса на разузнавателната дейност, провеждана и координирана от Главния щаб и подчинения му Военнонаучен комитет, ръководен от генерал Николай Обручев. Самият той нееднократно подчертава важността на този вид подготовка като особено важно условие за успеха в една бъдеща кампания на Балканския полуостров. Оттук произтичат и задачите, с които биват изпращани на Балканите руските офицери разузнавачи. С набавянето на материали за картографирането на Европейска Турция е натоварен и военният агент в Константинопол, в по-малка степен и руските консули в българските земи. Секретността при разузнавателната работа не е на високо ниво, в крайна сметка целта не е проникване в тайните на Османската империя, а акумулиране на информация, която да послужи за стратегическото планиране на

²⁴⁷ РГВИА, ф. 402, оп. 3, а. е. 80, л. 1.

една бъдеща война и да бъде на разположение на руската армия в случай на такъв въоръжен конфликт. Създаването на нелегални резидентурни мрежи и откровенният шпионаж заемат по-задно място в арсенала от методи за набавяне на информация. Тайната агентурна работа се осъществява от военния агент и дипломатическите представители по места, но основния обем от сведения те добиват главно чрез контактите си с местното население и османските власти. Изпращаните на разузнавателни мисии офицери също нямат за задача вербуването на местна агентура.

Ако избързаме напред, трябва да признаем, че за бързата и успешна офанзива на руската армия в началото на кампанията през 1877 г. съществена роля има предварителната разузнавателна подготовка. Войските на генерал Гурко разполагат с информация, която им помага да подберат най-удобните пътища за настъпление и само три седмици след форсирането на р. Дунав да преминат през старопланинските проходи в Южна България. Вярно е обаче също така, че завършената през 1876 г. военно-топографска карта на Европейска Турция, макар и попълваща много бели петна, не е лишена от неточности, което си проличава например в боевете при Плевен²⁴⁸. Интересен факт е, че целият труд на руския Главен щаб по картографиране на Балканския полуостров и особено българските земи се оказва засенчен от работата на един австрийски учен и пътешественик на име Феликс Каниц, който, без да разполага с цял корпус военни топографи и архив от материали, успява да състави по-детайлна карта на проучените от него територии и при това проявява „търговски нюх“, продавайки я на Русия срещу немалка сума в навечерието на Освободителната война.

Разузнавателната дейност, насочена към изучаване на Османската империя като потенциален противник и на региона като цяло, почива главно на принципите на академичната дисциплина „Военна статистика“, от което произтичат и задачите на задграничната агентура. Военните агенти и руските консули на Балканите са натоварени със събирането на разнообразни статистически сведения, които формират информационна база и по идея би трябвало да служат за правилното оценяване на военния потенциал и възможности на предполагаемия противник, поведението на местното население при евентуална война, възможностите за снабдяване и изхранване на войските. В навечерието на войната от 1877 – 1878 г. обаче руският генералитет, поне в по-голямата си част, има занижена представа за мобилизационните, съпротивителните и боевите възможности на неприятеля; това създава фалшива увереност в бързия и лесен успех, което не може да е добра предпоставка за победа, в която и да е военна кампания. Ако Руско-турската освободителна война беше

²⁴⁸ Мартынов Е. Блокада Плевны (По архивным материалам). Санкт Петербург, 1900, чергеж 4 и 5.

завършила победоносно за Русия през лятото на 1877 г., днес бихме констатирани, че нейното разузнаване си е свършило блестящо работата. Само че рухването на плановете за мълниеносна война и проточването на кампанията през есента и зимата на 1877 – 1878 г. изважда на показ пропуските в подготовката на руския щаб и воденето на разузнавателната работа в мирно време. Един от най-важните уроци е, че мирновременната разузнавателна дейност, освен набавянето на сведения за военната статистика и изучаването на топографията на потенциалните бойни театри, трябва да включва и по-сериозна работата с тайна агентура.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 104, 2019

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF HISTORY

Volume 104, 2019

ЕПИДЕМИЯТА ОТ ЕДРА ШАРКА И ФРЕНСКО-ПРУСКАТА ВОЙНА (1870 – 1871)

ЛЮБОМИР КРЪСТЕВ

Катедра „Нова и съвременна история“

Lubomir Krastev: THE SMALLPOX EPIDEMIC AND THE FRANCO-PRUSSIAN WAR OF 1870 – 1871

One of the deadliest smallpox pandemics in European history, the spread of the disease in 1870 – 1875 was associated with the favorable conditions, due to infected French POW's being in contact with German civilian population. Overall death toll of the pandemic was five hundred thousand Europeans. The main focus of this study is the effect of the smallpox pandemic in the French army during the war with Prussia in 1870 – 1871, a matter that continues to lay in obscurity. New research in the field of history of medicine and valuable historical sources suggest that smallpox had a devastating impact on the French army during the war, since most of its soldiers were without vaccines against the *Variola* virus. Unlike the French, the Prussian army had compulsory vaccination since 1834 and German soldiers were protected from the illness throughout the conflict. The staggering downfall of France in the war that led to the Unification of Germany is explained not by the strategical and tactical abilities of the Prussian army, but rather by the effect that the illness had on the French.

Keywords: Smallpox, Epidemic, Franco-Prussian war (1870 – 1871), vaccines, vaccination, history of medicine, Napoleon III, Bismarck, Unification of Germany.

„Монахинята [...] заговори за манастирите на своя орден, за игуменката си, за себе си, за спътницата си, милата сестра Никифора. Бяха ги повикали

в Хавър да се грижат в болницата за стотици войници, заболели от шарка.¹ Това споменава френският писател Ги дьо Мопасан в своя разказ „Лоената топка“, част от цикъла военни разкази, посветени на Френско-пруската война. За монахинята Мопасан кратко добавя: „... една истинска легендарна сестра [...], чисто лице, обсипано с безброй много дупчици от шарка, се явяваше като някакъв образ на опустошенията от войната“².

Какви са тези стотици войници, болни от шарка в малкия пристанищен град Хавър в края на 1870 г.? И как биха могли да се погрижат двете сестри, какво биха могли да сторят, за да помогнат на страдащите от коварната зараза? Но ако в не особено големия гарнизон на Хавър, състоящ се от малко над хиляда души, има стотици болни от шарка, какво се случва с останалите френски войници?

Историята за болните военнослужещи от Хавър не е плод на въображението на талантливия френски разказвач. В месеците преди и особено по време на войната от 1870 – 1871 г. френската войска страда поголовно от жестока епидемия от едра шарка, която помита голяма част от неваксинираните войници. Този малко известен аспект на войната поставя проблема за френското крушение по необичаен начин.

Разглеждането на Френско-пруската война от гледната точка на историята на медицината предоставя възможността да се хвърли допълнителна светлина върху проблема за поражението на Франция във войната. Защо французите са губещата страна в конфликта срещу Прусия от 1870 – 1871 г.? Според преобладаващата част от изследванията до момента, Прусия печели войната благодарение на блестящите си пълководци, вследствие на по-добрата си подготовка, с помощта на по-модерната артилерия и поради зле организирания действия на Франция по време на конфликта.

Всички тези заключения относно причините за победата на Прусия се правят от гледна точка на прилаганата военна стратегия, тактика и организация. С други думи, Прусия превъзхожда Франция във военното дело и затова печели войната. Тази теза е напълно логична. Но тя не предлага цялостно обяснение за пруската победа. Към факторите, стоящи в основата ѝ, може да се прибави още един, анализирайки ролята на епидемията от едра шарка по време на войната. Натоящата студия разглежда именно този важен и недоизяснен аспект от войната от 1870 – 1871 г., който оказва значително влияние върху хода на военните действия.

Поради тази причина се акцентира върху нивото и характера на санитарно-медицинската дейност в двете воюващи страни преди и по време на войната и нейното значение за физическото здраве на войниците, което е в пряка връзка с оперативните възможности на съответните армии. Изтъкването на силни-

¹ Мопасан, Г. Военни разкази. София, 1980, с. 40.

² Пак там.

те страни на французите по време на войната от 1870 г. не цели да предпостави определена гледна точка, а да подчертае факта, че войните не се решават само на бойното поле и посредством смелостта на войниците, гения на генералите и въоръжението на армиите. Много по-голямо значение могат да имат фактори, които на пръв поглед изглеждат второстепенни и остават встрани от силно впечатляващия гърмеж на пушки, блясък на саби и грохот на оръдия.

* * *

В настоящото изследване са използвани три основни типа източници. На първо място това са официалните документи – стенографски дневници и публикувани корпуси с документи от дипломатически и друг характер. Вторият тип източници, привлечени в изследването, могат най-общо да се характеризират като мемоарна литература. Макар че тя не е от първостепенно значение за изследвателя, твърде често историята се сблъсква с проблеми, които трудно се изясняват без този вид източници и настоящото изследване не представлява изключение. Периодичният печат от епохата е третият използван носител на ценна информация. Освен че чрез него могат да се доловят динамиката и атмосферата на отминалата действителност, той е особено важен за изследвания проблем, тъй като пресата дава представа за текущите събития по време на Френско-пруската война, които не са единствено от военно естество.

Благодарение на дейността по дигитализирането на стенографските дневници на *Deutschen Reichstags und seiner Vorläufer*³ разполагаме с документи за периода от 1866 – 1942 г. Главна заслуга за това има екипът на Университета в Мюнхен. Документите са обособени в три хронологични направления. Първото, обхващащо периода 1866 – 1895 г., е от най-голямо значение за изследването⁴. Интерес представляват стенографските дневници от Парижката комуна, тъй като те съдържат ценни данни за ставащото в Париж по време на войната, както и други детайли от живота на парижаните по това време. Ограниченият донякъде характер на представената от тези документи информация е свързан с извънредните обстоятелства, при които заседава Комуната, както и с краткия ѝ живот, отразило се върху съдържанието на този източник⁵.

Огромно значение за изследванията, свързани с обединителните процеси в Германия, има и корпусът с дипломатически документи, издаден под научното ръководство на проф. Майнеке⁶. В дванадесет тома се съдържат основ-

³ Германският Райхстаг и неговите предшественици.

⁴ Стенографските дневници са публикувани със свободен достъп тук: <http://www.reichstagsprotokolle.de/index.html>.

⁵ Procès-verbaux de la Commune de 1871, V. I, V. II. Paris, 1945.

⁶ Гаврилов, Б. С. Желязо и кръв. Английското обществено мнение и войните за обединение на Германия, 1862 – 1871. София, 1995, с. 6.

ните дипломатически документи от периода 1858 – 1871 г.⁷ Важно значение за историята на дипломатията в десетилетието преди Френско-пруската война има и тритомният сборник с документи на Х. Онкен *Рейнската политика на император Наполеон III от 1863 до 1870 г.*⁸ Интерес представляват и документите, свързани с кандидатурата на Хоенцолерните за испанския престол⁹. Тъй като събитието е непосредственият повод за обявяването на войната от страна на Франция, сборникът с документи е сред важните източници за конфликта от 1870 – 1871 г. Ценен е също и един албум на Жорж Боржа, издаден по случай стогодишнината от Парижката комуна, който съдържа голямо количество приложени документи и снимки от епохата на войната¹⁰.

Най-важните официални документи с оглед на конкретната тема са „Медицинските доклади за германската войска по време на войната срещу Франция“¹¹. Публикувани в осем тома, те отразяват най-добре медицинската история на войната, разглеждайки както въпроси, свързани с хирургията, така и заразни болести, инфекции и епидемии. В четвъртата част на публикуваните доклади, или шести том, се намира документацията относно епидемиите по време на войната, вкл. и тази от едра шарка¹².

За огромно съжаление, с много малки изключения, от френска страна подобни документи не са публикувани. Поради това проследяването на развитието на епидемията във френските източници разчита на несистематизирани официални документи като текущи медицински доклади от департаментите към Париж, болнични документи и публикации в държавния вестник *Journal officiel*. От друга страна, френската преса, както става ясно по-долу, е много по-ценна като източник на информация за разработвания проблем, отколкото немската.

На границата между официалните документи и мемоарната литература като преход най-добре застават издадените документи на пруския дипломат Фридрих фон Холщайн. Макар че включват и неговите лични спомени, публикуваните извори се състоят и от текущите записки на дипломата, както и от

⁷ Пак там.

⁸ Пак там, с. 7.

⁹ Bismarck and the Hohenzollern Candidature for the Spanish Throne. Ed. Georges Bomin. London, 1957.

¹⁰ Bourgin, G. La Guerre de 1870 – 1871 et La Commune. Paris, 1971.

¹¹ Sanitäts-Bericht über die Deutschen Heere im Kriege gegen Frankreich 1870 – 71. Herausgegeben von des Preussischen Kriegministeriums. Bd. 8. Berlin, 1884.

¹² Ibid.; Bd. 6, IV. Medizinischer Theil: A. Seuchen. Die Seuchen bei den Deutschen Heeren im Kriege gegen Frankreich 1870/71: unter Berücksichtigung der entsprechenden Verhältnisse bei den Französischen Armeen, bei den kriegsgefangenen Franzosen und bei der Civilbevölkerung der kriegführenden Staaten. Berlin, 1885. Тъй като този том от сборника с документи се цитира често в текста, по-долу се използва следното съкращение: SBUDHIKGF/MT: A. S. B., 1885.

кореспонденцията му¹³. Единствено чрез тези източници може да се проникне зад някои от противоречивите решения на Бисмарк по време на войната, а присъстващият на всяко важно събитие Холщайн дава много ценна информация и за целия пруски елит по това време.

Всички тези официални документи обаче са ценни най-вече с оглед очертаването на границите на политическата история и на предоставянето на необходимия базисен фон. С изключение на стенограмите на Райхстага и медицинските доклади за пруската войска, останалите документи от първия тип не биха могли да хвърлят светлина върху разработвания тук конкретен проблем. Макар и второстепенни като вид източници, мемоарната литература и свидетелствата от дневниците на преживелите войната могат да се разглеждат единствено като ключови източници, без които подготовката на тази разработка би била невъзможна.

В тази група най-напред се открояват дневниците на офицери и войници, участвали във войните за обединение на Германия и по-специално във Френско-пруската война. Впечатление прави фактът, че германските военнослужещи са автори на преобладаващата част от тези източници. Като цяло много малко французи описват преживяванията и впечатленията си по време на войната. В повечето случаи френската гледна точка за събитията се описва от чужденци, като англичани или американци, които се намират в страната по лични дела или като членове на медицинския персонал във Франция по това време¹⁴. Техните свидетелства са от огромна полза за по-точното определяне на ролята на епидемията от едра шарка, разпространила се сред армията и гражданите в повечето френски департаменти.

Периодичният печат, или третият тип документи, привлечени при подготовката на студията, е източник, който позволява на изследвателя да навлезе в непознати води и да проучи детайли, които са неизвестни за науката до този момент. Един от най-важните източници за изследваната проблематика е британската преса. Кореспондентите на вестниците от Острова, които по време на войната се намират във Франция, дават подробни и всеобхватни сведения както за военното положение, така и за състоянието на медицината и протичането на епидемията. Понякога британската преса публикува статии от френски вестници, което допълнително хвърля светлина върху случващото се в Париж и в страната.

Френската преса от разглеждания период също е от голямо значение и без нея всеки подобен труд би бил непълен. Особено важни са публикациите

¹³ Rich, N., Fisher, M. The Holstein Papers. The Memoirs, Diaries and Correspondence of Friedrich von Holstein. London, 1955 – 1963.

¹⁴ По това време в страната има и много чужденци, които войната заварва най-вече в Париж. През 60-те години на XIX в. девет от всеки десет туристи във Франция са от Великобритания.

във френските вестници от периода преди войната, тъй като тогава те отделят повече внимание на някои социални и здравни теми, което помага да се проследи избухването на епидемията. След 19 юли 1870 г. новините във френската преса са насочени изключително към военните действия и политическите вълнения в Париж, отделяйки по-малко внимание на другите теми. Засвидетелстван е поглед също и на публикациите в германската преса.

Редно е да се спомене, че са разгледани и документи, които не попадат в групата на обособените по-горе три типа. Позоваването на тях обаче е спорадично и като цяло не налага отделното им категоризиране. Става дума за свидетелства от болници, стенограми от научни конференции, посветени на епидемиологията и санитарното дело, както и други свидетелства за здравния статус на жителите на Франция. Тези документи са много важни, но те не биха могли да бъдат поставени редом с официалните документи от първия тип, тъй като институциите, от които произлизат, са от много по-нисък ранг. Тяхното значение за историческото изследване обаче понякога надвишава всички останали типове документи. В работата се разглеждат и различни по вид писма, доклади от департаменти, медицински доклади и свидетелства за развитието на епидемията по време на войната от 1870 – 1871 г.

* * *

Литературата, свързана с Френско-пруската война от 1870 – 1871 г., е изключително обемна и разнообразна по характер. Самият проблем е обект на научни изследвания в продължение на повече от 150 години и публикациите върху него само на френски език са хиляди. Въпреки този колосален научен интерес към събитие от най-голяма историческа важност, на този етап не съществува конкретно и задълбочено историческо изследване върху развитието и ефекта от епидемията от едра шарка, избухнала в навечерието на войната между Франция и Прусия. Почти век и половина след пруската победа над Франция само един историк – директорът на Центъра за национални научни изследвания Жерар Жорлан, е посветил кратка статия от пет страници на въпроса¹⁵.

Единствените изследвания, които разглеждат по-задълбочено темата, са писани от лекари и учени в сферата на медицината и епидемиологията. Всички трудове, в които се споменава за епидемията от 1870 – 1875 г.¹⁶ в Европа, стъпват върху две изследвания, с изключение на публикациите, които ползват само едното от тях. От тази гледна точка е редно историографският преглед да започне именно от същите две произведения, тъй като с тях се бележи ге-

¹⁵ **Jorland, G.** La Variole et la Guerre de 1870. Les Tribunes de la Santé, No 33 (hiver, 2011).

¹⁶ Така е известна епидемията от едра шарка в научните трудове на епидемиолозите.

незисът и, за голямо съжаление, краят на сериозното научно дирене по този проблем.

Първата книга, която разглежда въпроса за епидемията от едра шарка по време на Френско-пруската война, е блестящото панорамно изследване на Паул Кюблер *История на едрата шарка и ваксинацията*¹⁷. Авторът е главен лекар и говорител в медицинския отдел на Военното министерство на обединена Германия. Той остава известен с активното си участие в борбата против холерата и с пламенните си речи в Райхстага в подкрепа на налагането на задължителна ваксинация срещу едра шарка за цивилното население¹⁸. Книгата на д-р Кюблер представя историята на вариолата и нейните прояви върху човечеството от древността до края на XIX в. Немският учен обръща особено внимание на епидемията от едра шарка, заляла Европа в периода 1870 – 1875 г. Чрез документи и статии върху проблема той разкрива мащабите на епидемията на Стария континент и пръв изказва мнението, че смъртните случаи надвишават 500 хил. души. Кюблер търси причината за избухването на епидемията във войната между Прусия и Франция, но не разглежда епидемията като фактор в конфликта. Неговият анализ е направен от гледна точка на епидемиологията и се занимава с количественото изследване на жертвите и разпространението на заразата в другите страни. В работата му са дадени подробни сведения за протичането на болестта след самата война в Германия, Швейцария, Австро-Унгария и Италия, които според него са най-силно засегнатите от вариолата страни.

Съвсем различно е второто базово за темата изследване. Става дума за книгата на друг немски лекар – д-р Фридрих Принцинг, озаглавена *Epidemien вследствие на войни*¹⁹. Както подсказва самото заглавие, в този труд са отразени проявите на епидемии не само от вариола, а се разглеждат всички епидемични заболявания, настъпили вследствие на войните, най-вече в Европа. Изследването се концентрира върху по-кратък хронологически период в сравнение с това на Кюблер, като д-р Принцинг обръща внимание на причинените от войни епидемии от XVII в. до края на XIX в. Специално са разглеждани Тридесетгодишната война, периодът на Френската революция и войните на Наполеон Бонапарт. Обекти на много сериозен изследователски интерес в монографията на немския учен са Кримската война и Гражданската война в САЩ. Френско-пруската война също попада във фокуса на изследваните от него проблеми.

¹⁷ **Kübler**, P. Geschichte der Pocken und der Impfung. Berlin, 1901.

¹⁸ Verhandlungen des Deutschen Reichstags (VDR). Reichstagsprotokolle, Freitag, den 8. Mai, 1986, S. 2216.

¹⁹ **Prinzling**, F. Epidemics Resulting from Wars. London, 1916. Д-р Прицинг е известен най-вече с обемния си учебник *Handbuch der Medizinischen Statistik* (Jena, 1906).

Основните ограничения на труда на Принцинг се изразяват в това, че вариолата се разглежда само като болест, станала епидемична в Европа вследствие на Френско-пруската война. Както става ясно от изложението по-долу, д-р Принцинг греша, че епидемията е резултат от войната, тъй като тя е факт още преди нейното начало. Това, за което немският учен не греша в преценката си обаче, е ролята на войната от 1870 – 1871 г. като генератор на нови центрове на епидемията, или като фактор за нейното разрастване. Фридрих Принцинг също така обръща внимание и на други епидемии от времето на Френско-пруската война, като дава данни за броя на засегнатите от тиф, дизентерия и треска хора.

С тези два труда се изчерпва изследователският интерес към темата чак до 2011 г., когато Жерар Жорлан публикува своята статия, посветена на този въпрос. Но преди тя да бъде разгледана подробно, е нужно да се споменат изследванията, в които въпросът за епидемията от вариола по време на Френско-пруската война е засегнат периферно или просто е маркиран. Отново авторите са медицински служители, най-често епидемиолози.

Най-напред е редно да се представи изследването на епидемиолога и един от ръководителите на Програмата по унищожение на едрата шарка (SEP)²⁰ в Световната здравна организация (СЗО) през 70-те и 80-те години на XX в., а именно д-р Доналд Хопкинс и неговата книга: *Князе и селяни. Едрата шарка в историята*²¹, публикувана в Чикаго през 1983 г. Изграждайки своя труд основно върху книгата на Кюблер и привеждайки в обращение много нови източници, Доналд Хопкинс разглежда историята на заразата от нейната поява до унищожението ѝ в края на 70-те години на XX в., в което той взема дейно участие. Книгата става изключително популярна и през 2002 г. претърпява второ издание. Доналд Хопкинс разглежда епидемията от вариола в Европа, настъпила след 1870 г., като не казва нищо ново и неизвестно, обяснявайки проблема като част от епидемиологичната картина през XIX в. Неговият труд обаче е сред най-ценните и добре осведомени панорамни проучвания за едрата шарка като цяло.

Малко по-подробно е изложението по въпроса в труда на Дж. Хейс *Епидемии и пандемии и тяхното значение за човешката история*²², макар че там отново епидемията е разгледана в контекста на шетите, които нанася в общоевропейски план. Главата, в която анализират тези въпроси, се базира изцяло на съчинението на Доналд Хопкинс от 1983 г. и на монографията на Паул Кюблер, цитирана по-горе. Не е обърнато внимание на документалните

²⁰ Smallpox Eradication Program.

²¹ Hopkins, D. Princes and Peasants: Smallpox in History. Chicago, 1983.

²² Hays, J. Epidemics and Pandemics and Their Impact on Human History. Santa Barbara, 2005.

източници и авторът се придържа строго към вече очерталите се виждания, цитирайки същите цифри и данни от споменатите автори.

Американският биолог Майкъл Олдстоун също маркира темата за едрата шарка и Френско-пруската война. В книгата си *Вируси, чуми и история*²³ той посвещава една глава на едрата шарка, като изложението ѝ е заимствано до голяма степен от книгата на Д. Хопкинс. Подобен е и трудът на Джон Аберт *Чумите в световната история*²⁴. Последният автор също използва здравия научен фундамент на Кюблер, Принцинг и Хопкинс. По този начин е маркиран проблемът и в енциклопедията за епидемиите в историята на Джордж Кон, претърпяла три издания от 1995 г. насам²⁵.

Важна за настоящото изследване обаче е статията на Андрю Рейнър и Матю Клиф за географското разпространение на едрата шарка вследствие на Френско-пруската война и най-вече на военнопленническите лагери²⁶. Акцентът, който двамата автори поставят, пада върху ролята на войната за разпространението на заразата в Европа, най-вече от затворническите лагери в Германия, които стават първите огнища на епидемията извън Франция.

Към прегледа на вече проученото по въпроса е редно да се прибавят и две публикации, които предоставят ценни статистически и медицински данни. Първата статия, публикувана през 1916 г., е дело на британския изследовател Дж. Никсън²⁷. С включените в нея многобройни таблици и диаграми тя е полезна като кратък справочник за редица процеси, развили се по време на Френско-пруската война. Втората статия е на Морис Кросланд и е озаглавена *Науката и Френско-пруската война*²⁸. В нея са представени по-важните научни постижения от периода на самата война, както и онези открития, които се прилагат за пръв път по време на конфликта. Отделено е внимание и на медицината от времето на войната, което прави статията наистина важна за разглежданата тук тема.

От значение е също и изследването на д-р Оскар Матцел, който обяснява приемането на закона за задължителното ваксиниране на цивилното население в Германия през 1874 г. със станалото по време на Френско-пруската

²³ **Oldstone**, M. *Viruses, Plagues and History*. New York, 2010.

²⁴ **Aberth**, J. *Plagues in World History*. Washington, 2011.

²⁵ **Kohn**, G. *Encyclopedia of Plague and Pestilence: From Ancient Times to the Present*. New York, 2008.

²⁶ **Raynor**, A., **Cliff**, M. The Geographical Transmission of Smallpox in the Franco-Prussian War: Prisoner of War Camps and Their Impact upon Epidemic Diffusion Processes in the Civil Settlement System of Prussia, 1870 – 71. // *Medical History*, 46, 2002, p. 241 – 264.

²⁷ **Nixon**, J. War and National Vital Statistical with a Special Reference to the Franco-Prussian War. // *Journal of the Royal Statistical Society*, Vol. 79, No 4 (Jul. 1916), p. 418 – 454.

²⁸ **Crosland**, M. Science and the Franco-Prussian War. // *Social Studies of Science*, Vol. 6, No 2 (May, 1976), p. 185 – 214.

война²⁹. Проследявайки разпространението на епидемията по време на и след конфликта, авторът намира пряка връзка между войната и медицинското законодателство в новосъздадената Германска империя. Данните на Матзел за Франция обаче са частични и непълни, като е обърнато внимание най-вече на цивилните жертви в Германия.

Както бе споменато в началото на историографския преглед, през 2011 г. френският философ и историк Жерар Жорлан публикува своята статия *Variolата по време на войната от 1870 г.*³⁰, което е единственото историческо изследване на този проблем. Авторът на статията е специалист по история на науката, проявяващ особен интерес към медицината. Директор е на Института по национални исторически изследвания (*Centre national de la recherche scientifique*) и на Висшето училище за социални науки в Париж (*École des hautes études en sciences sociales*). Научните му интереси са в областта на медицинското и санитарното дело във Франция през XIX в., като има издадена монография, посветена на този проблем³¹.

Въпреки че статията е публикувана в медицинско списание, тя използва историческа методология, за да изследва проблема. Жорлан се базира върху кореспонденцията на известни личности – съвременници на събитията, които в писмата си пишат за случващото се по време на епидемията и нейното отражение върху Франция. Макар че авторът разглежда въпроса за това, как едрата шарка унищожава най-вече цивилното население, той не пропуска и да спомене: „Въпреки че нашите пушки „Шаспо“ компенсираха техните оръдия „Круп“ в областта на въоръжението, пруската победа се дължи и на добрата здравна организация“³². Френският историк доизяснява: „Важно е да се отбележи, че за пръв път във военната история санитарно-здравните мерки на германците правят така, че загубите за тях на бойното поле да са по-високи от тези, причинени от болести“³³.

БОЛЕСТТА И ВАКСИНАЦИИТЕ ПРЕДИ ФРЕНСКО-ПРУСКАТА ВОЙНА (1870 – 1871)

Названието „едра шарка“, или *Variola Vera*, по-често срещано като *Variola major*, както е официалното название на болестта, произхожда от латинската дума *varius*, което означава възел. Едрата шарка е единственият вид шарка, проявил се в Европа до края на XIX в. По това време в Южна Африка е

²⁹ **Matzel**, O. Die Pocken im Deutsch-Französischen Krieg, 1870/71. Düsseldorf, 1977.

³⁰ **Jorland**, G. La Variole et la Guerre de 1870..., p. 25 – 30.

³¹ **Jorland**, G. Une société à soigner: Hygiène et salubrité publiques en France au XIXe siècle. Paris, 2010.

³² **Jorland**, G. La Variole et la Guerre de 1870..., p. 30.

³³ *Ibid.*

разпознат и друг вид шарка, т. нар. дребна шарка, или *Variola minor*, която по-късно се разпространява по всички континенти. За разлика от едрата шарка, дребната е смъртоносна само при един процент от случаите.

На първо място е редно да се отбележи, че едрата шарка представлява остро инфекциозно заболяване на човека, протичащо с тежки общи симптоми, характерна температура и специфичен изрив по кожата, оставящ неизлечими следи. Разпространението става предимно по въздушно-капков път, но е възможно вирусът да намери нови приемници и чрез дрехите на болен човек, както и чрез заразна храна или вода, макар и последният случай да е най-рядко срещан³⁴.

Може би най-опасната характеристика на заболяването се крие във високата степен на естествена възприемчивост. На практика, преди началото на масовите ваксинации през XIX в., „само тези са избегнали едрата шарка, които не са живели достатъчно дълго, за да я дочакат“³⁵. Друга особеност при едрата шарка е изключителната резистентност на вируса извън човешкото тяло, което помага на болестта да намира много лесно нови приемници. Изсушеният вирус от крустите по кожата може да преживее шест месеца при температура около 40 градуса по Целзий. Добре понася и замразяването, като при минус 5 – 7 градуса преживява повече от три месеца. Устойчивостта на вируса е висока и спрямо спирта и етера.

Важно, най-вече с оглед на разглежданата тема, е и друго специфично явление при едрата шарка, а именно, че вирусът има най-различни подвидове, които развиват съотв. и различни видове заболяемост и дават специфични симптоми при болния. Най-опасната едра шарка е т. нар. „черна“ шарка, или хомеорагична шарка, при която смъртността може да достигне до 40 – 45%³⁶. Преживелите тази форма на едра шарка много често ослепяват, възможни са тежки увреждания на вътрешните органи и почти винаги кожата на лицето и тялото е силно увредена. Изброените увреждания е възможно да настъпят и при по-леки форми на болестта, но това се случва по-рядко³⁷.

Вариолизацията е сред най-старите методи за защита от болестта едра шарка. Тъй като след заразяването с вируса и до днес няма ефективно лечение, единственото, което може да се направи за болния, е да се успокояват симптомите на заболяването. Затова борбата срещу едрата шарка става само чрез превенция от заболяването, която се изразява в изкуствено излагане на заразата с цел придобиване на имунитет. Така вариолизацията представлява много прост метод, при който човекът изкуствено се заразява с материали от болни от едра шарка, но такива, при които болестта протича с видимо по-леки

³⁴ Братованов, Д., Гъбев, Е., Кузмов, К. Епидемиология. София, 1978, с. 315 – 316.

³⁵ Пак там, с. 318.

³⁶ Hopkins, D. Princes and Peasants..., p. 4.

³⁷ Бойд, У. Основы иммунологии. Москва, 1969, с. 561 – 562.

симптоми. Това понякога допринася вариолизираният да се разболее също от лека форма на шарка и с това да придобие много силен имунитет спрямо заразата. Методът обаче твърде често причинява развитието на тежко заболяване, завършващо летално за вариолизирания, който от своя страна става също преносител на вируса. Въпреки това, тази практика често се прилага до появата през 1796 г. на ваксината срещу едра шарка³⁸.

Ваксинацията срещу *Variola major* се свързва с името на британския лекар и учен Едуард Дженър, който чрез серия от експерименти и дългогодишни наблюдения стига до заключението, че ако пациентът се зарази целенасочено с кравешка шарка³⁹, той боледува съвсем леко и придобива имунитет и срещу едрата шарка. Всъщност още като млад стажант Дженър започва да обмисля нещо, което чува от една селска млекарка. Жената твърди, че не се страхува от едрата шарка, тъй като вече е преболедувала от сипаницата. Кравешката шарка често се предава от вимето на кравата върху ръцете на доячката, като предизвиква обрив с пъпки, подобни на изривите от вариола, но много по-малко опасни. Това, че кравешката сипаница предпазва от *Variola major*, е известно на много от жителите на земеделския Глостършир, където Едуард Дженър работи като селски лекар. Той проучва проблема в продължение на близо двадесет години, като си води внимателни бележки за протичането на кравешката сипаница и едрата шарка⁴⁰. Така през май 1796 г. Дженър провежда прочутия си експеримент. Лекарят стига до заключението, че кравешката шарка е достатъчно сходна с едрата шарка, за да може организъмът да изгради имунитет и срещу двете заболявания. Британският лекар публикува откритието си, като въвежда термина „ваксинация“ от латинската дума за кравешка сипаница – „*vaccinia*“, или „*vacca*“, което на латински означава крава⁴¹.

Според Дженър възможен начин за ваксинация на повече хора е след като един пациент е заразен с кравешка шарка, той да зарази с нея други хора, като болестта трябва да се предава по кръвен път, най-често чрез отворени рани по ръцете на пациентите. За пръв път е открит начин, чрез който едрата шарка може да се победи. Откритието на Дженър придобива огромна популярност и се присмя от преобладаващата част от учените в Европа по това време. Все пак ваксинацията от ръка на ръка крие много рискове от заразяване с други болести и през 1842 г. италианският лекар Пиетро Негри усъвършенства нов метод на ваксинация. Той предлага ползването на ваксина, получена чрез изкуствено заразяване със сипаница от скарифицираната кожа на телета или

³⁸ Fenner, F. et al. Smallpox and its Eradication. Geneva, 1988, p. 218.

³⁹ Болест, разпространена сред кравите, към която човекът е възприемчив, известна още и като „кравешка сипаница“.

⁴⁰ Спангенбърг, Р., Моуъър, Д. История на науката. Т. 1. София, 2007, с. 246 – 247.

⁴¹ Пак там.

крави. Този материал придобива типичните свойства на ваксина против едрата шарка и постепенно се налага като метод при ваксинацията.

Проблемите на ваксинациите са свързани най-вече с краткотрайния имунитет, който пациентът придобива след имунизирването. В случай, че човек преживее едрата шарка, без да е ваксиниран, той придобива защита за цял живот. Ваксинираните обаче ефективно са защитени от едрата шарка за период от около четири до осем години⁴². За защита от болестта е необходима повторна ваксинация, но тъй като това е много скъпо мероприятие за една страна, то се налага напълно в Европа и в САЩ чак към началото на ХХ в. Дори методът на Негри намира приложение сравнително бавно, тъй като предписаната от Дженър ваксинация от ръка на ръка е най-лесният начин за придобиване на имунитет и изисква много малко средства.

* * *

Няма изследовател, който да може да определи точно кога се появява едрата шарка и кога започва да изтребва, осакатява и обезобразява човечеството. Обикновено се приема, че тя постепенно еволюира от заболяване по одомашнените животни, с които човекът е в пряк контакт. Според Дж. Даймънд *Variola major* произлиза от кравешката сипаница⁴³. На практика обаче учените могат само да гадаят кога и от какъв вирус е произлязла заразата.

След спорадични прояви на едрата шарка през Средните векове, болестта постепенно се засилва и през XV в. е ендемична за по-голямата част от Европа и често се среща като типично детска болест в градовете. Въпреки това, няма данни заразата да е причинявала толкова тежки бедни, колкото през XVII и XVIII в. С появата на сифилиса към края на XV в. във Франция той става известен като *la grosse vérole*, за да бъде различен от едрата шарка, която е прекръстена на *la petite vérole*⁴⁴. Англичаните, следвайки този пример, наричат едрата шарка, дотогава известна като *pox*, променяйки я на *Small pox*, а сифилисът получава наименованието *Great pox*⁴⁵.

През последните десетилетия на XVI в. разпространението на едра шарка в Европа се повишава чувствително. В началото на следващия век *Variola major* наследява чумата, проказата и сифилиса като най-масовата и страшна болест на континента. Тифът, дизентерията и чумата продължават да бъдат сред често срещаните убийци, но през XVII и XVIII в. едрата шарка е най-разпространеният. Така например, в края на 1612 г. херцогство Мантуа е раз-

⁴² **Jacobs, A.** et al. Immunity Conferred by Smallpox Vaccine. // *British Medical Journal*, Vol. 324, No 7346 (May 11, 2002), p. 1157.

⁴³ **Даймънд, Дж.** Пушки, вируси и стомана. София, 2006, с. 260.

⁴⁴ **Haas, J.** Epidemics and Pandemics. ..., p. 69.

⁴⁵ **Fenner, F.** et al. Smallpox and its Eradication, p. 229.

търсено от епидемия от едра шарка, като болестта убива Винченцо Гонзага, който три седмици по-рано е погребал единствения си син, починал от същата болест. Династическата криза на практика води до войната за наследството на Мантуа. През 1614 г. в Европа се разгръща огромна по своите мащаби пандемия, която обхваща Франция, Свещената Римска империя, голяма част от италианските държавици, Великобритания и Османската империя. С избухването на Тридесетгодишната война през 1618 г. едрата шарка присъства във всяка една от армиите, които кръстосват германските земи и сеят разруха сред населението. Тъй като, редом с вариолата, има данни и за множество други болести, които са епидемични по време на тази дълга война, не е известен точният брой на починалите единствено от едра шарка. Важно е обаче да се отбележи, че именно по това време едрата шарка е пренесена за пръв път в Русия. Това става около 1623 г. Тогава се появява първото писмено свидетелство за едра шарка в Москва. Вирусът стига до местните заселници в Сибир през 1630 г., като унищожава приблизително 92% от тамошното население⁴⁶. Към средата на века едрата шарка нанася тежък удар върху испанската династическа линия. През 1646 г. Балтазар Карлос, син на Фелипе IV и единствен негов наследник, умира от тежка форма на болестта. Годеницата на Балтазар се омъжва за краля, но детето, което ражда, съвсем не е наследникът, за когото Фелипе е мечтал. Карлос II, известен като *el Hechizado*, „управлява“ дълго, но с крайно негативни последици за Испания. Едрата шарка обаче далеч не се ограничава до кралския двор. През 1679 г. заразата опустошава Андалусия, като формата на едра шарка е толкова тежка, че почти всички заразени умират от болестта⁴⁷.

Във Франция *Variola major* също оставя своите следи през XVII в. През 1647 г. деветгодишният Луи XIV се разболява от жестоката болест, докато се намира във Фонтенбло. Въпреки обилното кръвопускане, предписано от лекарите на Луи, бъдещият абсолютен монарх се отървава само с няколко дребни белега. Доста по-висока цена плаща населението на Париж, което през зимата на 1666 г. е обхванато от голяма епидемия от същата болест.

Във Великобритания династията на Стюартите също дава много жертви на заразата. През 1660 г. принцеса Мери умира от болестта на 29-годишна възраст. Херцогът на Глостър – Хенри, умира от заразата през същата година. Такава съдба сполетява и Мери II, която умира през 1694 г., както и престононаследника Уилям, отново херцог на Глостър, който умира през 1700 г. През XVIII в. в историята на едрата шарка в Европа се забелязват две основни тенденции. От една страна, това е времето, в което някои държави, като Великобритания например, започват активно да прилагат първите превантивни мерки срещу заболяването. От друга страна, през осемнадесетото столетие

⁴⁶ Hopkins, D. *Princes and Peasants...*, p. 46.

⁴⁷ *Ibid.*, p. 35.

Variola major погубва не само много обикновени хора, но и безпрецедентен брой европейски монарси. Откритието на д-р Дженър от края на века започва да се прилага чак в началото на XIX в. от ограничен брой държави.

След опустошителна епидемия от едра шарка в Исландия през 1707 – 1709 г. болестта, ендемична за всеки по-голям европейски град, започва своя страховит марш из кралските дворове на Стария континент. През 1711 г. вариолата погубва способния хабсбургски император Йосиф I. От същата болест през 1724 г. умира и кралят на Испания Луис I. Шест години по-късно в Русия умира цар Петър II, а през 1741 г. шведската кралица Улрика също става жертва на заразата. Същата съдба сполетява и Луи XV през 1774 г.⁴⁸ Много голям брой хора от средите на аристокрацията в Европа също намират смъртта си, заразявайки се с едра шарка, като по този начин болестта променя естественния ход при унаследяването в Хабсбургската монархия, в Испания, във Великобритания и във Франция.

Счита се, че през XVIII в. 35% от незрящите са загубили зрението си в резултат на боледуване от *Variola major*⁴⁹. Тази тенденция е най-осезателна в Централна Европа. Около 12% от хората с репродуктивни проблеми дължат своите увреждания на вариолата. Един съвременник пише, че белезите, които едрата шарка оставя върху лицата на жените, са „източник на постоянен поток от желаещи да станат монахини“, една съдба, която малко от тях са си представляли за себе си, преди коварната болест да ги обезобрази.

Големите жертви, които европейските държави дават вследствие на *Variola major*, стават причина за полагането на все повече усилия за откриването на лек срещу болестта. Тъй като опитите за намиране на лекарство се оказват напълно безрезултатни, единственото, което забелязват медиците от епохата, е, че боледувалите от едра шарка придобиват имунитет и никога повече не се заразяват с болестта. Но не професионалните лекари, а една английска дама е човекът, който прави пробив в западната медицина по отношение на едрата шарка. Лейди Мери Уъртли Монтегю, съпруга на кралския посланик в Константинопол, става известна в британските научни среди с писмата си, в които описва процедурата по инокулация, или вариолизация, на която става свидетел в столицата на Османската империя. Най-популярното писмо на английската благородничка е написаното през април 1717 г. и е адресирано до нейната приятелка в Лондон Сара Чизуел. „Едрата шарка – пише Мери Монтегю, – толкова фатална и често срещана сред нас, тук е напълно безопасна, поради изобретението *присаждане*.“⁵⁰ В останалата част от писмо-

⁴⁸ **Падовър**, С. Животът и смъртта на Луи XVI. София, 2007, с. 51 – 52.

⁴⁹ **Hays**, J. Epidemics and Pandemics..., p. 153.

⁵⁰ Лейди Монтегю има предвид метода вариолизация, изпълняван от знахарки срещу заплащане из цялата столица на Османската империя. Вж.: **Hopkins**, D. Princes and Peasants..., p. 47.

то до Сара Чизуел Мери описва най-подробно процеса на вариолизация, като дори споделя, че смята да направи същата процедура на сина си⁵¹.

Въпреки че Сара Чизуел умира от вируса през 1726 г., вариолизацията е добре приета във Великобритания. В Германия методът се налага към средата на века, докато във Франция той среща консервативния скептицизъм на Академията. Тенденцията Франция да изостава в научните постижения, свързани с борбата срещу едрата шарка, се запазва и през XIX в. Вариолизацията обаче не е ефективен метод за превенция на заболяването от вариола. Освен това на инокулация се подлагат само ограничени и най-вече образовани кръгове в Европа. Откриването на ваксината през 1796 г. дава нов, надежден и немного рискован начин за имунизация срещу едрата шарка. Откритието на Дженър обаче започва да играе роля в развитието на борбата срещу болестта чак през XIX в. От епидемиологична гледна точка XIX в. се характеризира най-вече с тежките прояви на „новата чума“ в Европа – холерата. Едрата шарка, изглежда, сякаш е в отстъпление. Все по-голям брой хора биват защитени посредством новите методи на вариолизация и ваксинация, като по този начин се нарушава сезонността на заболяването и се намалява честотата на епидемиите и броят на техните жертви.

Едрата шарка се проявява тежко през 1817 г. в Единбург, а пет години по-късно – в Милано. Тези епидемии се ограничават до пределите на посочените градове. Значително по-тежки са последиците от епидемията в Берлин през 1823 г., както и от взрива на заразата в Хамбург от 1824 г. Най-тежката пандемия от едра шарка в Европа преди 1870 г. е тази от 1837 – 1840 г. Тя засяга най-силно Великобритания, причинява също големи щети във Франция и Хабсбургската монархия, като стига чак до Османската империя. След 1840 г. настъпва период на затишие на *Variola major*, въпреки някои краткотрайни прояви. Това е времето, в което се подготвя сцената за една от най-тежките епидемии от едра шарка в историята.

По време на Кримската война холера и тиф измъчват френските войници в пределите на Османската империя, а те пренасят заболяването към Русия, с което негови жертви стават не само войниците на царя, но и съюзниците на Наполеон III – англичаните. Епидемия от едра шарка не се разразява, въпреки че има отделни случаи на смърт от болестта. Доста по-различна е картината в Америка, когато избухва Гражданската война. Прибързаната мобилизация и ненавременното ваксиниране на армиите води до тежки епидемични взривове на едра шарка⁵².

През 1859 г. във войната на Франция и Пиемонт срещу Австрия няма тежки случаи на епидемии, вероятно защото конфликтът не продължава дълго. Тиф, дизентерия и малария са най-често срещаните болести по това време, но

⁵¹ **Aberth**, J. *Plagues in World History*. Washington, 2011, p. 85.

⁵² **Prinzling**, F. *Epidemics Resulting from Wars*, p. 179.

всички те вземат малък брой жертви. Едрата шарка не причинява значителни епидемии до 1870 г. През 1865 г. в Бавария *Variola Major* се засилва за около година, но през 1866 г. отново намалява драстично. Ваксините и мерките, които се вземат срещу едрата шарка от началото на XIX в., намаляват значително проявите на болестта в Европа. В същото време обаче успехите срещу заразата притъпяват бдителността на властите и населението, една тенденция, която се оказва пагубна за много европейци в началото на 70-те години на века.

Сериозна слабост на френската медицина през XIX в. е сферата на епидемиологията. Макар че френските лекари като цяло възприемат откритията в тази област, се забелязва тенденция на изоставане от най-новите медицински практики в борбата с епидемиите. През 1805 г. Наполеон Бонапарт е впечатлен от откритието на Едуард Дженър и от кореспонденцията между двамата личи, че френският държавник напълно разбира предимствата на една имунизирана армия, разглеждайки по навик всичко в контекста на войната. Ваксинациите за френската войска не закъсняват много, като редом с войниците са направени и първите ваксини на цивилни поданици на империята. Именно с краха на амбициозния корсиканец започва упадъкът в епидемиологията. Този процес се развива неравномерно, като се забелязват и години, в които френската медицина възвръща позиции в тази област.

През 1825 г. Франция е връхлетяна от сериозна епидемия от едра шарка. Макар тя да не е с размах на епидемиите от XVII и XVIII в., заразата със сигурност не е за подценяване. Точно това се случва обаче, като френските власти не вземат никакви мерки срещу *Variola major* и в края на 30-те години на XIX в. нова, по-тежка епидемия се разгаря в страната. Въпреки новия метод за ваксинация на Пиетро Негри от 1843 г., който предлага евтино, безопасно и ефективно предпазване на ваксинираните от заразата, френските власти не се възползват от това откритие чак до 60-те години, когато то тепърва започва да се прилага. Необяснимо е защо ваксинациите стават задължителни във Франция чак през 1902 г., докато Великобритания въвежда задължителни ваксинации още през 1853 г.

Ваксинациите във Франция в периода преди 1870 г. често се извършват с поредица от методологични грешки. Случаите на заразяване със сифилис вследствие на ваксинирането на големи групи хора с проби от един и същи човек са ежедневие. Това довежда до възникването на сериозна съпротива срещу ваксинациите и създаването на сдружения на антиваксинисти, които преекспонират вредите и опасностите от тази практика. Краткосрочният имунитет на ваксинираните е проблем, който става известен още в началото на века. Неговото решение се появява през 30-те години и се изразява в повторна ваксинация или реваксиниране. Методът, който е възприет в много европейски държави, не среща никаква приемственост във Франция, където дори първичната ваксинация е спорен въпрос за много от представителите на научните

среди и консервативната Академия. С такава медицинска и епидемиологична картина Франция навлиза в седмото десетилетие на XIX в.

Както би могло да се очаква, Немската медицинска школа не е организирана около един център, както френската се съсредоточава в Париж. Все пак важни средища са университетите в Берлин, Тюбинген и Мюнхен, като силно влияние върху развитието на медицината в немския свят оказва и Виенската школа. Тези центрове възникват също в резултат на преодоляването на консерватизма и догматизма на Късното средновековие и дават силен тласък в развитието и обогатяването на медицинската теория и практика.

Макар че научните постижения в германските държави като цяло бледнеят пред потенциала на Парижката медицинска школа, епидемиологията в Бавария и Прусия е на много по-високо научно равнище от това във Франция. Първата основна разлика е, че немските лекари са убедени във важността и значението на ваксините против едра шарка. Второто различие произлиза от факта, че немската медицина е възприела напълно метода на ревакцинациите, който единствен може да осигури пожизнен имунитет. Това обаче не означава, че населението на германските държави масово се ваксинира. Ваксините и повторните ваксинации са предимно за благородниците и най-вече за армията. След като ревакцинацията е открита като метод през 1829 г. във Вюртемберг, тя се налага в пруската армия още през 1833 – 1834 г.⁵³

Добрите резултати в областта на епидемиологията в Прусия през XIX в. са плод на добре научените уроци, които тежките епидемии от *Variola major* са дали на немското население. По време на сериозните взривове на заразата, които се наблюдават през 1766, 1786 и 1801 г., повече от 20% от всички смъртни случаи в Берлин са причинени от едра шарка. Преди появата на ваксинациите в Прусия всяка година от едра шарка умират около 40 хил. души⁵⁴.

Ваксинациите стават задължителни за всички жители на Хесен и Бавария през 1807 г., през 1811 г. тази практика е въведена в тогава немския Валдек, през 1815 г. ваксинациите стават задължителни за жителите на Баден, а три години по-късно – във Вюртемберг и Насау. През 1821 г. ХанOVER също възприема метода. В Прусия през 1810 г. е приет закон, според който при избухването на епидемия трябва да се ваксинира населението на засегнатия район. Тъй като последната мярка не е много надеждна, през 1835 г. в Берлин е учредена специална „санитарна полиция“, която е натоварена със задачата да следи за появата на епидемии от вариола и да ги елиминира чрез масови ваксинации⁵⁵.

⁵³ Hopkins, D. Princes and Peasants... , p. 88.

⁵⁴ Huerkamp, C. The History of Smallpox Vaccination in Germany: A First Step in the Medicalization of the General Public. // *Journal of Contemporary History*, Vol. 20, No 4, Medicine, History and Society (Oct., 1985), p. 621.

⁵⁵ Ibid., p. 624.

Друг закон от 30-те години в Прусия постановява, че лекарска професия могат да практикуват само онези, които имат диплома по медицина. По този начин се прекъсва разпространената практика бръснари и самозвани лечители да извършват манипулации върху пациенти. Така в Прусия здравеопазването се монополизира единствено от професионални лекари. До 50-те години близо 70% от населението на Прусия и другите германски държави е ваксинирано. През следващите десетилетия обаче тези проценти спадат рязко за цивилните, които отказват да ваксинират децата си поради това, че едрата шарка вече от много години не присъства в немските земи. Въпреки протестите на лекарите, тази тенденция се засилва, като в навечерието на Френско-пруската война едва 25% от цивилното население на бъдещата Германия е защитено от вариола⁵⁶.

ИЗБУХВАНЕТО НА ЕПИДЕМИЯТА ОТ ЕДРА ШАРКА ВЪВ ФРАНЦИЯ ПРЕЗ 1869 Г.

През XIX в. едрата шарка е постоянно ендемична за Париж, като най-ниските нива на заразата се наблюдават към средата на века, след което започва постепенно повишаване на заболяемостта. Това обаче е в рамките на нормалното за голям град като френската столица. Притеснително започва да става положението към 1865 г., когато годишно от заразата умират по около 700 парижани⁵⁷. Това ниво се задържа до края на 1869 г., а самата болест не се отличава с по-тежки симптоми и протича съвсем естествено. Каква е причината болестта да премине в настъпление и от ендемична в края на 1869 г. да стане епидемична към декември същата година? Единственото логично обяснение на такава промяна може да се търси в предположението, че в Париж се появява нова форма на едра шарка, която е по-тежка от вече ендемичната⁵⁸. За нейното разпространение способства много и студеното време, което принуждава повечето граждани да живеят и общуват в тесни и затворени пространства⁵⁹. Тази нова форма на болестта е вече споменатата „черна“, или

⁵⁶ Ibid., p. 626.

⁵⁷ **Delpech**, A. Rapport sur les faits de l'épidémie variolique observée à Paris depuis l'année 1865 jusqu'au 1er juillet 1870. – In: *Annales d'hygiène publique et de médecine légale*. T. 35, 1871.

⁵⁸ Твърдението, че епидемията от едра шарка в навечерието и по време на Френско-пруската война представлява от най-тежкия вид на заболяването, известно още като „черна“, или хомеорагична шарка, се появява още през 1870 г. В текста го наричаме предположение, защото съществува само един официален медицински документ от епохата, който да докаже, че шарката е била именно такава. Основните източници, които навеждат на мисълта, че тази шарка е хомеорагична, се съдържат най-вече в пресата от това време. Вж.: **Hopkins**, D. *Princes and Peasants...*, p. 88 – 90.

⁵⁹ **Nishiura**, H., **Kashiwagi**, T. *Smallpox and Season: Reanalysis of Historical Data*. Tokyo, 2009, p. 1 – 2.

хомеосорагична шарка, която става моментално епидемична, а смъртните случаи от едра шарка нарастват 12 пъти за период от шест месеца⁶⁰.

Новата епидемия в Париж прави впечатление и на кореспондентите на британските медии във Франция. Още в началото на февруари 1870 г. един ирландски вестник публикува статия за различните болести в Париж и Франция, „сред които се откроява едрата шарка“⁶¹. Според текста в Париж върлуват много болести, като тиф, „болести на мозъка“, пневмония, но най-опасна е едрата шарка, която се „очаква да достигне пика си през март“⁶². Подчертава се също колко нездравословна е средата във френската столица, което се дължи не само на климата, но и на лошата санитарна политика и на ниската обществено-публична хигиена.

Но Париж не е единственото място, в което се разпространява едрата шарка до началото на февруари 1870 г. В споменатата по-горе статия се говори за това, че болестта е достигнала до департамента Рон и най-вече до град Лион, както и до Бордо⁶³. С други думи, към началото на февруари 1870 г. болестта с голяма скорост навлиза в редица населени места, макар все още да е предимно концентрирана в Париж. Информацията за епидемията преди избухването на войната се допълва от статията в британския вестник *Glasgow Herald*, озаглавена: „Едрата шарка във Франция“⁶⁴. „Що се отнася до санитарното положение в Париж през последните няколко седмици, сезонът е истинско изпитание за по-възрастните и слабите, като смъртността сред тези слоеве се е увеличила с една трета. Болки в гърдите, тиф и други епидемии са доста активни, но едрата шарка е тази, която напоследък опустошава най-много населението на Париж. Вместо нормалните шест до осем смъртни случая на седмица, сега за същия период от болестта умират 112 – 118 души. Д-р Кормак, английски лекар, практикуващ тук [в Париж], смята, че главната причина за високата смъртност се дължи на несъвършената система за ваксинации във Франция“⁶⁵.

Според този източник смъртността от едра шарка надвишава цели двадесет пъти обичайната за един голям град. Проблемите с ваксинирането във Франция излизат наяве и стават публични. Населението на Париж панически започва кампания по ваксиниране, в която не се спазват никакви правила за безопасност. От създадения хаос се възползват шарлатани и опортюнисти, недобросъвестни лекари, които искат бърза печалба. „Манията по ваксинирането срещу едра шарка в Париж е в такова състояние, че много лекари започнаха

⁶⁰ Delpech, A. Rapport..., p. 223.

⁶¹ The Diseases of France. // *Freeman's Journal and Daily Commercial Advertiser*, 2 February, 1870.

⁶² Ibid.

⁶³ Ibid.

⁶⁴ Small-Pox in France. Статията е цитирана дословно от лондонския *Morning Post*, като изследването не разполага с оригиналния текст.

⁶⁵ Smallpox in Paris. // *Glasgow Herald*, 21 Apr. 1870.

да откриват кабинети с приемно време само за ваксиниране срещу едра шарка, като тарифите започват от пет франка и стигат до двадесет⁶⁶, пише кореспондентът на *Glasgow Herald*⁶⁶. Освен че повечето ваксинации са извършени некачествено и не дават желанния резултат, вследствие на ваксиниране, без да е спазена санитарно-хигиенната процедура, се създават условия за развитието на много други заболявания, най-честото от които е сифилисът.

Френските вестници обаче приветстват масовите ваксинации. Те дори насърчават тази политика и съветват всички граждани при възможност да се ваксинират. Така например към средата на февруари *Le Petit Journal* съобщава, че „гражданите на Париж трябва да се ваксинират, а ваксинираните отдавна трябва да направят реваксинации“⁶⁷. Това, което казва френският вестник, разбира се, е вярно, но също така е важно да се спазва методологията на ваксиниране, за да има смисъл от тази мярка. За предприемането на подобни действия апелира и *Le Figaro*, който с притеснение отбелязва застрашителното повишаване на епидемичните нива и призовава към „най-висока бдителност“⁶⁸.

За това, че епидемията от вариола „продължава своя смъртоносен марш“, пише в началото на март вестник *Journal des débats politiques et littéraires*⁶⁹. Според статията в Париж на ден от болестта умират по четиринадесет души. Вестникът допълва, че предстои броят на засегнатите да се увеличи⁷⁰. Към март 1870 г. епидемията от „черна“ шарка вече е покорила Париж и големи части от Франция. Липсата на решителни и адекватни мерки за ваксиниране населението на страната способства единствено за утежняване на положението. Тежката форма на болестта, както се споменава по-горе, води до летален изход при един от всеки трима заболели. Налице е ситуация, която вешае само беди на Франция.

В средата на април френският столичен вестник *La Presse* дава следната статистика в обичайната колонка „Новини на деня“: „В Париж за периода 3 – 9 април [...] 118 са починали от едра шарка, петима – от морбили, двама – от дизентерия, двама – от холера, един – от коремен тиф [...]“⁷¹. В статията се посочва и броят на починалите от други заболявания, но те не са епидемични. Очевидно е, че смъртните случаи от едра шарка надвишават в пъти всички останали болести, а присъствието на холерата, тифа и дизентерията е на епидемични равнища.

Заразата бързо си проправя път извън Париж, а темповете на разпространение на *Variola major* нарастват с всеки изминал месец. Това принуждава

⁶⁶ Ibid.

⁶⁷ Paris. // *Le Petit Journal*, 18 févr., 1870, p. 2.

⁶⁸ Echos de Paris. // *Le Figaro*, 19 févr., 1870, p. 1 – 4.

⁶⁹ Faits Divers. // *Journal des débats politiques et littéraires*, 2 mars 1870, p. 2.

⁷⁰ Ibid.

⁷¹ Nouvelles du Jour. // *La Presse*, 14 avril 1870, p. 2.

френските лекари да свикат конференция, която да „изследва и да се противопостави на болестта“⁷². По време на *Conférence médicale de Paris* се включват повече от двеста medici и епидемиолози, като четенията започват на 25 май и приключват чак на 29 юни. Някои от участниците смятат, че ваксините няма да помогнат в създалата се ситуация. Такова е мнението на д-р Амброаз Огюст Тардю, който предлага да се наблегне на профилактиката⁷³. Друг участник във форума, д-р Южен Дали, смята дезинфекцията за най-доброто средство срещу болестта⁷⁴. Въпреки тези погрешни схващания, надделява мнението на мнозинството да се действа за създаване на достатъчно ваксини за цялото население на Париж и големите градове. За малките населени места, в каквито живее по-голямата част от населението на Франция, не са предвидени активни мерки, тъй като в малките градове и селата епидемиите засягат по-слабо жителите и бързо изчезват.

Всички тези мерки обаче могат да бъдат приложени като превантивни, а не след като епидемията вече е в ход. Тромавата организация на конференцията на практика пречи да се вземат бързи и адекватни мерки, а проблемът очевидно е подценен. На научния форум са представени доклади за разпространението на епидемията в Париж, Брест, Бретан, Ла Рошел, Бордо, Аквитания, Марн, Лион и др.⁷⁵ На практика цялата страна е обхваната от „черна“ шарка⁷⁶. Страхът от заразата довежда до вземането на мерки в някои по-големи градове на Франция. В Париж, Лион, Страсбург и други по-големи населени места се провеждат масови ваксинации. Свидетелство за това намираме в писмата на Луи Пастър, който е разпределен да извършва ваксинациите в Страсбург. Пастър споделя с приятеля си Анри Сен-Клер как ваксините са некачествени, не стигат за всички и са почти безсмислени, след като вече „епидемията от вариола вилнее навсякъде“⁷⁷. В обзорна статия на парижкия вестник *Le Temps* от началото на юни 1870 г. е направено следното обобщение: „1870 г. е белязана от две големи бедствия. Едното е сушата, а другото е едрата шарка. Вариолата изтребва хората от края на миналата година“⁷⁸. Авторът на статията едва ли допуска, че е възможно положението да се влоши още повече. Няколко дни по-късно същият вестник съобщава за взрив на епидемията в Лимож, което

⁷² **Jorland**, G. *La Variole et la Guerre de 1870...*, p. 25.

⁷³ **Matzel**, O. *Die Pocken im Deutsch-Französischen Krieg, 1870/71*, S. 19.

⁷⁴ *Ibid.*

⁷⁵ *Ibid.*, p. 26.

⁷⁶ **Prinzling**, F. *Epidemics Resulting from Wars*, p. 189 – 205.

⁷⁷ **Grasset**, B. *Pasteur Correspondance, 1840 – 1895*. Paris, 1946. *Lettres de Pasteur à Henri Saint-Claire Deville des 8 et 12 juillet 1870*. За преживяното от Луи Пастър по време на Френско-пруската война вж. още: **Валери-Радо**, Р. *Животът на Луи Пастър*. София, 1936, с. 334 – 401.

⁷⁸ *Explorations à entreprendre. // Le Temps, 12 juin 1870*, p. 3.

показва, че болестта се придвижва и на юг, след като северните части на страната са обхванати от епидемията от началото на годината⁷⁹.

Информация от съществено значение, отнасяща се до развитието на проблема с вариолата в периода преди избухването на войната, ни предоставя статия от френския вестник *Le Gaulois*. Въпросната статия не може да бъде открита заедно с останалите броеве на вестника, тъй като попада в безвъзвратно изчезналите броеве от 1 май до 8 юли на 1870 г. Материалът, който се разглежда тук, обаче е публикуван в британския *Glasgow Herald*⁸⁰.

В статията се акцентира върху това, че ваксините във Франция имат много съмнително действие⁸¹. „Повече от половината от населението на Париж е получило двете точки на рамото, но въпреки това през последната седмица цифрата на починалите от едра шарка е достигнала до страховитите 218 души. В тази бройка влизат случаите на починалите в болницата, които са една трета от всички починали от заразата. Колко ли пациенти с други оплаквания са приети в болницата и са починали там, заразени с вариола? Те са се разболели, без да могат да избегнат вируса. За да се прекрати тази порочна практика на заразяването на здрави пациенти с вариолата в болницата, д-р М. Юсо е предложил изграждането на пристройки към лечебните заведения, в които да се настанят болните от вариола. Тази мярка, която е продиктувана от най-елементарните хигиенни изисквания, е трябвало да бъде изпълнена много по-рано от администрацията на „Обществена подкрепа“, която е иначе толкова добре организирана в Париж, че е изненадващо как тези мерки не са взети по-рано. Докато протичат приготвянията по тези разумни мерки, нека видим какво се случи! Беше създаден план всички болни от едра шарка да бъдат настанени в старата болница на „Нелечимите“ на улица *Rue de Sévres* в Париж. Концентрирането на такъв брой болни на едно място е неприемливо за гражданите от квартала, които фанатично подписват петиция, за да не се допусне такава мрачна „привилегия“ за жителите около болницата“⁸².

Болници и клинични отделения за „нелечими“ много скоро се появяват в цялата страна. Вестникът очевидно обвинява администрацията в Париж за бавните действия по поставянето на болните от шарка под карантина, което според изданието е довело до допълнително разпространение на заразата. Отново на преден план излиза подценяването на проблема и неразбирането му от страна на властите и населението. Липсват енергични действия за ограничаване на болестта, а когато все пак започват да се предприемат някакви мерки, вече е твърде късно.

⁷⁹ Faits Divers. // *Le Temps*, 16 juin 1870 p. 3.

⁸⁰ Smallpox in Paris. // *Glasgow Herald*, 2 June 1870.

⁸¹ Ibid.

⁸² Ibid.

От статията става ясно, че към началото на юни 1870 г. в Париж няма изградени отделения за болните от шарка. С некачествените ваксини е „защитено“ само половината от населението на града, не е създадена единна организирана система за борба с епидемията, липсват координация и план за действие на здравните власти. С много голяма доза убеденост може да се твърди, че положението извън френската столица не е по-различно, като се изключат единствено най-южните части на страната, до които болестта още не е достигнала. За разлика от тези области обаче, в северозападните части на Франция епидемията бушува с пълна сила. В писмо до племенницата си Каролин Гюстав Флобер пише: „Няма други новини, които да заслужават внимание, освен смъртта на камериерката мадам Юсо, починала за три дни от едра шарка“⁸³. По-късно писателят вижда основната причина за загубата на Франция така: „Не е изненада, че загубихме, ние не бяхме готови!“⁸⁴. Разбира се, Флобер има предвид готовността най-вече във военно отношение. Огромна роля за поражението на Франция изиграва обаче санитарно-медицинската готовност на пруската армия и липсата на такава у френската.

Отново през юни, приблизително един месец преди обявяването на мобилизацията и избухването на конфликта, в ежедневника *Freeman's Journal and Daily Commercial Advertiser* е публикуван един от най-интересните материали за периода преди 14 юли⁸⁵. Статията е озаглавена „Едрата шарка в Париж“, като се отличава с много подробно изложение и е особено важна от изследователска гледна точка. В публикацията се открояват четири основни акцента. На първо място се обръща внимание на постоянното и стабилно нарастване броя на смъртните случаи във френската столица и във Франция изобщо. Цифрите разкриват увеличение с около 30 – 35% на месец, което е повече от застрашително. Вторият момент е свързан с лошото качество на ваксините и ваксинациите. Въпреки това, лекарите във Франция твърдят, че ако ваксинациите са направени на всички граждани, дори и да са несъвършени, те биха оказали положително въздействие върху болните и биха могли да намалят смъртните случаи. За пример те сочат „безсилното на болестта към персонала на болниците, който е получил добре направени ваксинации“. Подчертава се и порочната практика при ваксинирането във Франция, която според автора е резултат от „станалата модерна напоследък технология на животинско ваксиниране“⁸⁶.

⁸³ Цит. по: **Jorland, G.** La Variole et la Guerre de 1870..., p. 25.

⁸⁴ *Ibid.*, p. 26.

⁸⁵ На тази знаменателна дата е обявена мобилизацията във Франция.

⁸⁶ The small-pox in Paris. // *Freeman's Journal and Daily Commercial Advertiser*, 8 June 1870. Под „животинско ваксиниране“ в статията се има предвид обикалянето на спекулантите из улиците на Париж с крава на кашка, която уж пренася сипаница. Срещу няколко франка се прави кръвна връзка между животното и „пациента“, като заразеният със сипаница трябва да придобие имунитет към вариолата. Така за кратко време могат да се ваксинират много хора, но резултатите са повече от съмнителни. Вж. приложение № 1.

Той посочва, че този метод, позволяващ развитието на всевъзможни други инфекции, „постига качествена ваксинация едва в 20 процента от случаите“⁸⁷. Статията допълва: „Животинската ваксинация масово се извършва от лица, които я третират като търговска спекулация и резултатите са показателни“⁸⁸.

Като трети акцент в статията се откроява констатацията, че „болестта е от невиджан досега тежък тип“. Смъртността на неваксинираните, лекувани в болница *St. Andre*, достига 66 процента. От болница *Cochin* се съобщава, че от приетите наскоро шестима пациенти всички са били с хомеорагична шарка и всички са починали. С притеснение се споменава, че „средната смъртност при най-тежките форми на едра шарка през вековете, когато тя е бушувала най-яростно, е достигала най-много до 35 процента“. Въпросът за тежката форма на едра шарка по време на тази епидемия е разгледан и по-горе, но е интересно да се проследи това, че тази тенденция не остава скрита за обществеността тогава. Важно е да се отбележи също, че според статията епидемията се смята за най-страшната, разразила се някога в историята, а все още става дума за месец юни 1870 г.

Притеснени от прехвърлянето на едрата шарка през Ламанша, „където двадесет години няма сериозни епидемии, а болестта е напълно заглъхнала в Шотландия и почти отсъства от Ирландия“, авторите на статията предупреждават: „При първите признаци на повишаване на смъртните случаи в Англия трябва да се вземат незабавни мерки“⁸⁹. Епидемията засяга тежко Великобритания към пролетта на 1871 г. и остава там до 1874 г., нанасяйки големи щети на населението в Лондон.

ВОЙНАТА

Мобилизацията във Франция, обявена от Наполеон III на знаковата за французите дата 14 юли, е ключовият момент за развитието на епидемията от вариола сред армията. Болестта присъства в редиците на френската войска още преди обявяването на мобилизацията. За това свидетелства директорът на болницата в Мец Южен Грелоа, който казва: „Преди началото на войната гарнизонът на Мец страдеше от много случаи на едра шарка и военната болница беше пълна със заразени с вариола“⁹⁰. В Лимож пък военният лекар Льоместр дава сведения, че месеци преди началото на войната в казармата има епидемия от едра шарка⁹¹. Френската армия е напълно неподготвена за

⁸⁷ Ibid.

⁸⁸ Ibid.

⁸⁹ Ibid.

⁹⁰ Grellois, E. Histoire médicale du blocus de Metz, p. 42.

⁹¹ Lemaistre, P. Rapport sur une épidémie de variole qui a régné en 1870 et en 1871, dans la commune de Limoges et tout le département de la Haute-Vienne. Limoges, 1873, p. 14 – 15.

предстоящото изпитание. Драмата се крие във факта, че войниците, на които Наполеон III разчита най-много в тази война, са ветераните от професионалната армия, но те всъщност са най-уязвими за епидемията. Наистина, Франция разполага с най-опитните войници в Европа по това време⁹². Офицерският състав може да се похвали с военнослужещи, участвали в кампании още от средата на 50-те години на века. Тези войници не са претърпявали поражение през цялата си кариера. Те обаче не са ваксинирани срещу едра шарка. Дори да има ваксинирани сред тях, ваксините биха въздействали, ако са съчетани с реваксинация, а както е посочено по-горе, този метод не се приема положително във Франция.

По-различно е положението с ваксините при новобранците. През 1869 г. постъпват около 125 хил. наборници, като 93% от тях са ваксинирани. Ваксинациите обаче са успешни само в половината от случаите⁹³. Това са много слаби резултати, но към 1870 г. поне около 40% от всички млади войници в активната армия⁹⁴ са защитени от вариола. При старите войници процентът на успешно ваксинираните срещу заразата е много по-малък. В сравнение с армията на Прусия, която е въвела задължителни ваксинации и реваксинации на всеки седем години за всички военнослужещи още от 30-те години на века, френската войска е поставена в неравностойно положение още преди началото на конфликта.

Мобилизацията започва във време, в което епидемията вече се е разпространила в по-голямата част от страната, засягайки на този етап най-вече цивилното население и гарнизонни войски на някои места. С началото на масовото придвижване на войници през градовете, които са сборни пунктове и разпределителни центрове, постепенно епидемията от цивилното население се разпространява и върху войската. Войниците от Централна и Южна Франция почти без изключение минават през Париж, за да достигнат до фронтовите позиции. Железопътният транспорт допълнително влошава епидемиологичната ситуация, благоприятствайки лесното разпространение на вариолата в тесните пространства на вагоните.

Основната причина за пагубната роля на мобилизацията върху развитието на епидемията се крие в характера на нейната организация. Тя не е координирана, отсъства ясна цел, която да определи векторно насочване на силите към определена точка, войниците и офицерите правят множество излишни маневри, цялата организация е тромава⁹⁵. Това забавяне е критично, защото

⁹² **Wawro**, G. *The Franco-Prussian War. The German Conquest of France in 1870 – 1871*. New York, 2003, p. 51 – 63.

⁹³ *Statistique médicale de l'armée pendant l'année 1869. // Journal officiel*, 16 sept. 1872, p. 6039 – 6040.

⁹⁴ Френската армия се състои от три звена: активна, резерв и мобилна гвардия.

⁹⁵ **Wawro**, G. *The Franco-Prussian War...*, p. 66 – 68.

колкото повече време минава, толкова повече епидемията разяжда френската войска. Липсата на ясен план в действията на Луи Наполеон вследствие на неадекватните съвети на стария и консервативен маршал Льобоф, който смята защитната стратегия за най-уместна, минира всяка възможност за успех, ако изобщо е имало такава.

Най-видните военни дейци на Франция – маршалите Мак Маон, Базен и Канробер, са сред най-изтъкнатите специалисти по военно дело на века. Всички те приветстват настъпателните действия, но междуличностните противоречия и интригите във висшия офицерски корпус създават ситуация, в която тяхната дума остава нечута, а и самите те, обидени на императора, отказват да проявят каквато и да е инициатива за настъпателни действия. По този начин за французите се затваря един жизненоважен времеви прозорец, в който епидемията от едра шарка би могла да не окаже влияние върху оперативните възможности на армията.

Така в Мец, Страсбург и Шалон се струпват трите армии, които трябва да водят войната срещу Прусия⁹⁶. Дефанзивният характер на военните действия на Франция допълнително стимулира разпространението на епидемията, което проличава най-ясно при обсадните действия по време на войната. На този ранен етап обаче епидемията е напълно пренебрегната от всички френски военначалници. Твърде често се приема за неоспорим факт твърдението, че немската мобилизация протича „брилянтно“⁹⁷, както се изразява лорд Монтгомъри, докато френската е абсолютно неуспешна. Вярно е, че за Франция, разчитаща на професионалната си армия, е особено важно да е по-инициативният участник във войната. Една бърза атака в посока към Рейн преди групирането на големи войсковни единици от страна на Прусия и съюзниците ѝ би била от решаващо стратегическо значение. Слабата мобилизация на французите обаче не позволява подобно развитие на военните действия. Все пак трябва да се отбележи, че мобилизацията на Прусия и нейните съюзници също страда от много проблеми и координацията ѝ съвсем не е свършена. На първо място фелдмаршал Молтке пуска в отпуск по-голямата част от висшите си офицери на 12 юли 1870 г. Заповедта е отменена след два дни, но това е достатъчно действията на германците съществено да се забавят⁹⁸.

Бавария провежда мобилизация, която изчерпва напълно физическите сили на войниците ѝ. За това свидетелства дневникът на редник Йозеф Крумпер, който разказва за мъчителен и зле организиран поход към Гермерсхайм. Според германския войник вследствие на дългото ходене „мъжете са измъчвани от жажда и мазоли“, а дъждът кара бойците винаги да спират и да се увиват в шинелите си, един цивилен навик, напълно чужд на френската професио-

⁹⁶ **Howard**, M. The Franco-Prussian War. London, 1961, p. 49.

⁹⁷ **Montgomery**, B. A Concise History of Warfare. London, 2000, p. 248.

⁹⁸ **Wawro**, G. The Franco-Prussian War... , p. 79 – 84.

нална армия⁹⁹. Баварските войски, които са разположени географски по-близо до границата с Франция от войските, пристигащи от Берлин, трябва да поемат първите удари на французите. Плановете, които баварското командване прави, са изградени върху карти с мащаб 1:250 000, които показват само главните пътища и по тях не би могло да се планира сериозно настъпление във Франция. Проблемът с липсата на подробни карти по време на Френско-пруската война се разглежда най-вече от позицията на неподготвеността на Франция, но е погрешно да се твърди, че такива проблеми напълно отсъстват в немските редици.

Железопътният транспорт, който е разглеждан като безспорно предимство за Прусия и нейните съюзници, не може да обслужва всички германски войници. Освен това линиите никога не стигат точно до фронта, което се превръща в сериозен проблем с напредването на войските. От логистична гледна точка трудностите са свързани с хаоса, който се създава при превозването освен на войници и офицери, на провизии, оръжие и мунizioni. Подобни трудности са налице и при двете страни, въпреки че във Франция организационните проблеми в транспорта действително са по-големи. В мобилизацията на Франция и Прусия могат да се открият много слабости, които рядко са характерни само за едната страна. Това, което дава предимство на германската войска, изхожда от стратегическите предпоставки на плана на Молтке, който е насочен към струпването на войски в определена зона, събирането на критична маса войници и провеждането на офанзива срещу по-малоброен противник. В случай че врагът се укрепи, на помощ идва по-модерната немска артилерия, която трябва да разклати френските позиции, след което следва нова офанзива. В тактическо отношение Молтке залага на флангови атаки, които са благоприятствани от численото превъзходство на германците и са за предпочитане пред фронталните сражения поради наличието на по-добро стрелково оръжие и присъствието на *митрайозите* във френската армия¹⁰⁰. Като огромен неин недостатък, който се откроява още по време на мобилизацията и присъства неотлъчно до края на войната, се явява липсата на единомислие във френското Върховно командване. Ситуацията е усложнена драматично и от намесата на Луи Наполеон в делата на маршалите, което, вместо да канализира ясна стратегия и план за действие, допринася за допълнителното изостряне на межличностните противоречия в щаба на французите. Последното безспорно е предпоставка за поражение, но въпросът е дали може загубата на Франция да се обясни единствено с това.

⁹⁹ Ibid., p. 84.

¹⁰⁰ *Митрайозите*, или *Les Mitrailleuses*, представляват първите конструирани и използвани във война картечници. Вж.: Блек, Дж. Военното дело. София, 2010, с. 427 – 428. *Митрайозата* стреля със средно 125 изстрела в минута. Вж. приложение № 2.

Според пруския военен теоретик Карл фон Клаузевиц единствената емпирична стойност, която може без никакви уговорки да се припише на една войска, е нейната численост¹⁰¹. Макар че за историците точният брой на военнослужещите често да е обект на спорове, е редно да се съгласим с Клаузевиц, че числеността на една армия е единственото, което се поддава на изчисление и точна преценка. Нито бойният дух на войниците, нито мястото на сражението, още по-малко таланът на пълководците може да се измери с такава точност. От тази гледна точка най-напред се разглежда числеността на воюващите армии преди войната, един въпрос, който се оказва доста по-сложен, отколкото изглежда на пръв поглед. Основното затруднение произлиза от факта, че и до днес няма категорично и аргументирано мнение относно броя на мобилизираните френски войници. Единственото, което може да се твърди със сигурност, е, че френската армия отстъпва по численост на немската, като последната разполага с приблизително един милион войници¹⁰².

На тази страховита сила Франция противопоставя своята професионална армия от 400 хил. души, които във военно време трябва да се допълнят от мобилната гвардия, състояща се от наборници, преминали почти формално военно обучение¹⁰³. Обикновено се приема, че мобилната гвардия има числен състав от около 400 хил., но реално тази цифра е преувеличена и най-вероятно наборниците са около 300 – 350 хил. С развитието на военните действия Франция разчита и на слабо организирани, но сравнително ефективни действия от страна на народното опълчение, които се изразяват в провеждането на засади и партизански действия, дело най-вече на цивилни. Броят на участниците в тези действия е неизвестен, но при всички положения не е много голям и от съществено значение. От това може да се заключи, че обединените германски войски превъзхождат числено френските, но не и в съотношение две към едно, което според Клаузевиц е необходимо условие, за да има една

¹⁰¹ Клаузевиц, К. За войната. София, 2009, с. 186 – 187.

¹⁰² Пруската армия се състои от три основни групи. На първо място това са рекрутираните на задължителна военна служба, на практика на военно обучение в казармите, състояща се от 300 хил. души. В случай на война Прусия разчита още на резерв от 400 хил. воени, както и на т. нар. *Landwehr*, по-стари войници от запаса, които са 500 хил. на брой. Вж.: Wawro, G. The Franco-Prussian War..., p. 41.

¹⁰³ Числеността на френската армия е тема, която затруднява изследователите още от 80-те години на XIX в. Един от най-ранните трудове за войната, дело на Пиер Люокур, дава приблизителната численост на френската армия, равняваща се на 527 700 души, макар същият автор да заявява: „Не е възможно да се стигне до точното число на войската“. Вж.: Lehautcourt, P. Histoire de la Guerre de 1870 – 1871. Paris, 1901. Приблизителната цифра, предложена от Люокур, е доста далеч от реалната числена стойност на френската армия, която най-вероятно е била около 650 хил. войници и офицери.

армия решаващо предимство¹⁰⁴. Превъзходството е сериозно, но не толкова, че да не повлияят и други важни фактори.

Такъв фактор безспорно е въоръжението на армиите. Прусия разполага с по-модерна артилерия, въпреки че оръдията *Круп*, на които дължи своето превъзходство, са сравнително ограничени на брой, за разлика от огромното количество френски оръдия. Последните, макар и по-стари концептуално, стрелят на 30 процента по-къса дистанция от немските, което в никакъв случай не обезсмисля тяхната употреба. Като основно армейско звено пехотата има най-голямо значение за военното дело по това време. В тази област френското превъзходство е безспорно и категорично. То се дължи на няколко фактора, първият от които е опитът на войниците – ветерани, участвали в сражения от времето на Кримската война, мнозина сражавали се във войните на Наполеон III срещу Австрийската империя, герои от битките при Маджента и Солферино. Части от професионалната армия на Франция са воювали както в Северна Африка, така и в Новия свят, а също и в колониите на империята в Азия.

Освен че френските войници са по-опитни, по време на Френско-пруската война те разполагат с много по-съвършено въоръжение, именно пушката *Шасно*. Тя превъзхожда немската *Дрейзе* във всяко отношение, като точност, скорострелност и далекобойност, като в същото време е по-лека и по-удобна за носене от войниците. Френското оръжие е много по-смъртоносно поради високата скорост на летящия проектил, който има силен шок ефект благодарение на големия калибър – 11 мм/0,433 cal. Това не пречи на добрата пробивна сила на куршума поради голямата му скорост. Кавалерията, армейско звено, което е повече традиция, отколкото ефикасен род войска, също се различава в двата враждуващи лагера. Предимството на немската кавалерия пред тази на французите се счита за безспорно, като военните историци и изследователи на конфликта са единодушни, че френската кавалерия разчита на тактики от времето на Наполеоновите войни¹⁰⁵, които към 60-те години на века вече са напълно неприложими. Най-показателен в това отношение е примерът с трагичния рейд на лорд Кардигън при Балаклава през 1854 г., при който старите смели атаки на кавалерийските части се оказват напълно неефективни при новите реалности на бойното поле.

Към времето на Френско-пруската война кавалерията може да служи ефективно само за разузнаване и много рядко за овладяване на артилерийски

¹⁰⁴ Клаузевиц, К. За войната, с. 186 – 189.

¹⁰⁵ Френските кавалерийски тактики от времето на Наполеон Бонапарт се състоят главно от разузнаване и дразнене на врага с лека кавалерия, пай-вече хусари и драгуни и нанасяне на тежки удари по дезорганизиран противник чрез използването на тежката кавалерия, състояща се от кирасири и лансери. Кавалерията тогава играе важна роля при превземането на артилерийски позиции.

позиции. Фронталните атаки, агресивните и настъпателни рейдове като правило са белязани от неуспех, с много редки изключения. За кавалерията обаче е много трудно да се реформира и нейният социален състав допълнително стимулира тази пагубна за бойците на кон тенденция¹⁰⁶. От тази гледна точка пруското превъзходство в областта на кавалерията по никакъв начин не е решаващо не само за войната, но и в хода на сраженията не се оказва важно за която и да е по-значима битка.

Сравнявайки бойния дух на двете противопоставящи се армии, е много трудно да се стигне до заключение коя превъзхожда другата от гледна точка на тази характеристика. В историографията, посветена на войната от 1870 – 1871 г., обаче може да се забележи една донякъде погрешна тенденция, която определя френските войници като страхливи, немотивирани и недисциплинирани. Обратно на това, германците са описани като притежаващи превъзходен боен дух, отлична дисциплина и готовност за саможертва във всеки един момент. Вероятно пруската армия наистина разполага с такива смели и жертвоготовни войници. Пруският военен стратег и тактик, теоретик, и автор на трактати по военно дело Юстус Шайберт¹⁰⁷ обаче дава интересно свидетелство за бойния дух на французите по време на Френско-пруската война. Според него дългото време на служба в определено отношение е създадо „блестящи екипи“, които чрез „отлична изобретателност продължават [битката] в тежки положения дори в моменти, в които се счита, че всичко е загубено“¹⁰⁸. Шайберт оценява високо способността на френските войници да бъдат търпеливи и да издържат на безкрайни страдания. За последното германският военен дава пример с обсадата на Мец. В заключение Шайберт твърди, че френските войници „могат да послужат като пример за много модерни армии“¹⁰⁹.

Въпреки че понякога са обект на несправедлива критика, френските войници не отстъпват по нищо на германските фронтовици по отношение на бойния дух, като в някои случаи смелостта им е в състояние да изненада дори и най-скептично настроените офицери. Противно на общоприетото мнение, френският войник не е капризен и бързо се адаптира към военнополовите условия. През 60-те години на XIX в. френските войници са пример за всяка

¹⁰⁶ **Wawro**, G. *The Franco-Prussian War...*, p. 66.

¹⁰⁷ Юстус Шайберт е сред най-влиятелните изследователи на военното дело през втората половина на XIX в. Изпратен като наблюдател от Генералния щаб в Берлин по време на Американската гражданска война, Шайберт описва подробно кампаниите, въоръжеността, силите на воюващите и други аспекти на войната между Севера и Юга. По време на Френско-пруската война взема лично участие и десетина години по-късно пише едно от най-популярните съчинения, посветени на войната от 1870 – 1871 г. За труда му относно Американската гражданска война вж.: **Trautmann**, F. *A Prussian Observes the American Civil War: The Military Studies of Justus Scheibert*. Columbia, 2001.

¹⁰⁸ **Scheibert**, J. *Der Krieg von 1870 – 71*. Berlin, 1913, S. 18.

¹⁰⁹ *Ibid.*

европейска армия. Дори отвъд Океана, по време на Американската гражданска война, както Северът, така и Югът заемстват почти във всичко пример от французите, а униформите и на двата лагера са дори приблизително идентични с френските.

Преди избухването на войната през 1870 г. Франция е считана за фаворит в бъдещия конфликт. Европейските политически и военни анализатори очакват „новата Йена“, като почти всички считат, че победата над прусците ще е бърза и съкрушителна. Това личи и от настроенията във Великобритания, която след обявяването на мобилизацията и на войната повече симпатизира на германците¹¹⁰. Това се наблюдава както в публикациите в британската преса, така и в изказванията на политическите дейци в Лондон¹¹¹.

В Австро-Унгария, в която на всеки ход на Наполеон III се гледа с голямо подозрение, колебанията през юли и август 1870 г. са насочени към това, кога ще е най-изгодно Хабсбургите да се присъединят към Франция, която със сигурност ще надделее във войната. Освен реванш за поражението от 1866 г., Австро-Унгария търси и промяна на лидерството по отношение на германския обединителен процес, което след Садова е в ръцете на Вилхелм I и Бисмарк.

Наскоро обединената Италия също би могла да спечели от една победоносна война, което би консолидирало и централизирило властта на Виторио Емануеле II. Италианците се надяват да изтъргуват евентуален съюз с Франция срещу Прусия в замяна на по-благогосклонно отношение на Наполеон III по болезнения въпрос за статута на град Рим. До договорки не се стига единствено поради проявената недалновидност от страна на френските управляващи, които са убедени, че няма да се налага да правят компромиси заради слаб враг като Бисмарк.

Тази арогантност не се дължи единствено на самочувствието на Франция, градящо се върху спомена за изхода от конфликтите с прусците в миналото. Наполеон III е уверяван от своите маршали, че Франция ще победи Прусия за няколко седмици, а на 15 юли маршал Льобов заявява възторжено пред *Corps législatif*: „Ние сме готови и архи готови“¹¹². Възниква въпросът възможно ли е цялото това самочувствие на Франция да е напълно безпочвено. Ако френската войска е толкова зле организирана, слабо координирана и неумело командвана, това трябва да направи впечатление поне на опитните военни и на критичната френска преса. Пруското военно разузнаване отчита слабостите на французите, но докладите от Военното министерство в Берлин винаги са единодушни по отношение на един въпрос. Френските войници са добре въоръжени, стрелят много точно по време на ученията и се радват на блестящ боен дух. Докладите относно *митрайозите* всяват панически страх

¹¹⁰ Гаврилов, Б. С желязо и кръв..., с. 144 – 149.

¹¹¹ Пак там.

¹¹² Jorland, G. La Variole et la Guerre de 1870..., p. 2.

сред пруския генералитет, който няма никакъв отговор на това, как би се противодействало на такова оръжие.

На 30 юли 1870 г. Военното министерство, и по-точно Отделът по военна медицина със седалище в Берлин, издава заповед, с която призовава към „внимание и предпазливост“ по отношение на санитарната дейност на армията¹¹³. Отделът по военна медицина предлага редица мерки и напътствия, които да благоприятстват по-добрата хигиена сред войниците. Заповедта следва да се изпълнява от всички военнослужещи, а със съблюдаването ѝ са натоварени военнополовите лекари. В документа не се споменава нищо за епидемични заболявания, още по-малко за едра шарка. Това показва, че към тази дата епидемията от едра шарка във Франция все още не се взема под внимание и най-вероятно не се отчита като фактор от Берлин. Това се дължи и на факта, че немското командване и разузнаване вярва, че френските войници са ваксинирани срещу вариола и епидемията няма да се прехвърли от цивилното население върху войската¹¹⁴.

Възможностите на френската армия всъщност проличават още в първите сражения на Френско-пруската война. При Висамбур, където се разиграва „дебютът“ на войната от 1870 – 1871 г., се наблюдава много висока ефективност от страна на френските войници. Въпреки че пруските и баварските части извършват по този начин пробив на френската граница, гарнизонът на Висамбур дава сериозен отпор с осемте хиляди бойци, с които разполага. Те защитават града от настъпващата осемдесетхилядна Трета армия, разполагаща с артилерийски части с най-модерните немски оръдия и предвождана от кронпринца Фридрих Вилхелм. На 4 август 1870 г., изненадани от германското нахлуване, войниците от градчето Висамбур набързо организират съпротивителните сили, знаейки, че противникът ги превъзхожда десетократно, а освен това разполага и с по-далекобойна артилерия, която обстрелва града, без да е застрашена от френски огън поради по-късия обхват на оръдията на защитниците. В същото време маршал Мак Маон се намира прекалено далече, за да е в състояние да окаже помощ на гарнизона, но френският план, наблягащ на защитни действия, неминуемо предвижда „жертването“ на погранични населени места, тъй като не е ясно откъде ще дойде пробивът на противника.

Гарнизонът във Висамбур постига забележителен успех срещу армията на кронпринц Фридрих Вилхелм. На първо място французите нанасят огромни поражения на настъпващите немски войски. С по-добрите пушки и ня-

¹¹³ SBUDNIKGF/MT: A. S. B., 1885, S. 105.

¹¹⁴ Ibid. От документите по-нататък личи, че до самия край на войната немското командване така и не разбира колко малко френски войници са ваксинирани против едра шарка. Макар и да е ясно, че във Франция бушува вариола сред цивилните, никой в Берлин не допуска, че армията може да бъде оставена без ваксини, и то в такива мащаби.

колко *митрайози* французите успяват да убият около 3500 баварци и прусаци, ранявайки още много от настъпващите към града войници. Под снарядите на немската артилерия, обсипваща града с огън и шрапнели, френските бойци се изтеглят точно преди да бъдат обкръжени от германците, давайки около хиляда жертви, най-вече покосени от артилерията на противника. Офицер от баварската пехота казва след битката: „Малко са ранените от *митрайозата*. Уцели ли те, мъртъв си“¹¹⁵.

Сражението при Висамбур представлява стратегически успех на Прусия, защото по този начин тя си осигурява нахлуването във Франция. На тактическо ниво обаче прусаци не успяват да избегнат сериозни загуби в човешка сила. Далекобойността на оръдията дава голямо предимство в обсадните действия, но без сухопътно настъпление на пехотата и жертване на големи маси хора е невъзможно превземането на укрепени позиции. С други думи, тактическото предимство на пруската артилерия играе важна роля при обсадите, но не и решаваща. В крайна сметка острието на немската атака изпитва много тежки затруднения срещу малочислен гарнизон в зле укрепен град. Тази тенденция обаче не се запазва дълго. Във Висамбур едрата шарка не е успяла все още да разяде войската, макар в болницата на градчето прусаци да откриват и малко отделение за болни от вариола. В тази гранична територия на страната болестта все още е в предепидемичен стадий, без да повлияе значително на френските гарнизони.

Сравнително по подобен начин се развива вторият пробив на пруската армия на френска територия. Това става при Спишерен, където на 6 август 1870 г. френският гарнизон нанася тежки загуби на врага и се изтегля. Малка част от защитниците на позицията са заловени от ротите на Хановерската армия, която е натоварена със задачата да щурмува укрепението. И в това сражение немците дават повече жертви от французите, като този път те са малко повече от 5 хил. убити и ранени. Така самото навлизане на обединените германски войски във Франция е постигнато с цената на около десет хиляди жертви.

В битките при Висамбур и Спишерен германското командване показва, че е готово да жертва сериозни маси хора в името на постигането на стратегическите си цели, факт, който не отговаря на общоприетото схващане за ефективното използване на войниците от страна на германците и за пилесните военните си ресурси французите. В тези първи сражения за всеки мъртъв, ранен или пленен френски войник немската армия дава по две жертви. Макар и притеснен, маршал Базен, който пръв от висшето командване научава за пробива при Спишерен, си дава сметка, че защитната стратегия има своите предимства. На практика тя е добър вариант в момент, в който германската армия превъзхожда френската по численост. Тази изчаквателна и защитна стратегия обаче не може да проработи, когато заразата дебне в гръб френските войници.

¹¹⁵ Wawro, G. The Franco-Prussian War..., p. 99.

Времето започва сигурно и безкомпромисно да работи в полза на настъпващите германски войски, факт, на който никой от френското командване не обръща внимание. Първите тактически успехи на французите обаче са доказателство, че докато все още епидемията не се е разпространила сред цялата армия, тя не отстъпва на немската до такава степен, че да даде възможност за бърза и безпрепятствена победа на обединените германски военни сили. Германското командване научава за епидемията от едра шарка сред френската войска на 9 – 10 август 1870 г. Информацията не идва от стотиците немски шпиони, с които Франция е наводнена още от края на 60-те години, а става известна от наблюденията на първите заловени френски войници (Приложение № 3). Според британския кореспондент на *Times*, който е свидетел на пристигането на военнопленниците във Франкфурт, „откриването на едра шарка сред турците“¹¹⁶ създаде една неприятна сензация¹¹⁷.

Сензацията за фелдмаршал Молтке и останалите пруски висши офицери обаче най-вероятно е добре дошла, особено като се има предвид, че отлично ваксинираните германски войници са предпазени от болестта. Документите дават отговор на въпроса дали пруското командване е знаело за размерите на епидемията преди 10 август или дори преди началото на войната. Със сигурност и Молтке, а и Бисмарк са били наясно с това, че във Франция има епидемия още от началото на годината, тъй като тази информация е достъпна посредством пресата. За да бъдат предпазени немските войници от епидемия, на 4 август 1870 г.¹¹⁸ Военното министерство в Берлин издава заповед за реваксинация на военнослужещите. В нея са дадени наставленията на д-р Мюлер, който завежда щаба по ваксинациите към Отдела по военна медицина. На същата дата излиза и второ постановление от министерството към полевите лекари, което определя като задължителна проверката на реваксинациите. Медицинските екипи трябва да определят на място дали всеки войник е успешно ваксиниран и ако се появят съмнения, необходимо е процедурата да се повтори отново¹¹⁹.

От тези документи става ясно, че към 4 август германското командване прави всичко възможно да подsigури срещу вариолата и последния неваксиниран войник. В този смисъл Военното министерство, и по-точно Отделът по военна медицина, се отнася много предпазливо към информацията за наличието на епидемия във Франция. Това е от огромно значение за по-нататъшното развитие на войната. В документите обаче не се споменава нищо за болни от шарка френски войници, а според медико-санитарните наставления на д-р Мюлер опасността идва от цивилното население. Косвено доказателство за това, че

¹¹⁶ „Турци“ наричат войниците от френските колонии в Африка.

¹¹⁷ The War. // *The Belfast News-Letter*, 17 Aug. 1870.

¹¹⁸ SBUDHIKGF/MT: A. S. B., 1885, S. 109.

¹¹⁹ Ibid.

германците не подозират за епидемията сред френските войници, може да бъде и фактът, че чак след приемането на първите военнопленници на германска земя, които видимо боледуват от вариола, са взети мерки за ваксинирането на населението в близост до военнопленническите лагери. Този пропуск струва много скъпо на десетки хиляди германски цивилни. Междувременно пред обединените германски сили на дневен ред стои въпросът за продължаването на пробива в посока към Париж. Главната цел изглежда много далеч и на този етап нито Франция, нито Прусия са направили решаващи тактически грешки. И двете страни все още не се радват на успех, който сериозно да наклони везните в полза на някоя от тях. След Висамбур и Спишерен Молтке е доволен от пробива срещу първите френски гарнизони. Уверен в бъдещия успех, той насочва Втора армия така, че да лиши маршал Базен от възможността за отстъпление на запад или сливане с другите френски части на северозапад в посока Седан.

Към 14 август натискът на генерал Щаймнец към позицията на Базен в Мец става по-интензивен, което принуждава френския маршал да търси обединение със силите на Мак Маон в посока на запад към Вердюн. Отстъплението на Рейнската армия на Базен става повод за прибързана атака от страна на генерал Алфенслебен, командир на Трети корпус, част от Втора армия на принц Фридрих Вилхелм. Вярвайки, че френското отстъпление вече е достигнало с авангарда си до Вердюн, Алфенслебен хвърля всичките си сили в нещо, за което вярва, че ще има по-скоро характер на преследване. Оказва се обаче, че се натъква на цялата армия под командването на Базен, която съвсем не отстъпва толкова много, колкото докладват германските съгледвачи. Състоялата се на 16 август битка при малкото селце Марс ла Тур е сред най-неуспешните и слаби в тактическо отношение сражения за Прусия в цялата война¹²⁰.

Освен че се натъкват изненадващо на големи и добре групирани френски сили, агресивните и настъпателни действия на прусците са усложнени многократно от по-далекобойните *Шаспо* и значителния брой *митрайози*. Огромните загуби карат Алфенслебен да прекрати кръвопролитната атака, която очевидно не води до желания резултат. На този етап Базен е изправен пред избора дали да продължи към Вердюн, което вече е доста рисковано, или да се опита да си възвърне контрола върху Мец, като се укрепи добре на тази позиция. Придобил увереност след успешното отблъскване на неприятеля на 16 август, Базен продължава към Гравелот, селце на седем километра от Мец¹²¹.

На 18 август прусците, командвани този път лично от Молтке, предприемат масирана атака срещу френските позиции при Гравелот. С повече време за подготовка, изкопаване на окопи и прокараване на комуникационни връзки, отбраната на Базен е блестящо организирана. Особено ожесточена с атаката на прусците срещу позицията при Сен Приват, която се защитава

¹²⁰ Montgomery, B. A Concise History of Warfare, p. 249.

¹²¹ Меснджър, Ч. Войните, които промениха света. София, 2010, с. 201 – 202.

от французите до смрачаване, след което защитниците се оттеглят в Мец. На левия фланг положението на германците е още по-тежко, като Молтке е заплашен за момент от контраатака. Загубата на Сен Приват принуждава Базен да се оттегли в Мец, за да запази предимството си от нахвърлянето на по-големи поражения върху пруската армия. Равносметката от сражението в цифри е 5 хил. убити германци срещу 1200 убити французи. При ранените прусаците са 15 хил., докато французите наброяват 6 хил. Постигнатото предимство в този сблъсък на човешка сила е още по-голямо достижение за Базен, като се има предвид, че по време на сражението нападателят отново разполага с почти два пъти по-многоброен състав¹²².

Изгласкването на Базен в Мец представлява стратегически успех за Пруссия, плод на две кръвопролитни сражения и огромни човешки жертви. Укрепен в града на река Мозел, френският маршал подготвя войската за отбрана, която продължава чак до 27 октомври 1870 г. В Седан обаче Мак Маон, придружен от самия Наполеон III, се изправя пред много по-големи затруднения. Безспорно битката при Седан е сред най-важните сражения по време на Френско-пруската война, а ролята на френската загуба е ключова за изхода от войната. Освен че 120-те хил. войници под командването на Мак Маон са ръководени неэффективно, важна причина за ниския боен дух и отслабването на Шалонската армия е наличието на вариола сред бойците. Това е благоприятствано от редица фактори, най-важният от които е, че армията, разположена при Седан, е съставена от най-разнородни части, много голям процент от които са мобилна гвардия и значителен брой бойци от колонииите, а те, както става ясно, са сред най-уязвимите групи спрямо заразата.

Източниците за здравословното състояние на Шалонската армия са много малко, повечето са косвени, но дори и те са достатъчни, за да се изгради представа за това, каква роля играе едрата шарка в командваните от Мак Маон военни сили при Седан. Със сигурност *Variola major* присъства в тази армия от момента на нейното създаване през август 1870 г., тъй като в самия Седан върлува епидемия от седмици. Освен това гарнизонът там влиза в контакт с останките от Рейнската армия, които не са блокирани в Мец, за да се образува тази нова и съставена от най-различни части войска.

Тежкото санитарно положение в Седан се дължи основно на едрата шарка, но също така и на дългите и изтощителни маневри на Шалонската армия. Това прави отслабените организми на френските войници още по-лесна плячка за вируса. Военната болница в Седан има изградено отделение за болни от шарка, което, както всички подобни отделения, е място за дочакване на смъртта. Така например, неваксинираният лекар – доброволец от Великобритания, д-р Дейвис¹²³, става жертва на заразата в този град. Според сведенията

¹²² Chandler, D. A Guide to the Battlefields of Europe. London, 1998, p. 102 – 105.

¹²³ Pearson, E., MacLaughlin, L. Our Adventures during the War of 1870. London, 2003,

дошлият с хуманитарна мисия британец се разболява и умира от вариола, като се заразява единствено „минавайки покрай клинично отделение за болни от едра шарка“¹²⁴.

Два дни след самата битка при Седан и ден след капитулацията на Шалонската армия германските офицери и полеви лекари веднага забелязват големия брой болни от шарка сред френските войници. Реакцията на Отдела по военна медицина към Министерството на войната е незабавна. Още на 3 септември 1870 г. от Берлин е издадена заповед за „моментална реваксинация“ поради факта, че „сред френските военнопленници се срещат много смъртни случаи от едра шарка“¹²⁵. От документа става ясно още, че отделенията за болни от шарка, които немците наричат *Pocken-Lazarett*, предизвикват неприятни вълнения сред полевите медицински екипи, които заварват болестта в нейния епидемичен пик. Огромно впечатление прави използването на термина „реваксинация“ в заповедта, която трябва да се приложи моментално спрямо военнопленниците. Тук отново става ясно, че немските власти и Отделът по военна медицина към Военното министерство в Берлин не могат да допуснат, че френската войска е изцяло неваксинирана. На практика „реваксинацията“ за огромната част от пленените бойци се оказва първата ваксинация срещу вируса изобщо, а други, които са били ваксинирани с некачествени ваксини, получават ефективна защита едва след като престават да играят роля във военните действия.

Немският изследовател Паул Кюблер също дава информация за едрата шарка в Седан, като подчертава, че изтеглните се десет хиляди войници¹²⁶ от града пренасят болестта чак до Белгия и Нидерландия¹²⁷. Епидемията от вариола в Белгия, която е внесена именно от тези избягали войници от Седан, причинява смъртта на 33 500 души в периода 1870 – 1872 г., след което заразата затихва¹²⁸. Кюблер изтъква, че военнопленниците от Седан, които са преместени в лагери в Германия, са сред най-сериозно засегнатите от заразата и са основните преносители на едрата шарка в Германия¹²⁹.

Важен източник за санитарните условия на войниците от Шалонската армия е интервюто на американския лекар Мариън Симс, хирург в полевата болница в Седан. В подробния разказ на д-р Симс, направен най-напред за *New York Times*, а по-късно публикуван в лондонския *Reynold's Newspaper*, може да се открие много информация за състоянието на френските войници

р. 134.

¹²⁴ The War Correspondence of the Daily news, 1870. London, 1871, p. 433.

¹²⁵ SBUDHIKGF/MT: A. S. B., 1885, S. 112.

¹²⁶ **Prinzling**, F. Epidemics Resulting from Wars, p. 273.

¹²⁷ **Kübler**, P. Geschichte der Pocken und der Impfung, S. 288.

¹²⁸ **Jorland**, G. La Variole et la Guerre de 1870..., p. 29 – 30.

¹²⁹ **Kübler**, P. Geschichte der Pocken und der Impfung, S. 292 – 293.

в дните преди 2 септември 1870 г. Макар че американският хирург се спира най-вече на раните, причинени от огнестрелни оръжия, Мариън Симс прави заключение в отговорите на журналистическите въпроси, че френските войници „най-много измират от болести и глад“¹³⁰.

РАЗГРОМЪТ

Въпреки двата плахи опита на маршал Базен да пробие немската блокада при Мец в края на август 1870 г., Рейнската армия остава под обсада в града до 27 октомври 1870 г. По този начин се създават отлични условия епидемията да се развие до чудовищни размери и на практика да унищожи голяма част от войниците, без изобщо да се стигне до сражение. На 1 септември 1870 г. Военномедицинският отдел в Берлин публикува препоръка към „военните лекари от Първа, Втора и Трета армия“¹³¹. „След тукашните новини – се отбелязва в документа – за избухването на инфекциозни заболявания в Мец трябва да се подходи предпазливо, тъй като колкото повече се стои в огражденията, толкова повече се повишава интензитетът на болестта за всички в околността. Проблемната зона се уголеми, което ще заплаши много гарнизона на крепостта, както и ще изложи [френските] войски на огромен риск.“¹³²

Епидемиологичната ситуация в Мец е повече от тревожна много преди началото на септември 1870 г., което с оглед на продължилата повече от два месеца обсада се оказва катастрофално за здравето на хиляди войници от Рейнската армия. Лекарят в Мец – Южен Грелоа, който твърди, както се споменава по-горе, че „преди началото на войната гарнизонът на Мец страдеше от много случаи на едра шарка и военната болница беше пълна със заразени с вариола“, дава следното описание на гарнизонните войски към месец септември: „Те бяха скупчени около стените на града, държейки се едвам на крака, отчаяни от ежедневното увеличаване на броя на жертвите от едра шарка“¹³³.

Тук е моментът да се обърне специално внимание на единствения официален документ, в който се споменава тежката форма на шарка и който е най-сериозното и медицински издържано доказателство от епохата, свидетелстващо, че болестта е хомеорагична, или „черна“. Става дума за доклад, публикуван от баварското Министерство на търговията, в който се твърди, че вследствие на епидемията от „хомеорагична шарка“ следва железопътният транспорт да се използва много внимателно и да се извършва дезинфекция, която да обезпечаваш хигиената и да предпазва от застрашителното настъпле-

¹³⁰ The War between France and Prussia. // *Reynold's Newspaper*, 4 December, 1870.

¹³¹ SBUDHIKGF/MT: A. S. B., 1885, S. 101.

¹³² Ibid.

¹³³ **Grellois**, E. Histoire médicale du blocus de Metz, p. 42.

нис на болестта¹³⁴. Докладът на тази баварска институция е с дата 16 септември 1870 г., а на 19-и с. м. текстът е поместен и в уведомителна записка на Отдела по военна медицина в Берлин. Данните, с които разполагаме, показват, че след окончателното затваряне на войските от армията, ръководена от маршал Базен, в Мец, епидемичното положение рязко се влошава. Смъртността сред войниците нараства осем пъти между август 1870 г. и септември с. г.¹³⁵ През октомври заболяемостта допълнително се увеличава спрямо тази от септември с около 25%¹³⁶. Много болни от шарка обаче изобщо не влизат в медицинската статистика, гаснейки и изчезвайки без следа из укритията на бомбардирания от оръдията Круи град. Така например, при предаването на Мец на 27 октомври 1870 г. германците откриват укрити в тютюневата фабрика в града около 200 болни от шарка¹³⁷.

На 26 септември 1870 г. Министерството на вътрешните работи в Берлин пуска в ход „санитарната полиция“, учредена със закона от 1835 г., разгледан по-горе. Главният лекар по ваксинациите д-р Райтер трябва да проведе „ваксинация и реваксинация“ сред френските военнопленници поради „голямото засилване на заразата“¹³⁸. Тази задача трябва да се извърши от т. нар. *Impf-Polizei*¹³⁹, които са на служба към Вътрешното министерство и работят независимо от Медицинския отдел на Военното министерство. Целта на тези служители не е насочена толкова към предпазването на самите френски войници, а по-скоро се търси защитата на немското население в близост до военнопленническите лагери. Едно от средствата за това е елиминирането на вариолата сред първопричинителите на епидемията. Въпреки всички тези мерки, заразата си проправя път до германските земи именно чрез пленените френски войници. По същото време, когато обсадените войници в Мец страдат от епидемията, малкият гарнизон на Лангър също става нейна жертва. Родното градче на Дьони Дидро разполага със сериозна фортификация от характерния за Вобан архитектурен тип, но това не може да предпази войниците от шарката. Данните сочат, че там от вариола се разболяват 2334 войници¹⁴⁰. Значителна част от тях умират вследствие на болестта.

Подобни точни данни не съществуват за Мец, но ако пропорцията между числеността на войската и заболяемостта е същата като при Лангър, то в Мец броят на заболелите от шарка войници е около 28 700. По този начин голяма част от армията на маршал Базен на практика е небоеспособна. Наред

¹³⁴ SBUDHIKGF/MT: A. S. B., 1885, S. 107.

¹³⁵ Prinzing, F. Epidemics Resulting from Wars, p. 203.

¹³⁶ Ibid.

¹³⁷ Ibid.

¹³⁸ SBUDHIKGF/MT: A. S. B., 1885, S. 113.

¹³⁹ Буквално „ваксиниращи полицаи“.

¹⁴⁰ Prinzing, F. Epidemics Resulting from Wars, p. 205.

с наличните тиф и дизентерия, войниците от „армията на Мец“, както те самите иронично я наричат, не са способни да водят активни военни действия и донякъде пасивността на Базен, за която по-късно е обвиняван, е обяснима. Френският военачалник просто не разполага със сто и осемдесет хиляди войници, както изглежда по документи, а с много по-малко.

Сред най-важните документи, разкриващи ролята на епидемията от едра шарка в Мец, е една заповед от Отдела по военна медицина в Берлин от 9 ноември 1870 г. В краткия текст на тази заповед се набляга на факта, че е постъпила нова тревожна информация за „увеличаващия се брой на заболелите от шарка“ в Мец и че военното ръководство трябва да вземе спешни мерки. От една страна, следва да се извършва строг санитарен контрол при транспорта на военнопленници. От друга – в самия град се предвижда провеждането на масова кампания по реваксинация¹⁴¹. По този начин се потвърждава за пореден път тежкото епидемиологично състояние на обсадените войници.

* * *

На практика обсадата на френската столица започва около година след началото на епидемията. След блокирането на Базен в Мец и победата над Мак Маон при Седан германската армия може свободно да се отправи към Париж. Обсадата ефективно започва на 19 септември 1870 г. Войната се развива по начина, по който Молтке се надява, но от медицинска гледна точка огромният брой френски военнопленници се явява сериозна заплаха за здравето на цивилното немско население. Лагерите в Северна Германия, Саксония, Бавария, Вюртемберг и Баден¹⁴² са пълни с войници, болни от шарка, а заразата бързо си проправя път към населението в Германия.

При създалата се ситуация Военното министерство в Берлин публикува директива № 20066 от 2 ноември 1870 г., която, след дълго встъпление, описващо опасността от транспортирането на огромни маси военнопленници, се спира на няколко много важни за темата проблема. На първо място е потърсен отговор на въпроса: Защо изобщо френските войници страдат от шарка, докато немските не боледуват от нея?¹⁴³ Според германските епидемиолози методът за ваксинация на французите е погрешен и води до крайно незадоволителни резултати. Френските ваксини са неефикасни¹⁴⁴. Възможността част от френската войска да е изцяло оставена без ваксини срещу вариола вече не

¹⁴¹ SBUDNIKGF/MT: A. S. B., 1885, S. 112.

¹⁴² Там са разположени най-големите военнопленнически лагери.

¹⁴³ SBUDNIKGF/MT: A. S. B., 1885, S. 114 – 115. За цялата война броят на немските войници, починали от едра шарка, възлиза на 279 души. Вж.: Jorland, G. La Variole et la Guerre de 1870..., p. 27 – 28.

¹⁴⁴ Ibid.

се изключва от немските учени и е разглеждана като възможна причина за заболяемостта.

По-интересното обаче в този документ е това, че той дава ценна информация за една голяма част от френската армия. Според текста „почти всички турци имаха вариола“¹⁴⁵. Това явление е обяснено с факта, че никой не би желал да извършва ваксинация „от ръка на ръка“, какъвто е разпространеният метод във Франция, с представител на колониалните бойци. Въпреки че изследването не разполага с доказателства за това, изглежда по-логично високата заболяемост сред африканските войници да се дължи до голяма степен на факта, че в малките изолирани селища, от които произхождат повечето от тях, едрата шарка е много голяма рядкост. Това прави тези хора генетично много по-възприемчиви и уязвими спрямо болестта. Огромната част от етническите французи в армията също нямат никакви ваксини, но една част от тях, особено онези, израснали в големите градове, може да са преболедували от вариола като деца, други биха могли да имат генетична резистентност към вируса, а трети, разбира се, да са уязвими също като „турците“.

Важно е да се отбележи, че числеността на войниците от африкански произход на френска служба е много голяма. Например контингентът от Алжир наброява девет хиляди души. Войниците от Сенегал, макар да не е известен точният им брой, очевидно също не са малко, тъй като части от сенегалски „турци“ присъстват в гарнизоните на редица градове. Големият брой на военнопленниците, заразени от шарка обаче, е проблем, на който германските власти не могат да намерят ефективно решение. Въпреки това, опитите в тази насока са многобройни. На 12 ноември 1870 г. Военното министерство взема много важно решение, макар и доста закъсняло. Предвижда се „нов ред на формиране на лагерите за болни, в които да има специални отделения за болни от шарка“¹⁴⁶. Всъщност тук за пръв път може да се отчете, че френските medici са изпреварили немските, създавайки отделения за болни от шарка месеци, преди това да бъде сторено от германските им колеги. В Париж големият брой на заболели от шарка обаче не е възможно да бъде поет от малките отделения към болниците, поради което болница *Bicêtre*, може би по-популярна с някогашния скандален престой на маркиз Дьо Сад в нея, се превръща в медицински център, предназначен само за засегнатите от *Variola major* пациенти.

Рязкото засилване на разпространението на болестта сред гарнизона на Париж, състоящ се от 250 хил. войници, се дължи основно на факта, че през септември във френската столица е приета новосформирана част от мобилна-

¹⁴⁵ Ibid. Под „турци“ тук отново се разбират всички войници от френските колонии в Африка. Такива по време на Френско-пруската война има от Алжир, Мароко, Тунис и Сенегал.

¹⁴⁶ SBUDHIKGF/MT: A. S. B., 1885, S. 103.

та гвардия¹⁴⁷. Поради липсата на време никой не се и опитва да ваксинира новобранците и болестта пламва с нова сила сред цялата войска. Данните за това колко са починалите от болестта войници са най-различни, но варират от 1600 до 8068 души¹⁴⁸. Трябва да се спомене, че всеки автор, който по един или друг начин борави с тези цифри, прави уговорката, че смъртните случаи вероятно са много повече, но за това няма документирана информация¹⁴⁹. Тези данни са само за периода на обсадата. Не съществува информация колко от оцелелите от болестта са с трайни увреждания, нито колко е общият брой на инфектираните. Последното може само да се предполага, но е повече от ясно, че много голяма част от гарнизона е била небоеспособна вследствие на вариолата.

Санитарният хаос с военнопленниците в Германия се задълбочава, за което говори паметна бележка на пруското Военно министерство от 16 януари 1871 г.: „[...] въпреки всички превантивни мерки по отношение на евакуираните болни от шарка, има разпространение на болестта към цивилното население, най-вече около големите военнопленнически лагери [...]“¹⁵⁰. Тежко е положението в Майнц, Ерфурт, Магдебург и Найсе. Констатира се особено увеличаване на разпространението на заболяването при военнопленниците от Мец. Налагат се много стриктни мерки за дезинфекция на транспортните средства, ползвани за превоз на военнопленниците, предвижда се провеждането на мероприятия по поставянето под карантина и много други мерки, но духът от бутилката е пуснат.

Причините „Железният“ канцлер да е против превземането на вражеската столица са чудесно обобщени от Фридрих фон Холщайн. Той твърди, че „Бисмарк не желае да се нахлува в Париж, тъй като едно триумфално влизане във френската столица би допринесло за усложняването на международната обстановка. С постигнатите военни цели и без да се влиза в Париж, Бисмарк не желае риска от още жертви и засилване на антигерманските настроения в другите европейски страни“¹⁵¹. В основата на решението на обединителя на Германия обаче стои и фактът, че нови 250 хил. военнопленници, много от които болни от шарка, няма как да бъдат транспортирани до Германия, не и след последните доклади за избухналата сред цивилното немско население епидемия. Това е фактор, с който държавник от ранга на Бисмарк не би могъл да не се съобрази (Приложение № 4).

Последното се потвърждава и от една заповед на Генералния щаб, по това време разположен във Версай, от 25 януари 1871 г. до военния министър. В заповедта изрично се казва, че в много от големите военнопленнически лаге-

¹⁴⁷ **Prinzling**, F. *Epidemics Resulting from Wars*, p. 203.

¹⁴⁸ *Ibid.*, p. 202 – 320.

¹⁴⁹ *Ibid.*

¹⁵⁰ SBUDHIKGF/MT. A. S. B., 1885, S. 102.

¹⁵¹ **Rich**, N., **Fisher**, M. *The Holstein Papers...*, p. 82.

ри (в Майнц, Ерфурт, Магдебург и Найсе) броят на заболелите от едра шарка е толкова голям, че болестта, „въпреки всички мерки“, достига до цивилното население¹⁵². При тези обстоятелства се счита за най-разумно болните от шарка или „подозрително“ изглеждащите военнопленници изобщо да не се изпращат в Германия, а да остават във Франция в т. нар. *Pockenlazaretten*. За пореден път се обръща внимание на железопътния транспорт като фактор при пренасянето на болестта¹⁵³. Гарнизонът на Париж страда едновременно с гражданите, които не са избягали преди обсадата. В таблицата по-долу могат да се видят по-точни данни за развитието на болестта по месеци от началото на епидемията.

Таблица на развитието на епидемията в Париж¹⁵⁴

Месец	Смъртни случаи
Октомври (1869 г.)	39
Ноември	93
Декември	119
Януари (1870 г.)	174
Февруари	293
Март	406
Април	561
Май	796
Юни	914
Юли	1072
Август	713
Септември	700
Октомври	1361
Ноември	1722
Декември	1837
Януари (1871 г.)	1503
Февруари	763
Март	230
Общо	13296

Към края на 1870 г. епидемиологичната ситуация във Франция е драматична. Това личи най-добре от следната карта (Приложение № 5). Макар за голяма част от департаментите да липсват данни, от картата става ясно, че няма регион в страната, до който *Variola major* да не е достигнала. Особено тежко е положението в Орлеан, сцена на трагични събития, на които тук се обръща по-специално внимание. Армията на Лоара, която е последната надежда за обрат във войната срещу Германия, е най-силно засегната от епидемията.

¹⁵² SBUDHIKGF/MT: A. S. B., 1885, S. 103.

¹⁵³ Ibid.

¹⁵⁴ **Prinzling**, F. Epidemics Resulting from Wars, p. 202.

Едрата шарка бушува във военните поделения на юг от Париж още преди началото на войната. При сформирването на армията на Лоара през октомври 1870 г. под личното ръководство на Леон Гамбета е създадена опасна спойка от войници, които са много лесна потенциална жертва на епидемията. Военният състав е от доброволци, мобилна гвардия и известен брой войници от колониите. Никой от тези воюващи не е ваксиниран. Най-голямата беда обаче не идва толкова от африканските батальони, а отново се оказва, че мобилната гвардия е тази, която в най-голяма степен е виновна за лесното разпространяване на заразата сред огромната част от армията.

Армията на Лоара е съставена от войскови части, които не са участвали в ранните фази на войната и много доброволци и войници от мобилната гвардия идват най-вече от райони на юг от Орлеан. До тези южни части на страната войната не успява да достигне, но не и болестта. Така например на 14 септември 1870 г. в казармата на градчето Алби, част от департамент Тарн, един войник от мобилната гвардия умира от вариола в тамошната болница. Заразата се разпространява в цялата казарма и достига своя връх през януари 1871 г.¹⁵⁵

С други думи, един войник от мобилната гвардия може да зарази както близките си, така и други войници. Същият сценарий се разиграва в казарменото поделение на Авиньон, като болестта бушува от септември 1870 г. до април 1871 г., а половината смъртни случаи се дължат на едра шарка¹⁵⁶. В Лимож, където е разположен ариегардът на армията на Лоара, едрата шарка достига своя пик през януари 1871 г. и налага настъпяването на много войници по болници или освобождаването им като инвалиди¹⁵⁷. Луи Пастър, който по това време е бежанец в Арбоа, пише в началото на 1871 г. до своя приятел Раулин: „Едрата шарка всеява ужасен хаос“¹⁵⁸. Косвено доказателство за тежкото епидемично положение в армията на Лоара е паметната бележка от 16 януари 1871 г. на Отдела по военна медицина в Берлин, в която се посочва, че голяма част от пристигналите 1700 военнопленници от същата армия са болни от вариола, а „заразата се разраства от ден на ден“¹⁵⁹. Според Фридрих Принцинг, Орлеан е сред най-големите огнища на епидемията и това се отнася не само за армията в региона, но и за цивилното население¹⁶⁰.

Ужасяващите гледки на агонизиращите войници в отделенията за болни от шарка в цяла Франция са описани в дневниците и писмата до близките на много от германските военнослужещи, които, навлизайки все по-навътре

¹⁵⁵ **Lalagade**, P. La vaccine et la petite vérole dans le département du Tarn en 1870 et 1871. Albi, 1872, p. 13 – 14.

¹⁵⁶ **Jorland**, G. La Variole et la Guerre de 1870..., p. 26 – 27.

¹⁵⁷ Ibid.

¹⁵⁸ **Grasset**, B. Lettre de Pasteur à Raulin du 19 janvier 1871.

¹⁵⁹ SBUDHIKGF/MT: A. S. B., 1885, S. 102.

¹⁶⁰ **Prinzing**, F. Epidemics Resulting from Wars, p. 205.

в страната, стават свидетели на последиците от епидемията. В едно такова писмо германски войник описва впечатленията си така: „Както виждаш, аз съм още тук [във Франция]. Утре сутринта ще си тръгваме и нашето приключение е към своя край. Навсякъде линейки и военнополови болници, най-вече *Pockenlazaretten*, това не е много весело“¹⁶¹.

В Ниор мобилната гвардия пренася епидемията през септември 1870 г. Градът се превръща в регионален център на вариолата, която се разпространява и върху околните населени места¹⁶². Масово присъствие на болестта се наблюдава и в департамент Финистер, където е регистриран най-големият брой жертви сред цивилното население, около 20 хил.¹⁶³ Въпреки че германските войници са добре защитени от вируса, особено след заповедта за реваксинация на целия военен състав от 4 август 1870 г., спомената по-горе, на 10 януари 1871 г. Военното министерство издава нова заповед за реваксинация. Изключително ниският брой на германските жертви от заразата показва колко ползотворни са резултатите от тази заповед. За пореден път Отделът по военна медицина в Берлин показва с действията си, че няма намерение да остави нещата на случайността дори в момент, когато войната вече е спечелена и основните цели на Прусия, сега Германия, са постигнати. В периода на войната нито едно от правителствата във Франция не прави усилие да проведе масови ваксинации сред войската.

Резултатите от различията в двете санитарни политики се изразяват в това, че по време на Френско-пруската война Франция губи 23 469 войници вследствие на вариолата, а общият брой на заразените е около 200 хил.¹⁶⁴ Това е почти толкова, колкото германците губят в преки сражения (28 282 души). Данните за жертвите сред френските войници са изнесени за пръв път на международния статистически конгрес, проведен през 1872 г. в Санкт Петербург¹⁶⁵. В научната литература не съществуват противоречия относно броя на жертвите на епидемията, макар че Фридрих Принцинг прави едно важно уточнение. Според него 23 469 са регистрираните войници, починали от шарка, но никой не може да каже колко са онези, които са починали при военни действия, докато се намират в първите стадии на болестта¹⁶⁶. Сигурно е също и че много случаи на едра шарка в армията изобщо не са регистрирани и не влизат в никаква статистика.

¹⁶¹ **Kretschman, H., Braun, L.** *Kriegsbriefe aus den Jahren 1870 – 1871.* Berlin, 1911, S. 307.

¹⁶² **Jorland, G.** *La Variole et la Guerre de 1870...*, p. 27.

¹⁶³ **Chauffard, H.** *Rapport sur les épidémies pour les années 1869–70 présenté à l'Académie de médecine.* – In: *Mémoires de l'Académie de médecine.* Paris, 1873, p. 162.

¹⁶⁴ **Jorland, G.** *La Variole et la Guerre de 1870...*, p. 26.

¹⁶⁵ *Ibid.*

¹⁶⁶ **Prinzing, F.** *Epidemics Resulting from Wars,* p. 208.

Цифрите за френските загуби от вариола, посочени по-горе, са оспорени само веднъж – на конференция на противници на ваксинирането в Англия през 1883 г. Противниците на метода на д-р Едуард Дженър изтъкват, без наличието на каквито и да е аргументи, че правителствата лъжат за френските жертви от вариола по време на войната от 1870 – 1871 г., защото така аргументират въвеждането на задължителните ваксини за населението¹⁶⁷. На тези критики защитникът на ваксините, лондонският медик д-р Тилениъс, отговаря със следното: „Аргументите на антиваксинистите са много необосновани, след като броят на починалите от вариола немски войници, сравнен с колосалната смъртност от едра шарка във френската армия, е 261 срещу почти 24 хил. смъртни случая в зле ваксинираната френска войска. Онези, които не са убедени от такова доказателство за важноста на ваксините, няма да се убедят от каквото и да е друго“¹⁶⁸.

От значение е също да се отбележи, че посоченият брой на загинали от едра шарка френски войници не се отнася до загиналите от вариола военнопленници в Германия. Нещо повече, невъзможно е да се определи колко са онези, които пренасят шарката в Германия, докато болестта е в инкубационен период¹⁶⁹. Според статистика, съдържаща се в германските документи, броят на починалите военнопленници е две хиляди души от около 14 хил. пациенти – цифра, която изглежда силно подценена, като се има предвид, че общият брой на военнопленниците е малко повече от 370 хил.¹⁷⁰ На 5 март 1871 г. британската кралица Виктория пише в своя дневник: „... едрата шарка е толкова страшна“, коментира емоционално тя и изразява недоумение от антиваксинистите, които насърчават „населението на много места да е неразумно по отношение на ваксинацията. Трудно е да се намерят болници за тези случаи [заболените от шарка]“¹⁷¹.

Няма данни за това, колко точно са заболелите от вариола от състава на армията на Лоара. Най-вероятно заразата е обхванала между десет и двадесет процента от военнослужещите там. Постигнала някои краткотрайни и скъпоплатени с човешки жертви успехи, армията на Лоара претърпява разгром. За това развитие на нещата сериозно влияние оказва и епидемията, която през цялото време разяжда вътрешно войската. Едрата шарка може и да не е сред най-важните причини за краха на последните опити за обрат във войната, който армията на Лоара трябва да донесе, но не е и сред най-маловажните.

¹⁶⁷ Великобритания е въвела задължителни ваксинации преди войната между Франция и Прусия, а Франция изобщо не въвежда ваксинациите преди 1903 г. Вж.: **White, W.** *Sir Lyon Playfair*. London, 1884.

¹⁶⁸ *Ibid.*

¹⁶⁹ *Idid.*

¹⁷⁰ *Ibid.*

¹⁷¹ *Queen Victoria's Journals*. 5 March 1871. Vol. 60, p. 50. (Princess Beatrice's copies.)

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В резултат от големите миграции на хора, най-вече военнопленници, но също и големи групи военнослужещи по време на Френско-пруската война, епидемията от едра шарка достига до Белгия и Нидерландия, Швейцария и Италия и, разбира се, до Германия, която е най-тежко засегнатата от заразата страна. Д-р Доналд Хопкинс дори изказва мнението, че германското цивилно население е пострадало толкова много от вариолата, внесена от френските военнопленници, че „Бисмарк би се позачудил кой в действителност е спечелил войната“¹⁷². Бисмарк е съвсем наясно кой е победителят във войната, а думите на Хопкинс нямат основание от историческа гледна точка. Въпреки това обаче, Германия плаща доста висока цена за тази победа. Показателно е, че през 1874 г. в цялата империя са приети чрез законодателна инициатива на група берлински епидемиолози задължителни ваксинации за цялото население.

Пандемията от едра шарка в Европа, разпространена благодарение на военния конфликт, бушува в периода 1870 – 1875 г., помитайки 500 хил. души и увреждайки трайно здравето на неизвестен брой хора. Това е и последната голяма пандемия от вариола на Стария континент. *Variola major* е премахната окончателно в края на 70-те години на ХХ в., което прави тази болест единственото заболяване в човешката история, което е напълно ликвидирано. Днес, няколко десетилетия по-късно, в общества, които не ползват ваксини срещу едра шарка от поколения, възможността за повторна поява на тази болест поражда огромна тревога в някои научни среди. От гледна точка на днешните комуникации, гъстотата на населението и липсата на имунитет у всеки индивид, избухването на подобна епидемия би могло да има катастрофални последици за човечеството. Поради тази причина е много важно да се припомнят уроците от историята на тази болест, победата над която е платена с безброй жертви и безкрайни и неуморни научни усилия.

В това отношение епидемията по време на Френско-пруската война е един от най-красноречивите примери. Той показва, че подценяването на тази болест може да доведе до крайно негативни последици. Превъзходството на Прусия в хода на войната е може би най-значимо в областта на военната медицина, а не толкова по отношение на въоръжеността, числеността и качествата на командния състав. В началото на войната, когато епидемията още не е обхванала цялата френска армия, всяко напредване на германските сили на френска земя е съпътствано от много немски жертви и се характеризира с добри и организирани френски отстъпления. С напредването на епидемията стават факт и първите сериозни успехи на германците при Седан и Мец. Във финалната фаза на войната опитите за обрат са компрометирани до голяма

¹⁷² Hopkins, D. Princes and Peasants..., p. 89.

степен и от тежкото положение на войската, тъй като големи нейни групи са жертви на заразата.

С други думи, отбранителната стратегия на маршал Лъбоф би сработила единствено ако войската не страда от ефектите на епидемията. Всяка друга епидемична болест не би могла за толкова кратко време да обхване цялата армия. Тифът и дизентерията, които също се срещат по време на войната, не оказват съществено влияние върху военните действия, защото, докато се разпространят по-сериозно, войната вече е приключила. Тази разлика се дължи на една от характеристиките на вариолата, а именно изключително лесното ѝ и бързо разпространяване сред неваксинираните хора.

Когато Франция се изправя срещу Германия в Първата световна война, за целия период на конфликта във френската армия има само 26 случая на заболявания от едра шарка. Според епидемиолозите, ако едрата шарка се бе проявила през Голямата война с епидемичния мащаб от времето на Френско-пруската война, то заразата би обхванала около 1 млн. и 200 хил. френски войници, от които поне 200 хил. щяха да са смъртни случаи. Това е избегнато единствено благодарение на въведените през 1902 г. задължителни ваксинации и реваксинации за цялото население¹⁷³.

В хода на войната от 1870 – 1871 г. обаче на преден план стои най-вече неадекватната реакция на френските власти, които не правят сериозни опити да ограничат епидемията нито сред цивилните, нито в редиците на войската. Напълно различен подход в това отношение се наблюдава у германците, които, макар и отлично подготвени още преди конфликта, издават две поредни заповеди за реваксинация на всички военнослужещи по време на сблъсък – една през август 1870 г. и една през януари 1871 г. На практика поставянето под карантина е единствената мярка за борба с болестта, която френските лекари прилагат. От тази гледна точка обобщението относно ужасите на войната, направено от Емил Зола в романа *Разгром*, изглежда най-подходящият завършек на настоящото изследване: „Най-лошото от всичко беше отделението на обречените, в което бяха разпределени всички заболяли от дизентерия, тиф и едра шарка. Имаше много случаи на черна шарка. Те [войниците] се мятаха, викаха в непрекъснато бълнуване, надигаха се в креватите си прави като призрци“¹⁷⁴.

Думите на френския писател и общественик, съвременник на събитията, са драматично и емоционално свидетелство за отражението на епидемията върху френските военнослужещи. Допълнени от статистическите данни за броя на жертвите, публикациите в пресата, спомените на преживелите войната и официалните документи, се пресъздава неопознатият свят на медицинската история на Френско-пруската война. В този смисъл като символ на вой-

¹⁷³ Rolleston, J. The Smallpox Pandemic of 1870 – 1874. London, 1933, p. 18.

¹⁷⁴ Zola, E. The Downfall. New York, 2008, p. 340.

ната не се явяват единствено патетичните платна на Вилхелм Кампхаузен, но редом с тях застават и потискащите картини на болните военнопленници, на претъпканите с войници вагони и на отделенията на обречените. Това е един образ на непознат, но значим елемент от историята на френското крушение по време на войната от 1870 – 1871 г.

ПРИЛОЖЕНИЯ¹⁷⁵

Приложение № 1

Графика, онагледяваща шарлатанската практика
на „животинско ваксиниране“ в Париж

¹⁷⁵ Част от графиките са от Matzel, O. Die Pocken im Deutsch-Französischen Krieg, 1870/71. Düsseldorf, 1977.

Приложение № 2

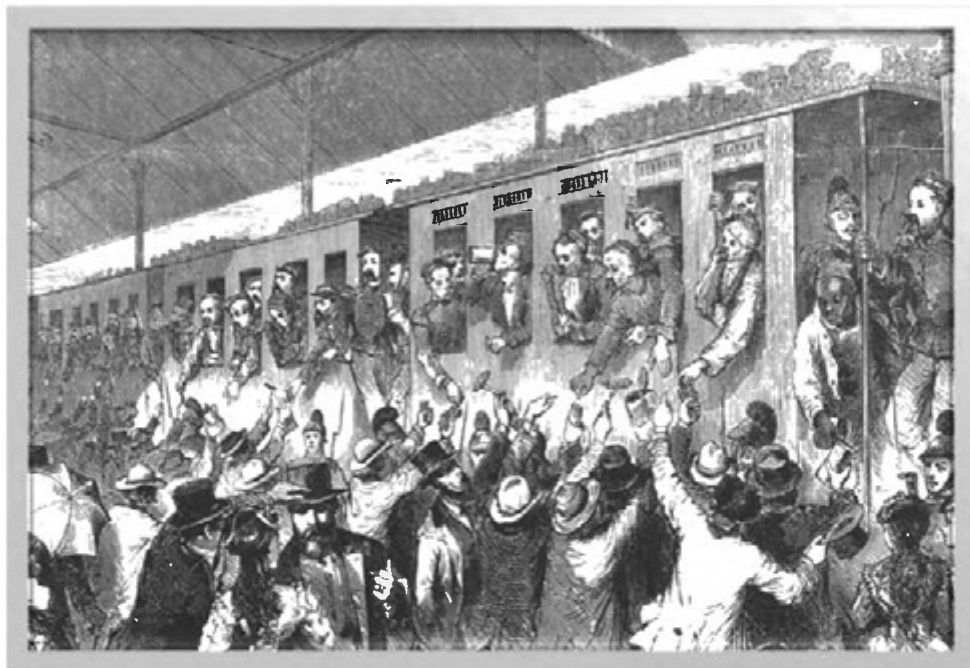
Графика на *митрайоза* с тридесет и седем цеви от 1870 г.

Графика от *Leipziger Illustrirte Zeitung*, Първите военнопленници в Берлин

Нестихващ поток от военнопленници. На тази графика е представен влак с френски войници на гарата в Мюнхен

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 104, 2019

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF HISTORY

Volume 104, 2019

ПОЛИТИКАТА НА БЪЛГАРСКАТА КОМУНИСТИЧЕСКА
ПАРТИЯ КЪМ БЪЛГАРСКИЯ ФУТБОЛ
(1944 – 1989)

ТЕОДОР БОРИСОВ

Сдружение „Българска история“

Teodor Borisov: THE POLICY OF BULGARIAN COMMUNIST PARTY TOWARDS
FOOTBALL (1944 – 1989)

As the most popular of all sports, football is one of the social phenomena of 20th century. For that reason during the socialist era Bulgarian communist party (BCP) wants to control The Beautiful Game on the same way as every aspect of the society. Unlike athletes in individual sports (wrestling, boxing, weightlifting), footballers cannot win Olympic, World and European titles and don't fit in the system for propaganda of Bulgarian sports achievements (respectively achievements of the regime). However, football was the most supported sport in Socialist Bulgaria and priority of every sports organization which doesn't correspond with its success. That's why the most important interventions of BCP in the football (1970 after the fail in FIFA World Cup on the same year and 1985 after the scandal during Bulgarian Cup final between “Levski” and “CSKA”) were related to sanctions, which didn't lead to positive changes and stopped the development of this sport.

Keywords: Sport, Football, Socialism, BCP, Policy.

Въпреки че ръководната роля на Българската комунистическа партия (БКП) е регламентирана официално едва с чл. 1, ал. 2 на конституцията от

1971 г.¹, тя осъществява тези си функции в целия период на своето управление. Обхватът на нейната дейност включва в цялост общественно-политическия живот, като спортът не прави изключение. Той бива контролиран чрез главния ръководен орган – Българския съюз за физкултура и спорт (БСФС). Най-популярният спорт – футболът, пък е под шапката на Българската футболна федерация (в периода 1948 – 1962 г. Републиканска секция по футбол). Двете организации имат за цел прокарването на партийната линия в редиците на физкултурното движение, поради което пряката намеса на БКП става наложителна само в особено краен случай. Най-ярките ѝ проявления са отбелязани от две уводни статии, публикувани на челната страница на партийния орган „Работническо дело“ – „Докога ще се търпят недъзите в българския футбол?“ (1970) и „За поврат в развитието на българския футбол“ (1985).

Главните цели на настоящата работа са да се покажат основните тенденции в политиката на БКП към най-популярния спорт, механизмите, осигуряващи пълния ѝ контрол върху тази сфера, както и използването на резултатите в нейната непосредствена пропагандна и идеологическа работа. Политизирането на футбола в страните от социалистическия блок намира проявлението си в множество конкретни действия на местните комунистически партии, поради което паралелите със страни като СССР, Румъния и Югославия са необходими, за да може контекстът на решенията на БКП да бъде очертан по-ясно. Сравнителният поглед дава възможност и за открояването на някои общи тенденции в инструментализирането на спорта, и в частност на футбола, в политиката на тези държави. За разлика от историографиите на споменатите страни и техните приемници, където социалната история, и по конкретно тази на спорта, има своето подобаващо място, в България на темата не е обръщано почти никакво внимание. Единични изследвания, като докторската теза на Васил Гиргинов „Българската спортна политика през 20 век: перспективи на стратегическите отношения“ и статиите на Мариан Гяурски за социалистическия спорт в годините до Априлския пленум през 1956 г., дават широк поглед върху общата проблематика и нейното проучване в отделните историографски школи, но практически не засягат конкретната тема на настоящата работа. Историята на футбола в България като цяло е разглеждана в трудовете на Димитър Попдимитров², Климент Симеонов³ и Силвестър Милчев⁴, но в нея политическите събития са използвани по-скоро

¹ Ръководната сила в обществото и държавата е Българската комунистическа партия. // *Държавен вестник*, № 39, 18 май 1971.

² **Попдимитров, Д.** История на футбола. София, 1987.

³ **Симеонов, К.** Футболът в България. София, 1984.

⁴ Двугомникът „По хребетите на българския футбол“, тритомникът със спомени на български футболисти преди 1944 г. „Футболната романтика на България“ и „Българските футболни корени“.

като фон на основното действие, засягащо спортно-техническите резултати. Водещите клубове в страната са обект на множество изследвания, от които заслужава да се споменат трудовете на Александър Манов за ЦСКА⁵, Румен Пайташев⁶ и Стефан Нойков⁷ за „Левски“, Камен Огнянов и Николай Кръстев за „Славия“⁸, Силвестър Милчев⁹ и Петър Милушев¹⁰ за „Локомотив“ (София). Въпреки че в тях авторите се стремят да подхождат максимално коректно към историческите факти, субективната им оценка за определени събития е взета предвид. В изследванията на споменатите автори, както и в множеството трудове за провинциалните клубове (Антон Петров¹¹ и Румен Минков¹² за „Ботев“ (Пловдив), Ангел Ангелов¹³ за „Локомотив“ (Пловдив), Стефан Янев¹⁴ за варненските отбори и др.), акцентът бива поставен върху спортно-техническите постижения на отборите и историческите събития от епохата рядко биват засегнати.

По своята методология работата е наративно историческо изследване, основаващо се на контент анализ и съпоставителен анализ на различни видове източници – оригинални документи, материали от периодичния печат, устни свидетелства. Използвани са документи от Централния държавен архив, Държавния архив – София, регионалните архиви във Велико Търново, Габрово, Монтана и Разград, Дипломатическия архив на Министерството на външните работи, сборниците на Комисията за разкриване на документите и за обявяване на принадлежност на български граждани към Държавна сигурност и разузнавателните служби на Българската народна армия (КРДОПБГДСРСБНА) „Държавна сигурност и спортът“. При проучване на архива на физкултурните дружества ЦСКА и „Тракия“ (впоследствие „Ботев“ Пловдив) в Държавния военноисторически архив във Велико Търново бе установено, че са запазени

⁵ Манов, А., Пенев, Д. Това е ЦСКА. София, 2000.

⁶ Пайташев, Р. Левски – дългият път към Европа. София, 2011.

⁷ Нойков, С. С. „Левски“ по дългия път през времето. София, 1994.

⁸ Кръстев е автор на „Хрониките на Славия (1910 – 1944)“, Огнянов на „Славия по световните терени“, а двамата са съавтори на „Корените на Славия“.

⁹ Милчев, С. „Локомотив“ (София), наследникът на ЖСК. София, 2004.

¹⁰ Милушев, П. По коловозите на любовта – 80 години „Локомотив“ (София). София, 2009.

¹¹ Освен самостоятелното изследване за историята на „Ботев“ (Пловдив) „Звездни мигове“, Петров пише такава за градските дербита с „Локомотив“ (Пловдив) – „Пловдивското дерби“ и мачовете с „Левски“ – „Неповторимите“.

¹² Минков, Р. 100 години ФК „Ботев“ (Пловдив) 1912 – 2012. Пловдив, 2012.

¹³ Ангелов, А., Владимирев, В. Отгук започва любовта. Хроника за пловдивския любимец. Пловдив, 2012

¹⁴ Янев е бивш футболист на „Черно море“ и телевизионен коментатор и в своите 11 книги описва развитието на футбола в страната, и в частност – във Варна. Най-голям е историографският принос на съвместното изследване с Димчо Димитров и Иван Карабаджаков „Футболна Варна“.

единствено данни, свързани с дейността на спортистите като военнослужещи, а документите за функционирането на самите спортни дружества вероятно са унищожени след изтичането на законовия срок. При сравненията с останалите социалистически страни са използвани документи от Централния държавен архив на Хърватия в Загреб, архивът на Югославия в Белград.

ПОЛИТИКАТА НА БКП КЪМ ФУТБОЛА (1944 – 1970)

Идването на власт на правителството на Отечествения фронт на 9 септември 1944 г. заварва една изградена система на футбола в страната, съобразена с тогавашните реалности. С изключение на периода 1938 – 1940 г., първенството не представлява единна общобългарска дивизия, в която шампионът се излъчва, след като отборите изиграят два мача на разменено гостуване. Вместо това съществуват градски шампионати, победителите в които се срещат на директна елиминация при разменени гостувания, за да могат да стигнат до финалната среща. Свои градски шампионати имат най-големите градове – София, Варна, Пловдив и Русе. Отделно първенство има във всяка една от окръжните спортни области – Балканска, Добричка, Плевенска, Приморска, Рилска, Силистренска, Старозагорска, Тунджанска, Търновска, Хасковска, Шуменска (през 1943 г. Врачанската дивизия е разформирана и бива разделена на Бдинска и Врачанска). Към системата на българския спорт са интегрирани и администрираните от България земи – създадени са отделна Скопска, Битолска и Беломорска дивизия, като от 1941 г. най-силният отбор от новоприсъединените територии „Македония“ (Скопие) участва в Първа софийска дивизия¹⁵.

Още преди Втората световна война основен проблем пред клубовете е бил прекалено големият им брой. Столичното първенство се състои от цели четири дивизии с общо 29 отбора. Ако добавим към тях и множеството квартални тимове, то бройката на софийските клубове надминава цифрата 50. На фона на населението от 401 000 жители (по данни от 1939 г.) такова изобилие е напълно излишно. Затова още през 30-те години се подема инициатива за сливане на по-малките отбори, която обаче ще намери своето решение едва след първите действия на Отечествения фронт в политиката му към спорта.

Така например, почти всички клубове от Трети столичен район са обединени на 26 март 1945 г. с ФК „Септември“ под името „Октомври“. Само седмица по-късно обаче председателят Иван Пиянечки регистрира новия клуб със старото име – „Септември“. Преди това, на 9 ноември 1944 г., офицерският спортен клуб „АС 23“, „Спартак“ и „Шипка-Победа“ се сливат под името

¹⁵ Темата за устройството на българския футбол преди Втората световна война е най-подробно изследвана от Никола Христов: **Христов, Н.** Футболов алманах България 1921 – 1949. София, 2015.

„Чавдар“. Последен от големите отбори на реорганизация се поддава „Славия“, който, след обединението си с „България“ и „Бежанец“, на 4 януари 1945 г. получава името „Славия 45“. Подобен процес на окрупняване протича и в провинцията, като през същата година във Варна „Тича“ и „Владислав“ са слети под името „ТВ 45“, а „Шипченски сокол“, „Левски“ и „Радецки“ поставят основите на „Спартак“. Примерите за подобно преструктуриране са безброй.

От настъпилите реорганизации в българския футбол най-ефективно се възползва „Локомотив“ (София). „Железничарите“ имат може би най-добрата генерация в своята дотогавашна история, включваща национални състезатели като Стою Неделков – Доктор Кох, Крум Милев – Палаврата и Стоян Орманджиев – Пашата. С нея „Локомотив“ става шампион на България през 1945 г., а година по-късно е първият български отбор, който е поканен да гостува в СССР след политическата промяна в България¹⁶. По това време на железничарския клуб се гледа с добро око заради работническия му произход, а и почти никой от членовете му не се свързва със старата власт. Този факт се използва от неговите противници, за да обяснят успехите му. През 1945 г. във финала за Държавното първенство „Локомотив“ побеждава „Спортист“ – представител на софийския квартал „Хаджи Димитър“, след 3:1 в първата среща и 1:1 в реванша. За втория двубой играчи от страна на „Спортист“ твърдят, че отборът им е ошетен от съдията Илия Попов. Те дори са били готови да напуснат терена в знак на протест, но са изблъскани обратно от разположените до терена милиционери. „Локомотивци бяха профсъюзен отбор, а ние квартален. Никой нямаше да ни пусне да спечелим първенството“, обобщава левият халф на „Спортист“ Иван Атанасов¹⁷.

Всъщност подобни упреци към „Локомотив“ има още в периода, когато той носи името ЖСК. В началото на 40-те години в централните вестници излизат серия от публикации, в които съперниците на клуба го обвиняват в нелоялна конкуренция, тъй като той дава на играчите си фиктивни длъжности в БДЖ и по-добро заплащане. Така през 1942 г. част от ЖСК става един от най-добрите нападатели в страната Крум Милев, който заменя професията си на шлосер с тази на чиновник в счетоводството. Все пак е отбелязано, че подобен ход използват и останалите железничарски клубове в страната, тимът на Столична община „Средец“, пощенският „Княз Кирил“, печатарският „График“, тимът на фабрика „Фортуна“, носещ същото име, и т. н.¹⁸ В новите политически условия на пръв поглед „Локомотив“ изглежда като идеален

¹⁶ Пондмигров, Д., Стефанов, М., Тодоров, С. Върхове на българския футбол. София, 1969, с. 5.

¹⁷ Милчев, С. По хребета на българския футбол (1924 – 1948 година). [Ч. I] София, 2003, с. 117 – 118.

¹⁸ Ангелов, А., Владимирев, В. Отгук започва любовта. Хроника за Пловдивския любимец, Ч. I. Пловдив, 2012, с. 353.

за пропаганда на новия режим. В това отношение той има допирни точки с румънския си еквивалент „Рапид“ (Букурещ) – работнически отбор, подкрепян от бъдещия ръководител на РКП и бивш железничарски работник Георге Георгиу – Деж. И двата тима обаче биват загърбени за сметка на останалите формиращи се ведомствени отбори.

От традиционните клубове най-сериозно от действията на новата власт страда „Славия“. Клубът бива заклеймен още в края на 1944 г., след като отказва, макар и по спортно-технически съображения, участие в първия футболен турнир след политическите промени – този за плакета „Народна войска“. Двама от титулярите на „белите“ стават жертва на репресии от страна на новия режим. Георги Янков – Гьощмана и Александър Белокапов – Сашо са изпратени в лагери за три години, като след излизането си оттам умират поради влошено здраве. И докато при първия причината е по-скоро в резултат на разчистване на лични сметки, то за Белокапов се твърди, че е сътрудничил на РО – 1 (отделение за външно разузнаване при Разузнавателния отдел на Щаба на войската) и е изпращан в Турция със специални разузнавателни мисии. Димитър Зографов – Бомбата дори не стига дотам, след като на тръгване за фронта през октомври 1944 г. той бива свален на гара „Захарна фабрика“ и оттам нататък следите му се губят. Причината за разправата с него най-вероятно е свързана с факта, че в годините на войната той се води на щат в полицията¹⁹. Тримата футболисти, заедно с последния председател на клуба преди политическите промени Асен Станишев, членът на УС кап. Борис Маринов и още 18 души са отстранени от редовете на „Славия“ за „фашистка дейност“²⁰.

Чистките засягат и „Левски“, който на заседание на Временния управителен съвет на 14 юни 1945 г. е принуден да изключи от редиците си 37 свои състезатели и членове за „фашистка, профашистка дейност и професионализъм“. Сред тях личат имената на княгиня Мария Луиза, свързаните със списание „Млада България“ народни представители Иван Батембергски и Лазар Попов (посмъртно, след като вече са убити на 1 февруари с. г.) и един от основателите на клуба – д-р Петър Стоянович²¹. Макар и член на управителния съвет на ПСК „Левски“, по-късно под ударите на властта попада и най-крупният спонсор на отбора преди Втората световна война – търговецът Иван Карадочев, баща на станалата известна впоследствие естрадна певица Богдана Карадочева²². Едно от малкото положителни неща за „сините“ е, че те стават ведомствен отбор към Министерството на пощите, телеграфите и те-

¹⁹ Славия е отборът, най-много пострадал от комунизма. // *Славия*, № 5, юни 2009, с. 10 – 11.

²⁰ **Огнянов**, К. Един век футбол в бяло. София, 2015, с. 115.

²¹ *Народен спорт*, № 39, 9 юли 1945, с. 4.

²² За съдбата на Иван Карадочев вж.: **Христов**, Х. Секретното дело за лагерите. София, 1999, с. 53 – 56.

лефоните, начело на когото от 11 декември 1947 г. е Цола Драгойчева. По този начин на играчите е осигурена професия и постоянно заплащане, което е един от основните проблеми на футболистите между двете световни войни. Този факт има още по-голяма тежест в момент, в който купонната система е в сила. Бъдещият министър на промишлеността Атанас Димитров и ръководещият МВР в периода 1949 – 1951 г. Руси Христов също са сред ръководителите на партийно ниво, които помагат в трудните времена на „Левски“²³.

Допълнителен престиж за тима донася и победата му в първото издание на Купата на Съветската армия (тогава Купа на Червената армия). Самата надпревара е организирана след първото посещение на съветска младежка делегация в София на 8 март 1945 г. Тогава от името на Централния дом на Червената армия тя подарява кристална купа, за която да се състезават отборите от цяла България. С организацията на надпреварата се заема Народният съвет по гимнастика и спорт (НСГС). До финала в анонсирания като „най-масов футболен турнир в страната“ на 6 май 1946 г. достигат „Левски“ и „Черноломец“ (Попово). Всъщност „Черноломец“ е името на спортната секция в града, а футболният отбор е кръстен на местния комунистически деец Стамо Костов. Под проливния дъжд на стадион „Юнак“ „Левски“ без проблеми печели с 4:1 и получава ценното отличие от председателя на НСГС ген.-лейт. Тодор Тошев²⁴.

За всички тези промени официозната преса, включително новосъздаденият „Народен спорт“, появил се на мястото на закрития най-голям спортен вестник в царска България „Спорт“, пишат с необходимия апломб и в повечето случаи тактично премълчават затрудненията, с които се сблъсква новата власт в усилията ѝ за овладяване на тази сфера. Това обаче не важи за опозиционния печат и най-вече за органа на БРСДП (о) „Свободен народ“. Именно от негова дописка става ясно, че за да сменят старите управници, от Министерството на пощите, телеграфите и телефоните определят всички пощенски служители за членове на клуба, поради което е осигурено мнозинството в събранието. „Отново ще станем свидетели на „свободни“ избори, както това се случи в „Чавдар“ и „Септември“, с ирония отбелязва изданието²⁵.

Като цяло БРП (к) проявява доста по-голяма инициатива към най-популярния спорт в страната, за разлика от политиката на правителствата преди 1944 г. Тогава проблемите на спорта, и на футбола в частност, са прехвърлени към Министерството на народното просвещение, което твърде рядко обръща внимание на поетите задължения. Водеща тенденция в структурирането на футбола в страните отсам „Желязната завеса“ е следването на съветския модел за обвързването на клубовете с определени ведомства и в някои случаи цялостно

²³ Нойков, С. С. „Левски“ по дългия път... , с. 90.

²⁴ Милчев, С. По хребета на българския футбол... [Ч. I], с. 163 – 165.

²⁵ *Свободен народ*, № 50, 16 март 1946, с. 3.

зачеркване на традиционните клубове отпреди войната. Като първостепенна задача се очертава създаването на отбори на местното МВР и армията, по подобие на съветските „Динамо“ и ЦДКА, които през 40-те години се намират на върха на международния си авторитет. В Румъния армейски отбор вече съществува от 7 юни 1947 г. под името Армейска спортна асоциация – АСА, като указът за учредяването му е подписан от министъра на отбраната Михаил Ласкър²⁶. Проблемът е, че сред основателите му има кралски офицери, поради което година по-късно името му е сменено на ЧСЧА (Централен спортен клуб на армията), преди през 1950 г. да се утвърди крайното ЧЧА (Централен дом на армията). Новият отбор веднага бива вкаран в елита малко след основаването си в период, в който все още няма привлечени футболисти²⁷. Тимът, който впоследствие ще бъде известен като „Стяуа“, веднага получава своя антагонист в лицето на „Динамо“ (Букурещ), появил се на 14 май 1948 г. след обединението на „Унирея Триколор МАИ“ и „Чоканул“. В Югославия с идеята за създаване на армейски отбор се заема лично партийният ръководител Йосип Броз – Тито, който иска да премести в Белград спечелилия международен авторитет хърватски „Хайдук“. Отказът на клуба от Сплит да приеме решението му не само не е съпроводен със санкции, но и той започва да получава привилегиите на хърватски армейски клуб²⁸. На 4 октомври 1945 г. все пак е създадено Югославско спортно дружество „Партизан“, като сред неговите основатели са висши офицери от Югославската народноосвободителна армия (ЮНОА) като Светозар Вукманович – Темпо, Коча Попович и Ратко Вуйович. Негов съперник е „Цървена звезда“, който скоро придобива славата на приближен до тайните служби УДБ. Легендата на „Цървена звезда“ Райко Митич свидетелства, че Тито е бил известен като поддръжник на армейските „Хайдук“ и „Партизан“, докато „Цървена звезда“ и „Динамо“ (Загреб) не са го интересували²⁹. „Цървена звезда“ и „Партизан“ скоро заменят в предпочитанията на феновете най-популярните клубове преди войната „Югославия“ и БСК, докато в Румъния появата на „Стяуа“ и „Динамо“ слага край на периода без изявени водещи отбори, с които се характеризира футболът в страната преди това.

За разлика от съседните държави, България запазва най-популярните клубове „Левски“ и „Славия“, като в същото време възприема съветския двуполусен модел с отбори на полицията и армията. През 1947 г. най-старият регистриран клуб в България – „ФК 13“ се обединява с тима от квартал „Лозенец“ – „Раковски“, под името „Раковски“ ФК. Впоследствие новото формиране прераства в цяло спортно дружество, включващо Българския тенис клуб (БТК), най-старата спортна организация в България – „Юнак“, и туристи-

²⁶ **Oprișan**, С. Steaua – legende unei echipe de fotbal. București, 2008, p. 15 – 26.

²⁷ Ibid.

²⁸ За отношенията Тито – „Хайдук“ вж.: Arhiv predsednika republike, KM, V-4/5.

²⁹ **Јоцић**, Б. Рајков пут до Звезда. Београд, 2009, с. 112.

ческото дружество „Планинец“, присмайки името „Спартак“. То минава под шапката на МВР и обединява целия тогавашен Благоевски район на столицата³⁰.

Като първообраз на отбора на армията се приема споменатият вече „Чавдар“, получил името си от едноименния партизански отряд, който помага при установяването на властта на Отечествения фронт в Ихтиманско, Ботевградско, Пирдопско и Софийско. Това е, както е засвидетелствано в тогавашната историография, „първия в нашата нова история универсален спортен клуб“³¹. За негов пръв председател е избран младежкият деятел, впоследствие министър на външните работи, Иван Башев. В ръководството му влиза синът на бившия вече регент проф. Тодор Павлов – Асен, който е бил футболист на „Шипка“ и „АС 23“. За почетен председател пък е обявен ген. Владимир Стойчев. В началото на 1948 г. „Чавдар“ отправя покана за обединение към един от реномираните софийски отбори преди войната – „Спортист“, кв. „Хаджи Димитър“, но такова е отказано. Новият председател на дружеството подполк. Иван Мирски не се обезкуражава и в продължение на два месеца води преговори с колегата си от „Септември“ Петър Михайлов. Така на 4 май 1948 г. от 17 ч. в Концертната зала на Централния дом на войската след съвместно заседание на управителните съвети на двата отбора се стига до обединението им в „Септември при ЦДВ“. За председател на новата организация е обявен ген.-м. Боян Българанов, а почетен такъв става министърът на Народната отбрана ген.-лейт. Георги Дамянов. Обединителният протокол е подписан на 5 май в 11 ч. в кабинета на новия началник ген.-м. Българанов³².

Въпреки оформянето на тези два съперника, ролята на голямо спортно дерби изпълняват мачовете на армейския клуб срещу традиционния „Левски“. За това допринася както спечелената от „Септември при ЦДВ“ шампионска титла през 1948 г. (победа с общ резултат 4:3 срещу „сините“), така и финалите за Купата на Съветската армия между двата отбора през 1949 и 1950 г. И в двата случая се стига до трети мач, в който „Левски“ печели. Вещност първият мач между съперниците е на 5 май 1948 г. – датата, на която е основан „Септември при ЦДВ“. В него „сините“ побеждават новосформирания си съперник с 1:0. Въпреки че треньор на тима е легендата на „АС 23“ Любомир Ангелов – Старото, най-голямото постижение на „Спартак“ е второто място през 1951 г. Тогава отборът на милицията става първият тим в историята на европейските шампионати, който завършва сезона без загуба (14 победи и 8 равни), но въпреки това не е шампион³³. В първите години след своето ос-

³⁰ Аврамов, Л., Боцев, С., Оляпов, Р., Николов, А., Павлов, А. Петдесет години футбол в България. София, 1960, с. 85 – 86.

³¹ Пак там, с. 76.

³² Манов, А., Пенев, Д. Това е ЦСКА с. 10 – 12.

³³ Милчев, С. По хребета на българския футбол. Ч. II (1949 – 1968 година). София,

новаване „Спартак“ така и не успява да събере сериозна подкрепа от привържениците и остава далеч от популярността и функциите, които изпълнява за съветския футбол неговият съименник от Москва.

Копирането на системата на СССР намира своето най-явно проявление във футбола чрез т. нар. доброволни спортни организации (ДСО). Началото е поставено с решението на ЦК на БКП от 29 август 1949 г. „За състоянието на физкултурата и спорта и задачите на партията в тази област“. Документът носи най-вече програмен характер и визира основните проблеми на българския спорт, без обаче да предлага конкретни мерки за тяхното решаване. На 19 септември Републиканската секция по футбол преустановява първенствата на „А“ РФГ след два и „Б“ РФГ след четири изиграни кръга поради предстоящи реорганизации. От своя страна, Народният физкультурен съюз свиква национална конференция, като едно от първите ѝ решения е да преустанови досегашната му дейност. Върховният комитет за физкултура и спорт към Министерския съвет със съгласието на Общия работнически професионален съюз, МНО, МВР и Комитета за наука, изкуство и култура решава да бъдат изградени на базата на досегашните спортни дружества шест Доброволни спортни организации на производствен и ведомствен принцип. Четири от тях са към профсъюзите:

- „Динамо“ (на пощенците, продоволствениците, текстилците, тютюнопродавците, граfiците и кожообработващите работници);
- „Енергия“ (на транспортните работници, металиците, електроработниците, химиците и миньорите);
- „Червено знаме“ (на административните служители, културно-обществените, театралните, музикалните и просветните дейци, здравно-хигиенните работници и работниците по кредита и размяната);
- „Строител“ (на трудослужещите в Трудови войски, строителните, земеделскостопанските, горските и дърводелските работници).

Към МВР се учредява Доброволна спортна организация (ДСО) „Спартак“, а към Отдела за висше образование на Комитета за наука, изкуство и култура (КНИК) – „Академик“. Реорганизацията не засяга военните отбори, като освен „Септември при ЦДВ“, това са ВВС (София), „Ботев“ (Пловдив) (станал „Ботев при ДНВ“) и „Ботев“ (Варна) (впоследствие преименуван на „Черно море“). По-късно изникват и други ДСО: „Локомотив“, „Ударник“, „Септември“, „Урожай“. Интересно е създаването на ДСО „Червена звезда“ към Съюза на съветските граждани в България. Неговото формиране става след съгласуване с посолството на СССР в София и в правилника му е записано, че съветските граждани могат да членуват и в други ДСО по тяхно желание, а българските нямат право да са членове на „Чер-

вна звезда³⁴. За финал Бюрото на Върховния комитет за физическа култура и спорт решава, че първенството ще се играе по утвърдената в СССР система пролет – есен, вместо по наложилата се в почти цяла Европа есен – пролет³⁵. Реформата се явява естествено продължение на Закона за физическата култура и спорта в Народна република България от 22 януари 1948 г. Съгласно него се създава споменатият Върховен комитет за физическа култура и спорт (ВКФС) единен ръководен орган за провеждане на държавна политика в областта на физическата култура и спорта, на когото са подчинени отделните регионални структури³⁶.

По отношение на Доброволните спортни организации тогавашните ръководители правят една генерална грешка. Сама по себе си тази система има своята логика и действа безотказно в СССР, но на ниво заводски и работнически футбол. Колкото и привидно да се спазват принципите на аматьорския спорт в България, този ход може единствено да навреди на местния футбол. Изискването за шест ДСО в един град има резон за областните центрове и най-вече за София, но практически унищожава футбола в по-малките населени места. Тенденцията за окрупняване на множеството малки отбори в един боеспособен градски тим е изоставена и се стига до безразборно разпръскване на местните играчи. В някои градове, като Дупница, Перник и Ловеч, част от ДСО-тата съществуват единствено на хартия, тъй като практически не е налице необходимият демографски потенциал за тяхното попълване. На този фон идеята за промяна на системата към пролет – есен изглежда наистина отлична. Тук заимстването от съветския опит не е сляпо копиране, тъй като в досегашните шампионати от 1924 г. дотогава само в периода на Националната дивизия (от сезон 1937/1938 до 1939/1940 г.) се играят мачове по схемата есен – пролет. Точно както в съветския случай, и тук причината за налагането на пролет – есен са тежките климатични условия през зимата, като акцентът в България пада върху лошото състояние на терените през последните месеци на годината. Системата на ДСО е въведена във всички социалистически страни, като тя дава сходни резултати навсякъде. Пример за това е Чехословакия след 1953 г., където основната цел е облагодетелстването на армейския „УДА“ (Прага), ръководен от министъра на отбраната и зет на партийния и държавен ръководител Клемент Готвалд – ген. Алексей Чепичка³⁷.

Очаквано реорганизацията донася единствено хаос сред футболния календар. „Левски“ е обединен с третодивизионния „Продоволственик“ в ДСО „Динамо“; „Торпедо“ събира в едно „Локомотив“ и третодивизионните „Ме-

³⁴ ЦДА, ф. 136, оп. 10, а. е. 2010, л. 4.

³⁵ Милчев, С. По хребета на българския футбол... [Ч. I], с. 19.

³⁶ Гяурски, М. Провалената съветизация на българския спорт (1944 – 1957 г.). – В: XVII Кюстендилски четения 2010 г. Провалите в историята. София, 2012, с. 248.

³⁷ Zapotocky, V. Temne stiny fotbalu. Brno, 2009, p. 65 – 66.

талик“, „Динамо“ (бивш „Бенковски“) и „Химик“, а за формирането на столичния „Академик“ се събират играчи от разформирова̀ни отбори в „Б“ РФГ³⁸. Налага се да се изиграят квалификационни турнири в София, Пловдив, Варна, Плевен и Дупница за попълване на местата в „А“ РФГ. В столицата се провежда надпревара с 8 отбора, които се борят за 5 вакантни места. В крайна сметка те са заети от „Динамо“, „Торпедо“, „Червено знаме“, „Строител“ (по-късно „Славия“) и „Академик“. Извън елита остава армейският „Септември при ЦДВ“. Ситуацията се запазва непосредствено преди началото на новия шампионат на 9 март 1950 г. Няколко дни преди неговия старт Бюрото на ВКФС взема решение „с оглед направената реорганизация на физкултурната дейност във войската“. Мястото на пловдивския „Ботев при ДНВ“ се заема от сборен отбор на всички армейски клубове, наречен „Народна войска“. По същество това е отборът на „Септември при ЦДВ“, към когото е добавен единствено вратарят на пловдивчаните Георги Кекеманов. Така по административен път столичният клуб е върнат в „А“ РФГ, а провинциалните армейски отбори са пратени в окръжните групи³⁹.

Свособразният реванш за толерираното положение, в което е поставен отборът на МНО, идва само броени дни след смъртта на Йосиф Сталин на 5 март 1953 г. Тогава в започналото първенство на „А“ РФГ се включва и сборен отбор на София, по същество националният отбор. Основната цел е по-добра подготовка за предстоящите световни квалификации за Мондиал`54. Тъй като по това време тенденцията е 10 от 11 национали да са от тогавашния Отбор на Софийския гарнизон (ОСГ), то „армейците“ са принудени да играят в първите кръгове със своите резерви. В края на май сборният отбор е изваден, но загубените срещи оказват своето негативно влияние и ОСГ завършва на точка зад „Динамо“⁴⁰.

Може би най-голямата жертва на експериментите в първите години след 9 септември 1944 г. се оказва националният отбор. Въпреки че участват и в трите издания на Балканската (прераснала в Балканска-средноевропейска) купа и записват престижни победи срещу Чехословакия и Унгария, играчите на представителния български тим не оправдават големите очаквания към тях. Поради това през 1951 г. е решено те да не изиграят нито един международен мач, докато клубните тимове участват в едва 21 срещи с чуждестранни съперници през същата година⁴¹. На този фон представянето срещу СССР на олимпийските игри в Хелзинки`52 е повече от достойно (загуба с 1:2 след продължения), въпреки че в съседна Югославия не са убедени, че нещата са се решили само на терена. Хумористичният вестник „Йеж“ пуска карикатура,

³⁸ Милчев, С. По хребета на българския футбол... [Ч. I], с. 19.

³⁹ Милков, Р. 100 години ФК „Ботев“ (Пловдив)... , с. 54.

⁴⁰ Милчев, С. По хребета на българския футбол... [Ч. I], с. 57 – 58.

⁴¹ Пак там, с. 306.

в която българският вратар Апостол Соколов казва на радващите се съветски футболисти: „Благодарете на мен, че пузнах втори гол, иначе всички щяхте да отидете в Сибир“⁴².

В навечерието на олимпийските игри в Хелзинки Министерството на финансите препоръчва на Министерския съвет да не утвърди списъка на ВКФС с българската делегация, тъй като по този начин ще се надвиши с 88 816 лв. предвиденият бюджет от 150 000 лв. Институцията дори излиза с предложение да се спре участието на футболния отбор, тъй като „по жребие следва да играе с тима на СССР на един малък стадион за 4000 души, като не се дава на същите тимове да се срещнат с такива от капиталистически страни“. В крайна сметка отборът заминава за финландския град Котка, където трябва да се състои срещата със съветските футболисти. Все пак персонални промени са извършени – на мястото на халфа Гаврил Стоянов е включена Серафима Дятчин, която е корепетитор на представителния младежки ансамбъл, взел участие в „концертите, устройвани от привържениците на мира във Финландия“⁴³. Самият председател на ВКФС ген. Владимир Стойчев отбелязва в доклада си, изискващ предоставянето на допълнителни костюми за българската спортна група, че футболистите и боксьорите са добавени последни в делегацията след серия от добри резултати в международни състезания и по внушението на Всесъюзния комитет за физическа култура и спорт в Москва⁴⁴.

Що се отнася до институционалната рамка, футболът остава без самостоятелен ръководен орган, след като функциониралият преди 1944 г. Български футболен съюз бива закрит. През август 1945 г. в Управителния съвет на НСГС биват приети трима дейтели, чиято задача е да отговарят пряко за този спорт – Георги Стоянов, Б. Пенчев и Любен Кралев. Реформите продължават и при създаването на Народния физкультурен съюз (НФС) на 22 април 1947 г. В него са включени 10 спорта, сред които е и футболът. Завеждащ Централния футболен комитет е Георги Стоянов, а негови членове са Климент Симеонов, Антон Данев, Кирил Палавеев и др. Към Централния съвет е изграден и Централен спортно-съдийски комитет, направляващ съдийството в съответните спортове, чийто председател е Асен Разпопов. Този преходен период завършва със създаването на ВКФС през юли 1949 г., към когото е формирана Републиканска секция по футбол. Нейният ръководен орган е Бюрото на РСФ, чийто председател представлява секцията пред държавните и общинските органи, както и в международните организации. Към нея са създадени Комисия за деца и юноши, Треньорски съвет, Съдийска колегия, Дисциплинарна комисия, а членове на Бюрото са отговорници за контроло-методическата работа

⁴² Григоров, Д. Бокс и баскет в Букурещ и Белград (или малко историческа чалга). // *Анализ*, 2007, № 2, с. 100 – 101.

⁴³ ЦДА, ф. 136, оп. 12, а. с. 2077, л. 1 – 25.

⁴⁴ Пак там, а. с. 2155, л. 8.

и футболните отбори. През юли 1950 г. за председател на РСФ е определен Милен Николов, който е първият партийен кадър, оглавяващ българския футбол. Преди това той е бил завеждащ сектор „Физкултура“ към ЦК на БКП и поставя началото на новия тип функционери, които ще ръководят най-популярния спорт⁴⁵.

Самият ВКФС също се опитва да реши някои от сериозните проблеми пред българския футбол. Те са очертани в статията на Стефан Нойков „Кои са причините за упадък на нашия футбол“, публикувана на 24 ноември 1950 г. в „Народен спорт“. Освен футболисти, треньори и съдии, сред критикуваните от журналиста са и самите членове на РСФ, които правят чести промени в схемата на първенството, отлагат насрочени вече мачове и съставят програмите погрешно. На 11 март 1954 г. е утвърдена Наредба за реда за преминаване на състезатели от една физкултурна организация в друга. Тя е насочена най-вече към колективните спортове, тъй като е изрично подчертано, че при особени случаи за лекоатлети и гимнастици не се изисква разрешение на ВКФС за подобни трансфери. Останалите казуси се разглеждат в срок от 15 дни, като молбите, свързани с промяна на месторабота или учебно заведение, се подават два пъти годишно (1 май – 30 юни и 1 декември – 1 февруари)⁴⁶. Първото решение на ВКФС, насочено изцяло към футбола, е от 18 март 1954 г. и носи наименованието „Подобряване състоянието на футбола в НРБ“. С изключение на констатацията, че най-популярният спорт в страната се практикува от 112 000 трудещи се, то не успява да помогне с конкретни мерки за решаване на наболелите проблеми⁴⁷. На сравнителната самостоятелност, която РСФ има, е сложен край със създаването на Българския съюз за физкултура и спорт (БСФС) през 1957 г. Всички досегашни секции преминават в структурата на новия съюз, но в чл. 30 от устава му изрично е отбелязано, че техните решения и правилници трябва да бъдат съгласувани с БСФС, с което и чисто юридически РСФ става зависим от новия ръководен спортен орган⁴⁸.

Въпреки множеството реорганизации, направени във футбола в началното десетилетие на социалистическа България, този спорт се е ползвал с редица привилегии в сравнение с останалите. За това свидетелства писмо до Министерския съвет от 13 октомври 1948 г. от министър, подписващ себе си като ЕК (в тогавашното правителство на Георги Димитров нито един министър не отговаря на тази абревиатура). В него се отбелязва, че „във футбола, на практика липсва разграничение между професионализма и любителството“ и че „ръководното начало е спечелването на състезанията, а не подготовка-

⁴⁵ Цанев, Д. Председателите/президентите на българския футбол. София, 2017, с. 89 – 104.

⁴⁶ ДА – Велико Търново, ф. 146, оп. 3, а. с. 102, с. 121 – 122.

⁴⁷ Пак там, л. 170.

⁴⁸ Цанев, Д. Председателите/президентите..., с. 116.

та на футболистите за служба на народа и родината“. Софийските дружества „Септември при ЦДВ“, „Спартак“, „Славия“, „Левски“ и „Локомотив“ са обвинени, че зачисляват по-добрите футболисти към съответното ведомство, а играчите получават заплата, без да работят. Освен това те са зачислени на храна към различни ресторанти за сметка на дружеството, а преди състезания са били изпращани на почивка. „Локомотив“ се обвинява, че заплаща на футболистите си по 1500 лв. след всеки мач, а „Септември при ЦДВ“ прави това, подарявайки им по един костюм. Всичко това е за сметка на останалите спортни тимове на съответните дружества⁴⁹.

Тенденцията е отчетена и на заседание на Колегията на МВР от 5 февруари 1954 г., в което се обсъжда състоянието на ДСО „Спартак“. В него се казва, че досега се е обръщало внимание само на футбола, а силите трябвало да се хвърлят към другите спортове като ски, стрелба, плуване и пр.⁵⁰ За приоритетното финансиране на футболната секция говори и финансовият отчет на ДСО „Ударник“ за 1955 г. За 22 състезатели (18 офицери и 4 старшини) са похарчени 362 300 лв., както и още 10 000 за изиграването на 3 международни срещи. Това са далеч по-големи разходи от тези за секциите по лека атлетика (246 100) и волейбол (262 000), които са с приблизително равен или по-голям състав (съответно 26 и 22 спортисти)⁵¹.

Статуквото в българския футбол става известно в чужбина благодарение на Николай Леонидович Игнатиев – внук на руския граф Николай Игнатиев, чийто подпис стои под Санстефанския мирен договор от 3 март (19 февруари стар стил) 1878 г. След Втората световна война той е сътрудник на редица френски издания за България и преводач-коректор на излизания на френски правителствен официоз „La Bulgerie libre“ („Свободна България“). В един свой материал той споменава за практиката да се заплаща на футболистите на „Спартак“ (Плевен). Това става повод да бъде обвинен в „спортен шпионаж“, заради което получава присъда между 20 и 30 години „строг тъмничен затвор“⁵².

Ситуацията в България обаче по нищо не се различава от тази в останалите социалистически държави. На свое заседание непосредствено след скъсването на Тито със СССР, дошло в резултат на изключването на Югославската комунистическа партия от Коминформбюро през юни 1948 г., Физкултурният съюз на Хърватска отбелязва, че предвидените от Югославския футболен съюз 8000 динара за храна на играчите „са повече от заплатата на хилядите работници в страната, а тези, които получават тази помощ, не работят“⁵³. Специално създадена комисия към Централния комитет на Комунистическата

⁴⁹ АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 1, оп. 1, а. е. 606, л. 21 – 22.

⁵⁰ Пак там, оп. 2, а. е. 112, л. 2.

⁵¹ ЦДА, ф. 136, оп. 20, а. е. 20, л. 11.

⁵² Бочев, С. Белене. Сказание за концлагерия България. София, 2003, с. 33 – 34.

⁵³ HR-HDA-1176 – 3.4 – 16.

партия на Хърватия излиза с доклад на 10 декември 1950 г., в който са посочени „някои негативни прояви в спорта“. В него се казва, че „професионализмът е една от най-сериозните прояви в нашия спорт, която се развива все повече“ и че цената, за която клубовете успяват да привлекат добър играч, е между 80 000 и 100 000 динара. Изброени са редица прояви в тази насока от страна на „Динамо“ Загреб. За спечелената титла на страната от юношите всеки от призьорите получава по един часовник, а за периода януари – август 1950 г. клубът е дал 1 260 000 динара на футболистите си под формата на стипендии, помощи и др. Не е пропуснат и битовият аспект – на играчите Звонко Стърнад и Дионизије Дворнич са дадени комбинирани стаи, които са изцяло обзаведени за сметка на „Динамо“, а треньорът Бернард Хюгъл получава 10 000 динара, за да закупи кухненско обзавеждане, подsigурено му от клуба. Подобни действия не са изключение и на национално ниво, като според доклада за победата си над Франция националите на Югославия получават по 25 000 динара – било на ръка, било чрез купони, които могат да бъдат използвани в дипломатическия магазин⁵⁴.

Както вече бе отбелязано, въпреки наличието на отбор на милицията в лицето на „Спартак“ (София), основният конкурент на армейския ЦДНА⁵⁵ е традиционният „Левски“. Съперничеството между двата тима става напълно равностойно едва след обединението на „сините“ със „Спартак“ през 1969 г., а дотогава големият им съперник има подчертано превъзходство в директните двубои и титлите. Ситуацията в българския футбол непосредствено след обединението на „Левски“ и „Спартак“ с цел засилване на конкуренцията е описана подходящо в един от *Задочните репортажи за България* на писателя емигрант Георги Марков: „Футболът беше добре прикрит повод човек да изрази своята ненавист към режима. Разполагайки с власт да правят каквото си искат, другарите създадоха отбора на ЦСКА, който трябваше да бъде символ на партийна непобедимост. Това естествено тласна огромната маса футболни зрители към „Левски“, който логично се превърна в символ на стара България. Мачовете между двата отбора бяха истински войни. Спортът се командуваше от военните и те взимаха мерки да подsigурят падането на „Левски“. По игрищата често можеха да се видят сблъсквания, които в основата си бяха политически. И досега ми е пред очите един юначен хлапак от Коньовица, когото милицията се опита да измъкне от стадиона по време на мач и който просна на земята половин дужина милиционери. Преди друг мач на тези два отбора майорът от МВР, който ръководеше охраната на стадиона, събра всички, които трябваше да пазят реда, и им дръпна една реч, в която най-важен

⁵⁴ Zapisnici Politbiroa Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske 1945 – 1952. Vol. 2. Zagreb, 2005, p. 583 – 584.

⁵⁵ През целия период на своето съществуване ЦСКА многократно мени името си, по в периода на своята най-голяма хегемония (1954 – 1962) носи наименованието ЦДНА.

беше пасажът: „Днес играят нашите срещу буржоазно-капиталистическата сбирщина на „Левски“. Ние ще докараме цяло поделение. Ако някой от ония се надигне, то веднага го приберете.“ За еволюцията на стиловете може да се съди от факта, че години по-късно популярността на „Левски“ бе ликвидирана по най-безобидния начин – направиха го отбор на Държавна сигурност⁵⁶.

Съпоставяйки гледната точка на Георги Марков със спортно-техническите резултати, можем да обобщим, че 60-те години в комплексен план са най-успешният период в историята на българския футбол. През 1962 г. националният отбор за първи път се класира за Световно първенство (Мондиала в Чили), като впоследствие попада и сред отборите – финалисти на Мондиал '66 в Англия и Мондиал '70 в Мексико. През 1968 г. е достигнат четвъртфинал на Европейско първенство, а през същата година футболистите играят финал в олимпийския турнир в Мексико, загубен с 1:4 от Унгария след спорно съдийство на съдията Диего де Лео и три изгонвания за български играчи. Година по-рано ЦСКА е на полуфинал в турнира за Купата на европейските шампиони (КЕШ), а „Славия“ стига до същата фаза в Купата на носителите на национални купи (КНК). Нападателят Георги Аспарухов дели 8-о – 10-о място в най-престижната индивидуална класация в Европа – „Златната топка“, на френското списание „Франс футбол“, а освен него в челната десетка в този период са поставяни Иван Колев и Петър Жеков. През споменатото десетилетие шампиони на България стават ЦСКА, „Левски“, „Спартак“ (Пловдив), „Ботев“ (Пловдив) и „Локомотив“ (София), което говори за равностойния характер на първенството. Тези успехи, превърнали България в една от най-бързо развиващите се европейски футболни сили, сякаш остават незабелязани от партийното ръководство.

В своята реч „Физическата култура и спортът – всенародно движение“ по повод II конгрес на БСФС през 1962 г., Тодор Живков ясно подчертава, че партията гледа на физкултурното движение „като извънредно важен фактор за комунистическото възпитание на народа“⁵⁷. По отношение на високото спортно майсторство се отчита общо изоставане, като единствените конкретни примери са, че „нашите баскетболистки на международни срещи се представят сравнително добре“ и „само постиженията на борците, колкото и те да са високи, не са достатъчни за спортната чест на България“⁵⁸. Тази грешка е поправена в решението на Политбюро от 2 септември 1969 г. „За по-нататъшно масовизиране на спорта и повишаване на спортното майсторство“. В него се отчитат добрите представяния на балкански, европейски и световни първенства на борци, футболисти, шахматисти, боксьори и гребци. Програмният документ предвижда съсредоточаване на усилията върху трите основни

⁵⁶ Марков, Г. Задочни репортажи за България. София, 1990, с. 71.

⁵⁷ Живков, Т. Избрани съчинения. Т. 8. София, 1975, с. 66.

⁵⁸ Пак там, с. 78 – 79.

олимпийски спорта – лека атлетика, плуване и гимнастика, както и вземане на „енергични мерки за издигането на световно равнище на волейбола, баскетбола и футбола“⁵⁹.

Най-популярният спорт в същото време се сдобива с нов ръководен орган, след като през март 1962 г. РСФ се преобразува в Българска федерация по футбол (БФФ). Идеята е на зам.-председателя на Бюрото на РСФ и бивш председател на ДФС „Академик“ Недялко Донски, който изхожда от принципа, че всички страни – членки на ФИФА, са представяни от съюзи или федерации. Промяната на името не донася промяна на структурата, тъй като БФФ продължава да работи на база на правилниците на БСФС, а не са редки случаите, в които висшият спортен орган пряко се намесва в работата на футболния. Такъв е случаят с реформите в началото на 1969 г., имащи за цел обединението на някои от водещите физкултурни дружества. По думите на председателя на ЦС на БСФС Трендафил Мартински се налага „пълно обединение на силите, средствата и кадрите на физкултурните дружества, за да станат те мощни дружества“⁶⁰.

В резултат на тази реорганизация ЦСКА се обединява с втородивизионния „Септември“ под името ЦСКА „Септемврийско знаме“, „Левски“ – със „Спартак“ (София) и „Спортист“ (Кремиковци) под името „Левски – Спартак“, а най-странно е сливането на „Славия“ и „Локомотив“ – съотв. трети и четвърти по сила софийски отбори, под името „ЖСК-Славия“. Подобни промени се правят и в други градове: „ЖСК-Спартак“ – във Варна, „Кракра“ – в Перник, „Димитровград“ – в едноименния град, и др.⁶¹ Две години по-рано „Ботев“, „Спартак“ и „Академик“ (Пловдив) се обединяват под името „Тракия“. По този начин „Ботев“ се връща под опеката на армията, след като през 60-те години той е отбор на Комбината за цветни метали (КЦМ), в резултат на разформироването на военните дружества в провинцията по решение на МНО⁶². Идеята за създаването на по-конкурентни дружества посредством обединенията спомага за издигане на нивото единствено на „Левски – Спартак“. „Тракия“ така и не може да постигне сериозен успех извън турнира за националната купа до 1982 г., когато „Спартак“ се отделя като самостоятелен клуб. Вариантът „ЖСК-Славия“ пък съществува само две години, след като през юни 1971 г. подписка с хиляди имена на работници от Локомотиво-вагонния завод „Георги Димитров“ бива предадена от министъра на транспорта Григор

⁵⁹ Сборник от решения на Политбюро и Секретариата на ЦК на БКП за развитието на физическата култура и спорта в НРБ. София, 1986, с. 36 – 51.

⁶⁰ Цанев, Д. Председателите/президентите..., с. 140 – 152.

⁶¹ Момчилов, К. Българските футболни първенства 1924 – 2003. София, 2003, с. 60 – 62.

⁶² Бешев, С., Георгиев, Г., Дамянов, Н. Елитният пловдивски спорт – имена, факти, събития. Пловдив, 2011, с. 188.

Стоичков лично на Тодор Живков – безпрецедентен акт за периода, с искане дружество „Локомотив“ да бъде отделено от „Славия“⁶³. Тези факти показват, че сред привържениците на обединените дружества и тези на противниците им, недоволни от подсилването на едни за сметка на други, тлее сериозно напрежение, което всеки момент може да намери своето проявление.

На 22 март 1970 г. това се случва по време на гостуването на „Левски – Спартак“ в Стара Загора на „Берое“ в мач от първенството. Сякаш по ирония на съдбата на трибуните присъства министърът на вътрешните работи Ангел Солаков, известен като отявлен фен на „Левски – Спартак“. Две минути преди края при резултат 1:0 в полза на „Берое“ столичани бележат гол чрез Добромир Жечев. Домакините протестират, че при попадението е извършено нарушение срещу вратаря Тодор Кръстев, но съдията Георги Трендафилов посочва центъра. Нападателят на „Левски – Спартак“ Александър Костов показва неприлични жестове на старозагорските фенове, в резултат на което те започват да хвърлят бутилки към терена. Част от тях търсят саморазправа със Солаков, който с помощта на милицията успява да напусне стадиона. Дори тази безпрецедентна атака срещу неин висш ръководител не подтиква БКП да се намеси директно във футбола, а вместо това потърпевшите трябва да внушат на ЦС на БСФС да извади „Берое“ от „А“ РФГ. Разбира се, инцидентът бива прикрит от главната спортна организация и като причини за радикалната мярка пред обществеността се посочват невъздържаното поведение на феновете и местният шовинизъм, изразяващ се във възгласите „Светът е „Берое!“.

Тренърът на старозагорския тим Атанас Ковачев – Кълвача бива лишен от права до живот, като за това натежава и фактът, че синът му емигрира в САЩ. Местни партийни дейци, като първият секретар на Окръжния комитет Христо Шанов, Вълчо Найденов и Стою Неделчев – Чочоолу, разговарят лично с Тодор Живков за отмяна на наказанието, но той отказва да се намеси в чужди проблеми. Дори списание „Партиен живот“ осъжда решението на ЦС на БСФС, наричайки тези, които са го взели, „о, неразумни люде!“, но то така и не бива променено⁶⁴. Самият Ангел Солаков години по-късно отрича след мача да е имало каквито и да било ексцесни, като по неговите думи група от няколко души, които протестирали срещу отбелязания гол, били разгонени само от един милиционер с куче. Според него решението е било взето под натиска на секретаря на ЦК на БКП Борис Велчев, който е бил и отговорник за спорта в Политбюро⁶⁵.

⁶³ Милчев, С. „Локомотив“ (София)... , с. 159.

⁶⁴ Кожухаров, А., Кръстев, Н., Лесингеров, В. и др. Светът е Берое. Стара Загора, 1994, с. 24 – 27.

⁶⁵ Солаков, А. Председателят на КДС разказва. София, 1993, с. 66 – 67.

ОФИЦИОЗНАТА СТАТИЯ „ДОКОГА ЩЕ СЕ ТЪРПЯТ НЕДЪЗИТЕ В БЪЛГАРСКИЯ ФУТБОЛ?“ (1970) И НЕЙНИЯТ ОТЗВУК

В подобна отровена атмосфера националният отбор се подготвя за участието си на Мондиал '70 в Мексико – неговото трето поредно Световно първенство. Преди началото на шампионата българите са сочени от специалистите като една от потенциалните изненади, а треньорът на Мароко Благое Видинич дори прави смелата прогноза, че те ще играят на финала. Българската преса бива обнадеждена от добрите резултати в контролите и заглавия като „Нашият отбор трябва да се класира не само за четвъртфиналите, но и да отиде по-високо“ не са рядко срещано явление. Самата подготовка обаче не предразполага към подобен оптимизъм, тъй като „научните ръководители“ към националния тим успяват да убедят селекционера Стефан Божков да качи тима на високопланинската база „Белмекен“, за да може той да се приспособи към високата надморска височина, която го чака в Мексико. Никой обаче не съобразява, че докато в планината до края на май има сняг, в Северна Америка националите ще бъдат посрещнати от топло време и ниска влажност, поради което подготовката е изцяло неефективна⁶⁶. Когато пристигат в Мексико, играчите тренират по два пъти на ден, докато останалите европейски отбори избягват големите натоварвания при тези високи температури, а ограниченията за пиене на вода окончателно изцеждат техните сили. Поради това те записват едва една точка от мачовете си срещу Перу (2:3), ФРГ (2:5) и Мароко (1:1), въпреки че и в трите случая повеждат в резултата. Особено болезнено е поражението от южноамериканците, които, въпреки че изостават с 0:2, се възползват от изчерпването на физическите сили на своя съперник и впоследствие посвещават победата на жертвите на опустошителното земетресение, разтърсило страната два дни преди мача – на 31 май 1970 г.

Броени часове след приключването на последния мач в групата, на първа страница на „Работническо дело“ излиза уводна статия под заглавие „Докога ще се търпят недъзите в българския футбол?“. В нея категорично се заявява, че участието на националния отбор в Мондиал '70 „се превърна в горчиво разочарование, придружено с основателно възмущение“. Статутът на футбола като най-популярен спорт бива атакуван с аргумента, че той се е превърнал в „галено дете“, а някои играчи – в „цехови майстори“ и „звезди“, чието разглеждане ги тласка към „грубо нарушаване на дисциплината и социалистическия морал“. Въпреки че оставя анализите за провала на специалистите, статията предварително ги насочва към потенциалните виновници. Това са треньорите, които „не притежават квалификация за творчески подход към подготовката на футболистите, и дружествата, които трябва да бъдат „лаборатория за

⁶⁶ Паїташев, Р. История на световните първенства. София, 2006, с. 152.

млади, талантиливи и скромни състезатели“. Сред отговорните за състоянието на българския футбол се посочват съдиите, ръководителите на БФФ, ЦС на БСФС и медиите, които не контролират и не направляват правилно спортната информация. Изненадващо се признава и фактът, че „най-отговорни ръководители, в това число и министри, генерали, ръководители на ведомства, окръжни дейци и други, безотговорно се бъркат, дават „указания“, подменят треньорите и специалистите“, с което влияят негативно на целия футбол. В заключение се констатира, че са необходими „по-смели и радикални изводи, за да се преодолеят недъзите на българския футбол“⁶⁷.

Само ден по-късно материалът бива препечатан във вестник „Народна младеж“⁶⁸, а на 15 юни той е на страниците на „Отечествен фронт“⁶⁹ и „Народен спорт“⁷⁰. Въпреки характера си на осъдителна статия, която констатира лошото положение в българския футбол, без да дава конкретни препоръки за излизане от него, написаното без съмнение е вдъхновено от редовете на ЦК на БКП и довежда до кадрови промени сред футболните ръководители. Оглавяващият БФФ Недялко Донски бива освободен от поста, както и от позицията си на заместник-председател на БСФС. По предложение на завеждащия секция „Физкултура и спорт“ Иван Николов и отговарящия за Организационния отдел към ЦК на БКП Съботин Генов на негово място е назначен Данаил Николов, който е ръководител на студентско дружество „Академик“⁷¹. Тези промени не са отразени в нито един от споменатите вестници. Вместо това „Работническо дело“ публикува откъси от писма на свои читатели, които подкрепят намесата на БКП в българския футбол.

Назидателният тон срещу националите е повторен от „група привърженици от Михайловград“, според които „нашите борци, нашите състезателки по художествена гимнастика високо държат българското знаме и ние се гордеем с тях, а нашите футболисти ни карат да се червим от срам заради тях“. В преобладаващата част от писмата се отбелязва, че „в уводната статия на „Работническо дело“ правилно и задълбочено се правят оценки за слабостите и ниското равнище на идейно-възпитателната работа със състезателите в дружествата и националния отбор“. Освен това се призовава ЦС на БСФС, БФФ, физкултурните дружества, съдиите и състезателите „да се отнесат към посочените в статията недъзи на българския футбол трезво, честно и откровено да ги анализират, смело да пристъпят към ликвидирането им“, за да може спортът на придобие такъв подем, „каквото изисква партийната повеля“⁷². По-

⁶⁷ *Работническо дело*, № 164, 13 юни 1970, с. 1.

⁶⁸ *Народна младеж*, № 139, 14 юни 1970, с. 1.

⁶⁹ *Отечествен фронт*, № 7996, 15 юни 1970, с. 6.

⁷⁰ *Народен спорт*, № 71, 15 юни 1970, с. 1.

⁷¹ **Николов, Д.** Футболът – кукла на конци. София, 2002, с. 9 – 12.

⁷² *Работническо дело*, № 181, 30 юни 1970, с. 3.

добни апели отправя и периодичният печат преди подновяването на сезона в „А“ РФГ, като в тях се отбелязва, че уводната статия „зове към най-сериозен поврат в цялостната дейност, към проветряването на застоялия въздух около нашия футбол“⁷³. Внушения от този тип, макар и с изразните средства на сатирата, прави друг орган на ЦК на БКП – „Сършел“. На първа страница на хумористичния вестник, чийто тираж в най-добрите му години надминава този на „Работническо дело“, се появява карикатура, на която борците се връщат гордо изпъчени с медалите си от големи първенства (в случая Световното първенство в Едмънтън, Канада), докато от футболните се виждат само сенки, промъкващи се в нощта и пристъпващи на пръсти с обувките си в ръка⁷⁴. Ако се вярва на свидетелствата на дългогодишния председател на БСФС Трендафил Мартински, според когото пред домовете на играчи и треньори е била сложена охрана, за да ги спаси от „народната любов“, то подобно завръщане не е никак нелогично⁷⁵.

Първата пряка намеса на БКП в българския футбол може да се разглежда по-скоро като закъснял отговор на случили се вече събития, отколкото като собствена инициатива за промяна на статуквото. Световното първенство в Мексико през 1970 г. е първото, в което всички мачове се предават на живо по телевизията. Поради това обстоятелство е нормално то да се възприеме като възможно най-висока сцена за пропаганда на достиженията на социалистическия спорт, а фактът, че националният отбор няма победа в предишните си две участия на световни финали, е negliжиран заради доброто му представяне в контролите преди шампионата. Затова последното място в групата с едва една спечелена точка няма как да не доведе до разочарование сред обществеността, поради което БКП е длъжна да се намеси в ролята на арбитър, който да сваля напрежението. Случаят от 1954 г., когато в резултат на загубата на Унгария от ФРГ с 2:3 на финала за Световното първенство в Будапеща избухват размирици, които ескалират в превземането на сградата на Националното радио, може и да не е бил известен на партийните ръководители, но те не биха пропуснали възможността да покажат, че БКП е загрижена за състоянието на българския спорт. Това намира своя израз в съвместното заседание на ЦС на БСФС и БФФ във втората половина на ноември, когато се приема програма за развитие на футбола през следващите години.

⁷³ *Народен спорт*, № 76, 27 юни 1970, с. 1.

⁷⁴ Макар в конкретния случай да не заема позиция, през годините „Сършел“ е един от малкото вестници, в които чрез рубриката „Ринг свободен“, съществувала и до днес, се разкриват проблемите на българския спорт или се критикуват някои явления. За това спомага и фактът, че сатирикът Антон Антонов – Тонич е заемал ръководни постове в българския спорт, включително и в ръководството на футболната секция на „Левски“. За обществените реакции на тези материали вж.: „Отново в гнездото“. 60 години „Сършел“ – юбилеен сборник. София, 2006, с. 47 – 49.

⁷⁵ **Мартински, Т.** Моят живот в спорта. София, 2002, с. 362 – 363.

За голяма част от футболистите Мондиал`70 се оказва последният голям форум в кариерите им, а след смяната на треньора Стефан Божков с Васил Спасов, новият селекционер е поставен под натиск да извади от отбора участниците в мексиканската „епопея“⁷⁶. В това отношение за пример може да служи друга социалистическа страна – Чехословакия. Преди първенството в Мексико очакванията на партийното ръководство и феновете там са за призово класиране. Предвид стабилното представяне на местните отбори в евротурнирите (спечелване на Купата на носителите на национални купи от „Слован“ през 1969 г., полуфинал в Купата на европейските шампиони от същата година на „Спартак“ (Търнава) и идентичното постижение от страна на „Дукла“ (Прага) през 1967 г.), това не изглежда невъзможно⁷⁷. Чехословакия обаче остава на последно място в своята група с актуалния световен шампион Англия, бъдещия първенец Бразилия и дебютанта Румъния, което се приема като провал в страната. Като основна причина за слабото представяне спортните ръководители посочват факта, че двата немски концерна за спортна екипировка „Пума“ и „Адидас“ в хода на целия турнир са наддавали за това, с чии екипи и обувки ще излязат играчите, и по този начин тимът е оставил на заден план представянето си, мислейки основно за пари. В резултат на аферата „Пума“ – „Адидас“, както остава известна тя в историята, националната селекция започва европейските квалификации в коренно променен състав, с който прави равенство 1:1 у дома срещу аматьорския тим на Финландия. Впоследствие публично заклеямените футболисти са амнистирани, но в крайното класиране Чехословакия отстъпва на Румъния само по-голова разлика и не се класира за следващата фаза, докато точката си остава единствена за финландците⁷⁸.

Според съвременници автор на „Докога ще се търпят недъзите в българския футбол?“ с началникът на кабинета на Тодор Живков Милко Балев, който нерядко сам е потвърждавал признанието за безотговорна намеса в работата на треньорите и дружествата от страна на партийните дейци⁷⁹. С течение на времето тази тенденция не само няма да изчезне, но и желанието на функционери на БКП да се намесват във футбола спрямо запалянковските си предпочитания ще се увеличи. Показателен пример е членът на Политбюро на ЦК на БКП Борис Велчев, който придружава навсякъде националния отбор по време на участието му на Мондиал`74 във ФРГ. През цялото време той дава съвети

⁷⁶ **Карабаджак**, И., **Райков**, И., **Янев**, С. Футболните национали и Европа. София, 2012, с. 49.

⁷⁷ За предварителните очаквания и последствията от представянето на Чехословакия вж. автобиографията на вратаря Иво Виктор: **Виктор**, И. Мой номер – първий. Москва, 1981, с. 246 – 253.

⁷⁸ **Skramlik**, P. MS 1970 – Najvetsi skandal v dejinach reprezentace – tzv. afera Puma – Adidas. // *Hattrick fotbalovy magazine*, 07.08.2013, p. 96 – 97.

⁷⁹ **Тодоров**, С. Футболни преживелици и откровения. София, 1995, с. 89.

на селекционера Христо Младенов за това, кой играч да бъде пускан като титуляр и кой да остане на пейката, с които специалистът е принуден да се съобразява. Заедно с Велчев на първенството е и завеждащият Организационния отдел на ЦК на БКП Димитър Димитров, заменил в началото на годината на поста Съботин Генев. Бившият първи секретар на ОК на БКП в Смолян също не се свени да налага мнението си по въпроси, които очевидно са извън неговата компетенция. В резултат от намесата на двамата и прекалената им „загриженост“ отново следва разочарование предвид предварителните очаквания – равенствата 0:0 с Швеция и 1:1 с Уругвай са последвани от разгромна загуба с 1:4 от бъдещия финалист Холандия на Йохан Кройф и по този начин България отново не успява да прескочи групата⁸⁰. Този път незадоволителното представяне на Световното първенство не е последвано от толкова сериозен обществен отзвук, а на „съветниците“ така и не е потърсена отговорност. Все пак то не е пропуснато в речта на Тодор Живков при откриването на IV републикански фестивал на художествената самодейност и Спартакиада на 14 юли 1974 г. Говорейки за приноса на отделните спортове, държавният и партиен ръководител подчертава, че „неудовлетворителното представяне на български спортисти на Десетото световно първенство по футбол бе преживяно с горчивина и болка от приятелите на този обичан от народа спорт. То ни кара да се замислим над проблема за научния подход и трудолюбието, за физическата подготовка и атлетизма, за устойчивостта, самочувствието, борбеността на нашите спортисти“⁸¹. Именно този „обичан от народа спорт“ става една от причините Ангел Солаков да бъде отстранен от МВР и ЦК на БКП през 1971 г.

СЛУЧАЯТ „КОТКОВ – АСПАРУХОВ“

В периода на комунистическия режим множество спортисти са давали поводи за гордост на цялата страна с постиженията си на европейски и световни първенства и на олимпийски игри, но никой не е предизвиквал толкова силни реакции сред феновете, колкото нападателят на „Левски“ Георги Аспарухов. Без никакво съмнение футболистът с номер 9 на „сините“ е притежавал спортно-технически качества, които го нареждат сред най-добрите играчи на европейския футбол – отлична игра с глава, поглед върху играта, импровизация и еднакво добро боравене и с двата крака. Заради тези компоненти от играта си той е бил ценен и извън пределите на страната и името му неизменно фигурира във водещите специализирани футболни издания в цяла Европа. Популярността му на родна земя сред фенове и журналисти е без аналог в ця-

⁸⁰ Пак там, с. 29. За намесите на партийните ръководители на Мондиал '74 вж. още **Николов, Д.** Футболът – кукла на конци, с. 106 – 107, 122.

⁸¹ **Живков, Т.** За физическата култура и спорта. София, 1987, с. 176.

лата история на българския социалистически спорт, като за това свидетелства и избирането му за спортист на годината през 1965 г. – чест, която ще бъде оказана на футболист повторно чак след 29 години. Сред неговите почитатели се нареждат и хора на изкуството като актьорът Георги Калоянчев, естрадният изпълнител Емил Димитров, театралният критик проф. Юлиан Вучков и писателят Андрей Гуляшки, които го определят като темен своеобразен колега⁸².

От друга страна, разглеждайки образа на Георги Аспарухов от историческа перспектива, трябва да се вземат предвид няколко важни момента. Неговата ранна и трагична смърт (на 28-годишна възраст) до голяма степен превръща всяко едно изследване за него и кариерата му в неизбежен панегирик и възхвала на качествата му⁸³. Подобно отношение не е нещо ново и се среща и в много други случаи в европейския футбол. Такива са митологизирането на отборите на „Торино“ от 1949 г. (наричан „Гранде Торино“) и „Манчестър Юнайтед“ от 1958 г. („Бebetата на Мат Бъзби“), почти всички членове на които загиват при самолетна катастрофа⁸⁴. В тази ситуация за бъдещите изследователите е много трудно да преценят кои постъпки от личния и професионалния път на Аспарухов са истина и кои – митологема, тъй като в неговата биография практически липсват тъмни петна. В това отношение Гунди се различава изключително много от любимците на футболната публика в останалите социалистически страни. Боготвореният от привържениците на „Торпедо“ (Москва) и цял СССР Едуард Стрелцов например прекарва най-добрите години от кариерата си, между 1958 и 1965 г., в трудов лагер поради спорни обвинения в изнасилване. Първоначалната му присъда дори е била 12 години, но впоследствие е намалена заради примерно поведение. В Румъния с подобен на Аспарухов статут се е ползвал халфът на „Арджеш“ (Питеш) Николае Добрин, за когото президентът на „Реал“ (Мадрид) Сантяго Бернабеу е преговарял лично с Николае Чаушеску за трансфера му в „белия балет“. В случая новината за офертата дори не стига до самия играч, тъй като отговорът на румънския партиен лидер е, че страната му „не продава природните си богатства“. Поради противоречивия си характер Добрин не записва нито един официален мач за Румъния на Мондиал '70, като истинската причина за това е склонността му да играе на карти за пари, и по-точно печалбата му за сметка на селекционера Анджело Никулеску⁸⁵. Поведението на звездата на югославския футбол Драгослав Шекуларац – Шеки пък спокойно може да бъде срав-

⁸² Тодоров, Г. Гунди, голямото завръщане. Пловдив, 1990, с. 262 – 272.

⁸³ Заглавието на сето на бившия му съотборник в „Ботев“ (Пловдив) Георги Убинов „И аз се докоснах до Аспарухов – извънземия“ е образец в това отношение.

⁸⁴ На тези отбори са посветени много книги, документални и игрални филми, а при всяка годишнина от гибелта на техните членове се организират възпоменателни церемонии от клубовете.

⁸⁵ Борисов, Т., Пиндраков, П. Как Реал (М) преговаря с Чаушеску. // *Меридиан мач*, № 315, 18 юнем. 2009, с. 18 – 19.

нено с това на рокизпълнителите в Западна Европа през 60-те години. Заради огромния си талант и обаятелност той печели обичта на „навиячите“, въпреки високото си самочувствие, регулярните посещения на белградските нощни локали и дори физическата саморазправа със съдията Павел Тумбас, донесла му едногодишна дисквалификация⁸⁶.

Съпоставяйки го със споменатите примери, Георги Аспарухов най-близо се доближава до идеологическия образ за спортиста, изцяло отдаден на своето призвание и чиято единствена цел е прослава на родината и социалистическия строй. Навсякъде той бива представен като добър човек и спортист, като дори недоволството му срещу грубите действия на противниковите защитници е оставено на заден план. От друга страна, причина за голямата популярност на Гунди е и фактът, че той се състезава за отбора с най-много фенове в страната по това време – „Левски“ (впоследствие „Левски – Спартак“). Възприемайки себе си като алтернатива на покровителствания от Министерството на отбраната и от властта като цяло ЦСКА, феновете на „сините“ остават с впечатлението, че подкрепяйки своя отбор и любим футболист, изразяват своя протест срещу режима, т. е. приемат себе си за дисиденти⁸⁷.

За подобно мислене свидетелстват спомените на един от основателите на Съюза за независимост и възход – Левски Алфред Фосколо. През 1966 г. от името на организацията е разпространен позив по повод IX конгрес на БКП, в който са изброени в девет точки нейната политическа програма. Самият документ преплита в едно името на съюза, историческата личност Васил Левски и футболния клуб „Левски“. Това личи от лозунгите „Само Левски!“, „На спорт-тото, с Левски печелиш... На борба с СНВ – Левски, печелиш ти,... и цялият български народ“ и „манифестирайте навсякъде вашето единство [...] по стадиони и митинги с зова „Само Левски!““. Според Фосколо авторите на този позив са смятали, че се носят на „вятърът на историята“ и той наистина е сторил чудо“. Малко след разпространяването футболният отбор „Левски“ би ЦСКА със съкрушителното 7:2, което предизвика спонтанно ликуващо шествие на левскарите към паметника на Апостола. Органите на ДС изпаднаха в паника, направиха връзка с позива и смениха имената на отборите⁸⁸.

На пръв поглед подобни твърдения могат да се виждат твърде пресилени, но за техния резон говори строго секретната информация на Трето управление на ДС от 15 юли 1961 г. за „настроенията на привържениците на физкултурно дружество „Васил Левски“. В нея се говори за спонтанното събиране на фено-

⁸⁶ Вукотић, Ј. Ја, Шеки – Драгослав Шекуларац. Београд, 2011, с. 141 – 144.

⁸⁷ За психологическия характер на това тяхно мислене вж.: Тепавичаров, И. Българските футболни запалянковци (опит за етнографска характеристика). // *Анамнеза*, 2006, № 1, с. 144.

⁸⁸ Фосколо, А. Спомен или помен за 1968 г. – http://1968bg.com/index.php?option=com_content&task=view&id=254&Itemid=19 (25.01.2014 г., 23:36 ч.)

вс на „Левски“ пред канцеларията на дружеството във връзка със задържането на футболистите на тима по случая с т. нар. „нивалинова афера“, за която ще стане въпрос по-нататък. На 12 юли в коридорите на дружеството са намерени анонимни листовки със смущаващо съдържание: „Левскарите да се борим за освобождаване на нашите несправедливо задържани. Не ходете по мачове, нека бъдат празни стадионите, долу ЦДНА – шампион по заповед. Искаме да се направи проверка как направиха апартаменти Божков, Янев, Колев и други цеденевисти. Десет години робски години в спорта. Ако не освободите левскарите кръв ще се лее. Революция ще вдигнем“⁸⁹.

До голяма степен за митологизирането на образа на Георги Аспарухов спомагат и спецификите на градската култура. В етнологичното изследване на Мира Маркова за софийския квартал „Редута“, където е роден Гунди, се споменава, че привързаността на местните жители към футболния „Левски“ може да се счита за белег на кварталната идентичност. Един от респондентите в прав текст заявява: „Ние сме левскарите. Друго не може да бъде, щото Гунди си е наш!“⁹⁰. Изтъквайки връзката си с него, жителите на „Редута“ дават пример за вид акцентирание върху кварталната идентичност и специфичните междуличностни отношения и вътрешноквартални връзки⁹¹.

За разлика от Стрелцов, Шекуларец или Добрин, Аспарухов обаче никога не е показвал видимо своите несъгласия със статуквото. Напротив, използвайки неговата популярност, БКП акцентира върху дейността му като секретар на Комсомола в националния отбор, делегат на XI конгрес на ЦК на ДКМС⁹¹, почетен член на Въздръжателното дружество, както и върху приемането му за член на БКП на 25 септември 1969 г.⁹²

Излагането на тези обстоятелства много по-лесно би обяснило процесите, настъпили след 30 юни 1971 г. На тази дата Аспарухов и неговият съотборник в „Левски – Спартак“ Никола Котков загиват при катастрофа до прохода Витиня, след като шофираният от Гунди автомобил „Алфа Ромео – Джулия ГТ“ се блъска в товарен камион ЗИЛ. Двамата футболисти, заедно с качилия се по-рано в колата трети човек, загиват на място. Новината за кончината им бързо се разпространява из София, като в 15 ч. тя е съобщена официално от Националното радио. В същия ден членовете на екипажа на съветския космически кораб „Съюз 11“ Георги Доброволски, Владислав Волков и Виктор Пацаев загиват, след като преди това са извели в Космоса първата в истори-

⁸⁹ АКРДОПБГДСРСБНА–М, ф. 13, оп. 1, а. е. 1952, л. 119 – 120.

⁹⁰ Маркова, М. Локалните градеки култури: етнологично изследване на софийския квартал „Редута“ и град Стрелча през XX – началото на XXI век. Русе, 2011, с. 58 – 59.

⁹¹ Интервю с него в тази му роля преди Мондиал’70 е записано в плочата „75 години футбол в „Левски – Спартак“, 1984 г.

⁹² Неговата съпричастност към партията е засвидетелствана в главата „Комсомолец, комунист, верен син на родината“ у Тодоров, С., Стефанов, М. Георги Аспарухов. София, 1978, с. 66 – 68.

ята орбитална станция – „Салют 1“. При навлизане в атмосферата тяхната капсула се разгерметизира и това довежда до кончината им. Във вечерните новини на Националната телевизия именно вестта за смъртта на съветските космонавти е водеща, а тази на Аспарухов и Котков е съобщена към края на емисията. Ситуацията се повтаря на следващия ден в периодичния печат, след като „Работническо дело“ и „Народен спорт“ слагат на първа страница големи карети, отразяващи смъртта на Доброволски, Волков и Пацаев, докато некролозите на двамата национални състезатели са публикувани съответно на последна и на трета страница на двата вестника.

Погребението на двамата футболисти на 2 юли 1971 г. се превръща в единствено по рода си събитие в цялата история на българския футбол. По неофициални данни траурната процесия е била следена от повече от 500 000 души⁹³, като по численост тя надвишава погребенията на цар Борис III и Георги Димитров. Тази информация обаче може да бъде подложена на съмнение, тъй като до Тодор Живков достигат данни за много по-малък брой хора – 150 000. Министерство на вътрешните работи не е подготвено за такава масовост и по чудо сред блъскащата се тълпа няма жертви. За масовото присъствие на хора на печалното събитие обаче години наред не се говори⁹⁴, тъй като чрез него БКП е получила ясен сигнал, че подобно спонтанно събиране на хора е възможно и без нейна организация. Това важи и за панихидата, която клубът „Приатели на спорта“ (предшественик на настоящия фенклуб на „Левски“) прави на деветия ден след смъртта на Гунди и Котков, въпреки несъгласието от страна на физкултурното дружество, както и отпечатването на 1200 некролога по повод на разрешени само 10 (по официални документи налице са 300 некролога). При тази ситуация намесата на милицията е неизбежна и на 5 август 1971 г. председателят на клуба „Приатели на спорта“ Любен Ангеловски бива изселен от София за период от 6 месеца в своя роден град Кнежа, а още преди това организацията практически бива разформирана⁹⁵. Мерките срещу участниците в честването са предприети от новия вътрешен министър Ангел Цанев, заменил близо месец по-рано на поста Ангел Солаков.

Случаят „Ангел Солаков“ и разглеждането на „някои отрицателни негови постъпки“ става част от дневния ред на заседание на Политбюро на ЦК на БКП на 13 юли 1971 г. Запазената стенограма от него дава възможност да се

⁹³ Данни, съобщени на вдовицата Величка Маркова-Аспарухова от ръководещия Софийско градско управление на МВР ген. Минев, вж.: *Biograph*, № 10, юни 2012, с. 135 – 136.

⁹⁴ Първите снимки от траурната процесия са публикувани през 1994 г. във в. „Нощен труд“.

⁹⁵ За наказателните мерки срещу привърженици на Левски вж.: **Ангеловски, Л.** „Левски“ – моя любов, мое страдание. София, 2013. На с. 81 – 83 са публикувани копия от решенията за изселването му.

проследи детайлно процеса на лишаването на приближен на Тодор Живков партиен деец от неговото благоволение. Държавният и партиен ръководител използва всички известни му грешни стъпки на Солаков по време на политическата му кариера, за да подкрепи решението той да бъде освободен от поста министър на вътрешните работи. Сред тях на първо място е посещението му в СССР през 1969 г., по време на което той заявява в нетрезво състояние пред съветски военни и партийни ръководители, че Съветската армия не е освободила България на 9 септември 1944 г., а е била посрещната от освободения се сам народ. На второ място той бива обвинен в агитация сред партийният актив в провинцията за избора му за секретар на ЦК на БКП и обграждането с верни на него хора в МВР. Не се пропуска и случаят, в който Солаков отказва да организира следствие срещу дейността на предприятието „Тексим“, което буквално означава несъгласие с взето от Живков решение.

Най-много нападки Солаков изтърпява заради своята любов към спорта и по-конкретно – футбола. Живков откровено го иронизира с думите: „... др. Солаков се смята за най-добрия познавач на футбола, въобще на спорта в България. Той се е пристрастил до такава степен, че вече неговият авторитет е подронен сериозно и в МВР, и в някои кръгове на нашата общественост. Той се занимава с подреждането на спортисти, с купуването на спортисти. Създал е огромен шат (трябва да се види откъде взема пари да го издържа) с високи длъжности и звания. Известно е, че на няколко стадиона в страната е освиркван“⁹⁶. Само по себе си това не е основателна причина за свалянето на Солаков от поста му, тъй като, както стана ясно, и други партийни функционери са помагали на любимите си отбори с каквото могат. Самият Живков също е вземал директно отношение към футбола. Под давлением на делегацията, включваща артистите Георги Калоянчев, Константин Кисимов и Васил Мирчовски, директорът на Националната опера Илия Йосифов и режисьорът Рихард Езра, той забранява на нападателя на „Левски“ Георги Соколов да играе за ЦСКА, докато служи в казармата, и отправя предупреждение към министъра на отбраната Добри Джуров да престане с привличането на играчи от други отбори на база отбиване на военната им служба⁹⁷.

Най-съкрушителната част от изложението на Живков обаче е свързана с погребението на Аспарухов и Котков. По негови данни, както бе споменато, е имало над 150 000 души, като за това бившият вътрешен министър е държан лично отговорен, тъй като по същото време дошлите на погребалната процесия трябвало да бъдат на работа. Като грешка е отчетено, че събитието е насрочено по същото време, по което и погребението на съветските космонавти. Живков задава риторичния въпрос: „... не зная дали в някоя друга социалистическа страна биха си позволили да извършат (това), без да се разтрево-

⁹⁶ ЦДА ф. 1Б, оп. 35, а. е. 2307, л. 14.

⁹⁷ Езра, Р. Гените гаснат млади. София, 1991, с. 28 – 31.

жи партийното и държавно ръководство“. В заключение първият секретар на ЦК на БКП е безмилостен: „Ние уважаваме всички талантиливи хора в нашата страна, в това число и футболистите, но не може да търпим и няма да търпим да се издигат други кумири за нашата младеж и народа освен тези, които партията издига“⁹⁸. В последвалото обсъждане Мирчо Спасов директно обвинява Солаков, че е използвал подслушвателна апаратура, за да следи тренинга на ЦСКА (името му не се споменава). Григор Шопов добавя, че това е ставало в продължение на месец и нещо, а Васил Терзиев, че въпросният човек е член на партията. Въпреки желанието на Ангел Солаков да се оправдае, Тодор Живков в прав текст му казва: „... по тази логика може да подслушваш всички нас“⁹⁹. Отклонявайки се за момент от футболната тема, Шопов впоследствие продължава с обвиненията. Според него бившият началник на МВР е правил всичко възможно да привлича играчи за „Левски – Спартак“, като освен Христо Бонев, той е използвал ресурсите на министерството за вземане на играчи от „Чардафон“ (Ловеч) и „Янтра“ (Велико Търново) (тук Спасов бърка имената на „Чардафон“ (Габрово) и „Етър“ (Велико Търново). В заключение се критикува и работата му с „хулиганстващите групи“, фенове на „Левски – Спартак“ и ЦСКА, показали невъздържано поведение една срещу друга в последно време. Началникът на отдел „Кадри“ в МВР Веселин Райков също не крие възмущението си от факта, че след обединението на „Левски“ и „Спартак“ щатните длъжности буквално са били раздавани на спортисти, докато Димитър Кьосев отбелязва, че за нуждите на футболния отбор са ползвани секретни фондове, означени като параграф „8“ от разузнаването. По време на своята самокритика Солаков признава, че е недооценил големия наплив от хора за погребението на Аспарухов и Котков, но пък правилно е предложил поклонението да стане на клубния стадион на „Левски – Спартак“, а не на стадион „Васил Левски“, тъй като събирането на тълпата в центъра на София е можело да причини големи неприятности. В крайна сметка освобождаването на Солаков от отговорните партийни постове е чисто и просто формалност, а за компенсация той е назначен на работа в Българския олимпийски комитет. Година по-късно самият Ангел Солаков заявява, че нито едно от отправените обвинения по негов адрес не е било убедително, и той се е опитал да защити името си в една „извънредно трудна и предопределена ситуация“¹⁰⁰.

Случаят с погребението на Георги Аспарухов и Никола Котков е първият, в който футболът намира своето сериозно място в дневния ред на заседание на Политбюро на ЦК на БКП. Обвиненията срещу бившия вътрешен министър Ангел Солаков в организацията на МВР за траурната процесия имат своя резон, тъй като само по чудо не се стига до жертви при липсата на адекватно

⁹⁸ ЦДА ф. 1Б, оп. 35, а. е. 2307, л. 15.

⁹⁹ Пак там, л. 31 – 32.

¹⁰⁰ Солаков, А. Председателят на КДС разказва, с. 83.

поведение спрямо хилядното множество. Изтъкването на футболни аргументи срещу бившия началник на МВР обаче е просто фон на цялостната кампания, целяща да го свали от ръководните му позиции в БКП. Решенията по случая с футболистите на „Левски – Спартак“ показва, че ръководните кадри вече си дават сметка за обществената значимост на най-популярния спорт, която в случая довежда до тази неподлежаща на контрол от властта народна скръб. Вземането на решение за изселване на част от феновете на отбора и закриването на техния клуб на привържениците няма особен ефект и „хулиганстващите елементи“ продължават да са проблем и в следващите години. Случаите с изваждането на „Берое“ от „А“ група и „лимонаденият гол“ на „Ботев“ (Пловдив)¹⁰¹ ясно показват, че постепенно футболните запалняковци започват да се оформят като отделна обществена група, която десетилетие по-късно вече може да бъде определена като субкултура и тепърва ще създава затруднения за БКП.

МЕЖДУНАРОДНИ УЧАСТИЯ И КОНТАКТИ. ТЪМНАТА СТРАНА НА БЪЛГАРСКИЯ ФУТБОЛ

Подобно на всяка една друга сфера в обществения живот, така и спортът е бил подвластен на политическата конюнктура в България, включително и на нейната външна политика. В периода на „култа към личността“ спортните контакти на страната са почти изцяло ориентирани към останалите социалистически държави, като срещите с представители на капиталистическите страни не са били толерирани. След смъртта на Сталин и последвалото разведряване на международната политическа обстановка България постепенно започва да възстановява спортните си контакти с представители на страните с различна политическа идеология, като това особено е видимо през 60-те години, белязани от сближаване със съседните Югославия, Гърция и Турция. Олимпийските игри, световните и европейските първенства в различните спортове дават възможност на социалистическите държави да се съревновават с капиталистическите си опоненти и тъй като всяка една победа е обявявана за триумф на съответната социалнополитическа система, тези съревнования са поощрявани. Спортът вече присъства и като част от различните двустранни спогодби с останалите страни, като сътрудничеството става най-вече чрез обмяна на специалисти. Това статукво ще се запази до началото на 80-те години, когато първо под налягането на президента на САЩ Джими Картер

¹⁰¹ Става въпрос за ситуация от мача между „Ботев“ (Пловдив) и „Левски“ на 16 април 1967 г., когато при резултат 0:1 домакинните бележат гол чрез Райко Стойнов. Тъй като първоначално попадението не е признато, към терена от трибуните ползват лимонадени бутилки, което кара съдията Аганаг Ставрев да зачете гола. Вж.: **Петров, А.** Неповторимите. София, 2010, с. 33 – 35.

голяма част от Запада бойкотира Олимпиадата в Москва '80 заради съветската интервенция в Афганистан, а четири години по-късно Източният блок начело със СССР не участва на игрите в Лос Анджелис, провеждайки паралелното състезание „Дружба-84“¹⁰².

По отношение на колективните спортове обаче положението е доста по-различно. Създаването на турнир на шампионите във футбола (1955), баскетбола (1958) и волейбола (1959) довежда до учредяване на системата на европейските клубни турнири, в които отбори от целия континент спорят за отличията в надпревари, организирани от континенталната федерация и независещи от двустранните отношения между отделните страни. Български триумфи като спечелването на волейболния КЕШ от ЦСКА през 1969 г., баскетболната европейска купа при жените от „Славия“ (1959, 1963) и „Левски – Спартак“ (1984) показват, че отделните физкултурни дружества разполагат с необходимия потенциал да се преборят с най-добрите. На този фон успехите на футболистите могат да бъдат определени като скромни, тъй като максимумът за периода са споменатите полуфинали на ЦСКА и „Славия“, както и последващото достигане от „армейците“ на същата фаза в турнира за КНК през 1989 г. Системата на европейските клубни турнири обаче дава възможност в България да гостуват най-големите имена във футбола, чието довеждане би коствало сериозна сума¹⁰³. Такива са действащите европейски клубни шампиони „Аякс“, „Нотингам“, „Ливърпул“, испанските „Барселона“ и „Реал“ (Мадрид), германският „Байерн“, италианските „Ювентус“, „Милан“, „Интер“ и „Рома“, английските „Манчестър Юнайтед“, „Челси“, португалският „Бенфика“ и др. Доброто представяне срещу всеки един от тях носи на страната международен отзвук, несравним с този в останалите колективни спортове. При това положение отстраняването на „Аякс“ (1973), „Нотингам“ (1980) и „Ливърпул“ (1982) в качеството им на актуални носители на трофея от ЦСКА предизвиква положителни реакции в западноевропейския печат, където трудно могат да бъдат открити позитивни новини за България извън спортните и културните страници.

Международният обмен дава възможност и на спортистите от Западна Европа да се докоснат до социалистическата действителност. През 1968 г. при гостуването на България в световна квалификация за Мондиал '70 на холанд-

¹⁰² От социалистическите страни единствено Румъния изпраща свои спортисти в Лос Анджелис и завършва на второ място по медали с 20 златни, 16 сребърни и 17 бронзови медала.

¹⁰³ Преди създаването на евротурнирите, за да бъде доведен сериозен съперник в България, неговото идване е трябвало да бъде съобразено с програмата му в местното първенство, да се покрийт пътят и престоят му в страната, парите за което обикновено се отпускат от БНБ след партийно разрешение. За цялата операция най-добра представа дава запазената кореспонденция на ФД „Левски“ с чуждестранните клубове. – ДА – София, ф. 1645, оп. 1, а. е. 29; РДА – София, ф. 1645, оп. 1, а. е. 30.

ския национален отбор не е осигурен хотел, поради което те са принудени да пребивават в циганската махала „Татарли“ до началото на мача¹⁰⁴. Футболистът на „Челси“ Томи Балдуин също не е очарован от престоя си в София за двубоя на своя тим с ЦСКА през 1970 г. за Купата на носители на национални купи. „В тази страна не можеше да си купиш „Кока кола“. Ако ти се пие нещо, единствените варианти са вода или водка. За щастие не стояхме там дълго.“¹⁰⁵ Звездата на тима Питър Осгууд допълва, че „сякаш всичките 40 000 души, които бяха на мача, носеха военни униформи“¹⁰⁶. Подобни изказвания обаче трябва да бъдат приемани внимателно, тъй като биографичните книги на британските футболисти от този период са изпълнени с негативни описания по отношение на социалистическите страни, поради което споменатите два цитата не демонстрират персонално отношение към България.

Може би необичайните условия, с които се сблъскват реномираните отбори, са част от заслугата за успехите на тимове от провинцията срещу предварително сочените за фаворити съперници. Сред тях като най-значими могат да се отличат победата на „Дунав“ (Русе) срещу италианския „Рома“, победата на „Марек“ срещу „Абърдийн“ (Шотландия) и отстраняването на „Ференцварош“ (Унгария), победите на „Ботев“ (Пловдив) срещу „Барселона“ и „Байерн“. „Берое“ (Стара Загора) отстранява испанският „Атлетик“ (Билбао), „Аустрия“ (Австрия), „Хонвед“ (Унгария) и побеждава „Ювентус“ (Италия). Така международните успехи още повече капсулират оформящата се субкултура на футболните фенове, които в своя провинциален вариант възприемат съответния отбор като представител на града и неминуемо се отъждествяват с него.

В регионален план заслужава внимание организирането на турнир за Балканската купа по футбол за клубни и национални отбори. Докато втората надпревара така и не успява да установи определена периодичност, първата се провежда почти без прекъсване в периода 1962 – 1994 г. и в нея се включват някои от най-силните отбори в региона. Започналото като турнир на вицешампионите състезание е печелено девет пъти от български тимове, като рекордьор по отличия е „Берое“ с общо четири трофея¹⁰⁷. Най-сериозно свидетелство за новите отношения между България и Гърция се превръщат мачовете на ЦСКА с местния гранд „Панатинайкос“ в турнира за Купата на европейските шампиони през 1972 г. В първия мач на 13 септември 1972 г. се позволява присъствието на гостуващи фенове, поради което на трибуните на

¹⁰⁴ **Йотов**, С. Топ 10: Големите битки между България и Холандия. – http://www.webcafe.bg/sportcafe/bg-futbol/id_2060386462/slide_2_Top_10_Golemite_bitki_mejdu_Bulgaria_i_Holandiya, 20.01.2018, 1:24 ч.

¹⁰⁵ **Batty**, С. Kings of the king's road. London, 2004, p. 148 – 149.

¹⁰⁶ Пак там.

¹⁰⁷ **Димитров**, Д., **Карабаджак**, И., **Янев**, С. Футболните ни клубове срещу Европа. Варна, 2010, с. 74.

стадион „Васил Левски“ има близо 25 000 гръцки привърженици при посещаемост от 40 000 зрители¹⁰⁸. Двата мача завършват при разменени победи с по 2:1, а в Атина главният съдия Валентин Липатов (СССР) се обърква при броенето на дузпи и обявява ЦСКА за победител, преди това да е станало факт на теория. Последвалата жалба от гръцка страна до УЕФА е уважена и е взето решение мачът да се преиграе на същото място. Членът на Апелативната комисия на европейската централа и председател на Българската федерация по футбол Дананл Николов успява да издейства гръцката страна да покрене пътните разноски и приходите от срещата да бъдат поделени между двата отбора¹⁰⁹, а ЦСКА печели убедително с 2:0 и продължава в следващата фаза.

Сближаването на позициите между България и Турция, което ще достигне своята най-близка точка в периода, когато начело в Анкара е Сюлейман Демирел, също има своята футболна проекция. През 1964 г. националният отбор на България бива поканен да открие новия стадион в Истанбул „Али Сами Йен“ в контрола с домакините. Срещата завършва 0:0, но тя ще се запомни с инцидентите на трибуните, където заради прекалено големия брой зрители и разразилия се пожар загива един човек и има множество ранени¹¹⁰.

Първи от разведряването на обстановката се възползват футболните рефери, които, придобивайки статута „международен съдия“, получават право да ръководят мачове в чужбина. Димитър Руменчев, който по професия е адвокат, участва като главен и страничен съдия на две Световни (Чили '62, Англия '66), едно Европейско първенство (Италия '68) и Олимпийските игри в Мексико '68. На Мондиал '82 в Испания и Мондиал '86 участва Богдан Дочев. Той е страничен съдия на четвъртфинала на шампионата в Мексико между Англия и Аржентина в един от най-спорните моменти в историята на футбола, когато Диего Марадона открива резултата след гол с ръка. Никола Дудин допълва списъка на успешните съдии, след като през 1978 г. му е поверен първият финален мач за Междуконтиненталната купа между „Бока Хуниорс“ и „Борусия Мьонхенгладбах“.

Особено интересен обаче е фактът, че български съдии са канени да ръководят възлови срещи от гръцкото и турското първенство. Един от най-авторитетните рефери през 60-те години Гочо Русев е свирил общо 19 мача от първенството на Гърция. Самите срещи не са били лесни за ръководене, тъй като ексцесите между фенове и играчи са били нещо нормално. При едно дерби на град Солун несвикналият с местните порядки български съдия прекратява срещата след побой между зрители, който по чудо не довел до жертви. В отговор Гръцката футболна федерация праща уведомителна телеграма до София, в която пише: „Ние каним вашите съдии, за да изкарват мачовете си докрай.

¹⁰⁸ Манов, А., Пенев, Д. Това е ЦСКА, с. 182.

¹⁰⁹ Николов, Д. Футболът – кукла на конци, с. 70.

¹¹⁰ Тодоров, С. Футболни преживелици и откровения, с. 69 – 71.

а не да ги прекратяват заради дребни конфликти“. Малко след това поканите от гръцка страна престават¹¹¹. В Турция местната федерация дава нареди на колегите на Русев Константин Динов, Йордан Таков, Атанас Ставрев и Стефан Константинов, които ръководят възлови мачове от първенството, сред които и най-голямото дерби – „Фенербахче“ – „Галатасарай“¹¹². От друга страна, традицията да се канят чуждестранни съдии за мачове от българското първенство става все по-отчетлива. Освен рефери от социалистически държави, като румънците Йон Ритер и Александру Първу, в България идват и елитни имена в съдийството като италианецът Антонио Сбардела (ръководил мача „Левски“ – „Славия“ (3:0) през 1966 г.) и представящият ФРГ Дитер Паули (свирил победата на „Левски“ с 3:1 над ЦСКА в директен мач за титлата през 1984 г.)¹¹³.

Обменът на специалисти е по-скоро едностранен, тъй като в България много рядко са канени чужди треньори. Най-авторитетен от тях е Рудолф Витлачил, извел Чехословакия до финал на Световното първенство в Чили '62. В периода 1964 – 1966 г. той е едновременно начело и на националния отбор, който класира на Мондиал '66 в Англия, и на „Левски“. След един сезон в „Рapid“ (Вена) през 1968 г. Витлачил се връща в България и отново ръководи „Левски“ в продължение на 2 години, като през 1970 г. печели титла и купа. Въпреки безспорните си успехи, треньорът далеч не е бил обичан от всички играчи заради надменното си и на моменти пренебрежително отношение към тях. Игрещият под негово ръководство в националния отбор и „Левски – Спартак“ Добромир Жечев отбелязва как на Мондиала в Англия той и съотборниците му били обиждани с изрази като „мръсна българска работа“ и как след третото поражение в груповата фаза националите искали да му правят „мечка“¹¹⁴. Настроенията срещу чехословашкия специалист намират място и на страниците на списанието на ЦК на БКП „Партиен живот“. Там се казва, че заслугите на Витлачил за дубъла на „Левски – Спартак“ през 1970 г. са „почти никакви“, а под негово ръководство тимът се нареди „благодарно на последното място на Световното първенство в Лондон“¹¹⁵. През сезон 1964/1965 г. треньор на ЦСКА е Григорий Пинайчев, ръководил московския съименник веднага след възстановяването му през 1954 г.¹¹⁶ Под негово ръко-

¹¹¹ Русев, Г. Жреци на футболната Темида. София, 1998, с. 51.

¹¹² Цапев, Д. Футболното съдийство в България. София, 1996, с. 181 – 184.

¹¹³ Тодоров, Г. Великото дерби „Левски“ – ЦСКА. София, 1994, с. 63.

¹¹⁴ Милчев, С. По хребета на българския футбол. Ч. III (1968 – 1989 година). София, 2015, с. 30.

¹¹⁵ Русев, П. Напразни очаквания. // *Партиен живот*, 1970, № 12, с. 44. Всъщност България се нарежда на 15-о място от 16 участващи страни. Швейцария също завършва без точков актив, но е с по-лоша голова разлика – 1:9 срещу 1:8 на българите.

¹¹⁶ През 1952 г. ЦСКА, както е тогавашното име на ЦСКА Москва, бива закрит по лично решение на Йосиф Сталин, тъй като голяма част от играчите му са в националния отбор, отпаднал на Олимпиадата в Хелзинки '52 от идеологическия противник Югославия.

водство „армейците“ печелят Купата на Съветската армия, побеждавайки на финала „Левски“ с 3:2. Друг съветски специалист – Олег Базилевич, който през 70-те години прави име начело на „Динамо“ (Киев), ръководи „Славия“ през сезон 1987/1988 г., а в следващата година е начело на олимпийския национален отбор на България.

Присъствието на българските футболни треньори в чужбина трябва да бъде разглеждано в контекста на цялостната работа на спортни специалисти от страната зад граница, обхващащо развиващите се страни. Типичен пример от футболна страна е Лозан Коцев, който през 1963 г. извежда националния отбор на Судан до финала в Купата на африканските нации, който е загубен с 0:3 от Гана. През 1967 г. той поема Сингапур, като идването му намира сериозен отзвук в пресата на получилата независимост само 2 години по-рано страна. Според местният вестник “The straits times” за едногодишния си договор Коцев ще получи заплата от 2000 долара, осигурени от местната Сингапурска тютюнева компания. По същото време треньор на националния отбор по баскетбол на страната е друг българин – Веселин Темков¹¹⁷. Дългогодишният треньор на ЦСКА Крум Милев ръководи турския „Бешикташ“ през сезон 1968/1969 г., а в престоя си начело на мароканския „Ража“ Казабланка Добромир Ташков печели на два пъти националната купа – 1977 и 1982 г. Сред специалистите, получили възможност да работят в чужбина, е и бъдещият селекционер на България на Мондиал '94 Димитър Пенев. През 1983 г. той, Димитър Марашлиев и Костадин Костадинов заминават за Кувейт, където ръководят местния „Ярмук“. Там те заварват и други български специалисти, като Любомир Ангелов, Стефан Петров и Никола Ковачев, което говори за създадените връзки на арабската държава с България¹¹⁸.

От началото на 60-те години започва и ангажирането на български треньор в Кипър. Първият капитан на ЦСКА Нако Чакмаков бива назначен за треньор на „Омония“ и през 1961 г. под негово ръководство тимът за пръв път става шампион. Впоследствие на Острова на Афродита, както още е известна страната, броят на българските специалисти ще нараства редом с този на футболните. Само за сезон 1982/1983 г. в Кипър са ангажирани рекордните 18 души – 9 треньори и 9 футболисти¹¹⁹. Причината за това увеличение на българските специалисти и играчи е междудържавното споразумение, постигнато при посещението на кипърска правителствена делегация в България през 1980 г. Първоначално е решено ЦС на БСФС да поиска заплащане от 1000 долара за заминаващите за Кипър българи. В крайна сметка е постигнат компромис заради тежкото финансово състояние на Острова на Афродита заплатите да са

¹¹⁷ **Борисов**, Т. Българин губи финал за Купата на Африка след съдийска тесла. // *Меридиан мач*, № 33, 4 февр. 2017, с. 28.

¹¹⁸ **Пенев**, Д. *Моят живот и футбола*. София, 1995, с. 82.

¹¹⁹ АМВнР, оп. 40, а. е. 5002, л. 3.

800 долара, да не се изискват трансферни суми, но срещу това ангажиращите българи клубове трябва да увеличават възнаграждението на втората година. В свой доклад агенция „Интерспорт“ отбелязва, че немалка част от кипърските клубове се отмятат от този ангажимент и търсят специалисти от други социалистически държави след изтичането на договора на българите. Организацията също така подчертава, че среща нелоялни отношения от страна на търговско-икономическите служби (в случая „Техноимпекс“), които създават трудности по настаняването на разпределените спортни специалисти¹²⁰.

Най-сериозна следа от българската колония остава Васил Спасов, който дори става национален селекционер на Кипър в периода 1982 – 1984 г. Основните връзки са направени с „Омония“ по линия на местната комунистическа партия АКЕЛ (Прогресивна партия на работещите хора). За периода до края на 1989 г. треньори на тима са 13 български специалисти, като АКЕЛ не пропуска да изиска някои от водещите имена в българския футбол. Големият брой заявки и от други кипърски отбори кара БСФС да информира българското посолство в Никозия, че утвърждаването на имената на изпращаните футболисти и треньори ще се ръководи от нуждите на физкултурните дружества и самото БСФС¹²¹. Така се стига до уникалната ситуация, при която ръководният български спортен орган може да има сериозно влияние върху футболното първенство на Кипър в зависимост от това, кой специалист или играч изпрати в някой от претендентите за титлата. В Малта българинът Генчо Добрев пристига през 1984 г. заедно с шестима играчи в резултат от споразумение между президента на страната Агата Барбара и Тодор Живков. Освен че донасят класа на местния футбол, устроен изцяло на аматьорски начала, новопристигналите са изключително икономични от финансова гледна точка – с максимална заплата 600 долара на месец¹²².

Най-сложна е ситуацията по отношение на футболистите. С изключение на албанския национал и лекоатлет Скендер Бегея, който се състезава за „Академик“ (София) по време на следването си във ВИФ „Георги Димитров“ в края на 40-те и началото на 50-те години, през целия период в българското първенство не играе нито един чуждестранен футболист – почти ненарушима тенденция и в останалите страни от Източния блок. От своя страна българските футболисти също нямат възможност да осъществят трансфер в чужбина, като аргументацията е подобна на тази на Николае Чаушеску за природните богатства. В началните години след 1944 г. в чехословашкия „Слован“ (Братислава) играе нападателят Божин Ласков, но в случая предишният му клуб „Левски“ не получава сума за преминаването му.

¹²⁰ Пак там, а. с. 5003, л. 52.

¹²¹ Пак там, а. с. 5002, л. 18.

¹²² **Armstrong, G., Mitchell, J.** *Global and Local Football. Politics and Europeanization on the fringes of the EU.* New York, 2008, p. 83.

Най-сериозен интерес през 60-те години има към звездата на „Левски“ и националния отбор Георги Аспарухов. Италианският „Милан“ преговаря с Гунди персонално по време на гостуването на „Левски“ в Милано за мач от турнира за Купата на носителите на национални купи през 1967 г. Условието е той да остане в Италия без знанието на ръководните фактори в София – нещо, което той категорично отказва да направи¹²³. Преди това чуждестранни мениджъри са правили опити да осигурят услугите на българина по официален път. На 22 февруари 1966 г. представителят на агенция „МЕЛВ“ Е. Варсамис изпраща писмо до българското посолство в Рим, в което предлага 150 000 долара, за да съдейства за трансфер на Аспарухов в отбор от Серия А. Аташето по културните въпроси Кокалов добавя след края на оригиналния текст, че докато писмото е било предавано от Версамис, той е казал, че реалната оферта е за 200 000 долара¹²⁴. И в двата случая става въпрос за колосални за времето си суми. Интересът от страна на чужди клубове към Аспарухов е засвидетелстван още и в чуждестранната преса. Излизаният в Загреб „Вечерни лист“ отбелязва в броя си преди приятелския мач на Югославия срещу България на 1 юни 1966 г., че в състава на съперника играе „Европейския Пеле Аспарухов“, от когото се интересуват и югославски клубове, най-вече белградските „Партизан“ и „Цървена звезда“¹²⁵.

В подобна ситуация са се озовавали още много национални състезатели – Иван Колев е искан от „Атлетико“ (Мадрид), Тодор Диев – от бразилски клубове, Христо Бонев – от „Ювентус“ и „Ню Йорк Космос“, Георги Денев – от „Реал“ (Мадрид), а Димитър Пенев – от „Интер“. Във всеки един от изброените случаи обаче играчите са оставали в България. В целия български спорт казуси като този с баскетболиста Атанас Голомеев, който в периода 1968 – 1969 г. играе за тима на Университета „Макгил“ в Монреал, е изолирано явление, тъй като неговият баща е бил търговски представител на България в Канада. В различен период от време интерес към българина проявяват отборът от НБА „Ню Йорк Никс“ и испанският „Барселона“, но той така и не получава възможност отново да играе на Запад¹²⁶. Голямото изключение в баскетбола е разрешението за преминаването на Георги Глушков в тима от НБА „Финикс сьнс“ през 1985 г., с което българинът става първият източноевропейец в най-силната баскетболна лига. Той обаче се задържа едва година и по собствените му думи е получавал едва 15% от годишната му заплата, която е възлизала

¹²³ Свидетелство за това е дадено от неговата съпруга Величка Маркова-Аспарухова, която превежда при преговорите, в документалния филм на реж. Олег Ковачев „Балада за Гунди“ (2003).

¹²⁴ АМВНР, оп. 22, а. е. 1522, л. 5 – 6.

¹²⁵ *Vecernji list*, 1.06.1966, р. 13.

¹²⁶ Делев, М., Япкова, Л., Лагифиш, Х. Баскетболът – играта на личностите. Ч. I. София, 2014, с. 115 – 116.

на около 200 000 долара¹²⁷. Във волейбола началото е поставено през 1970 г., когато след Световното първенство в София на Васил Симов е разрешено да заиграе за италианския „Бускалионе Рома“. Там той записва един сезон, а от прецедента с него се възползва Димитър Каров, който през 1973 г. подсилва „Кус Торино“, а две години по-късно става негов играещ треньор. Ограниченията за волейболисти отпадат в началото на следващото десетилетие, след като двама от основните играчи на националния отбор – Димитър Златанов и Емил Вълчев, биват взети от „Робедикапа Торино“ (новото име на „Кус“) и „Джисалуми Асти“. Това поставя началото на сериозното българско присъствие в този спорт на Апенините¹²⁸.

По отношение на футбола ситуацията се изменя във втората половина на 70-те години. Тогава се позволява на български играчи, навършили 28 години, да се състезават в чужбина. Трансферите им обаче се уреждат без тяхно съгласие и зависят от това, къде са „разпределени“. Зад такова решение стои нуждата на БСФС от постъпления във валута. При новата ситуация най-голяма гъвкавост проявяват гръцките отбори, които първи започват да изпращат свои съгледвачи на български мачове. Така през 1980 г. един от основните играчи на ЦСКА през отминаващото десетилетие – Георги Денев, преминава в „Етникос“ (Пирсая) и поставя начало на българското присъствие в Гърция. До края на социалистическия период именно в южната съседка на България се състезават и най-голям брой играчи – 19¹²⁹. По този показател страната изостава във времето от Югославия и Румъния, чиито футболисти имат възможност да се състезават в чужбина още от края на 60-те, но предхождат СССР, където първият задграничен трансфер е преминаването на нападателя Анатолий Зинченко от „Зенит“ в австрийския „Рапид“ (Виена) през 1980 г. В началото на 1981 г. се осъществява и първото трансфериране на български футболист в западноевропейски клуб, след като нападателят на „Берое“ Петко Петков подписва с „Аустрия“ (Виена). През лятото на същата година негов съотборник става Чавдар Цветков от „Славия“, а по същото време друг атакуващ играч на „белите“ – Андрей Желязков, подсилва холандския „Фейенорд“. За клуба от Ротердам той играе три сезона, като през 1984 г. става шампион и носител на националната купа.

Престоят на българските играчи и специалисти зад граница обаче невинни протича по най-добрия начин. Пример за това е случката след края на срещата от кипърското първенство между „Етникос“ (Ахнас) и ЕПА (Ларнака), играна на 31 май 1987 г. Тогава футболистът на домакините Йордан Йор-

¹²⁷ Пак там, с. 185 – 186.

¹²⁸ Минчев, А. Легенди на българския спорт. София, 2006, с. 101 – 102.

¹²⁹ Макар и да има известни грешки в него, най-пълният списък на българите в Гърция е дело на Международната организация за футболна статистика RSSSF <http://www.rsssf.com/players/foreign-players-in-grk6080.html>, 14.01.2018 г., 01:43 ч.

данов и неговият треньор Александър Костов влизат в пререкание, преминало и във физическо стълкновение. Случаят е широко отразен в местния печат и по данни на българското посолство в Никозия на него са посветени 16 публикации¹³⁰. Ръководството на гръцкия „Докса“ (Драма) пък отправя официално писмо до Генералното консулство в Солун, в което се оплаква от действията на футболиста си Красимир Чавдаров, който е взел (по всяка вероятност продал) електрическа печка и електродомакински уреди на стойност 80 000 драхми при освобождаването на предоставения му от клуба апартамент¹³¹.

Подобно на други социалистически държави, и в България контролът на трансфери в чужбина е ставал от специализирани дружествата – в случая „Интерспорт“ и „Спорткомерс“. Те договарят финансовите условия на самите играчи, които вместо да получават парите от клубовете си, трябва да ги вземат от българското посолство. Поради това една немалка част от заплатата отива в държавната каса. На 16 ноември 1981 г. БСФС утвърждава разпределението на сумите, постъпили от български футболисти в чужбина и валутните турнета на отборите. По предложение на председателя на БФФ Крум Василчев 15% от валутната и 40% от левовата стойност отиват за ДФС, а 35% от валутната и 60% от левовата стойност – за самата футболна федерация. Изрично е упоменато, че тези приходи трябва да се използват за доставка на спортни екипи, пособия и апаратура¹³². Какви са реалните пропорции показват запазените договори на двама български футболисти зад граница – Емил Спасов и Пламен Николов. През 1986 г. двамата подписват контракти с шведския „Браге“, като договореното месечно възнаграждение е в размер на 9000 крони. От тях 4830 остават за футболистите, а 4170 се превеждат по сметките на агенция „Интерспорт“¹³³.

Според договора на Ваньо Костов с португалския „Спортинг“ през 1982 г. той трябва да получава 1500 долара, като 900 от тях се внасят в посолството в Лисабон по сметката на „Интерспорт“¹³⁴. Самият Костов обаче избягва всякакви контакти с българските дипломати и със съдействието на клуба си не превежда своите вноски. „Лъвовете“, както са известни още „Спортинг“, от своя страна не заплащат предварително договорените 40 000 долара трансферна сума, което разгневява българската страна. Тя се чувства ощетенa и от факта, че бившият играч на „Славия“ се жени за португалка и взема местно поданство, което бива третирано като „недоговорена клауза“¹³⁵.

¹³⁰ АМВиР, оп. 44-16, а. е. 1094, л. 2.

¹³¹ Пак там, оп. 43-16, а. е. 364, л. 23.

¹³² ЦДА, ф. 597, оп. 6, а. е. 178, л. 48 – 50.

¹³³ АМВиР, оп. 43-16, а. е. 991, л. 33 – 36.

¹³⁴ Пак там, оп. 40, а. е. 3082, л. 1.

¹³⁵ Пак там, а. е. 3081, л. 9.

В доклад на организацията за българското спортно присъствие в Кипър е споменато за устно решение на ЦК на БКП, при което месечните заплати на българските треньори се фиксират на 530 долара. В добавка с решението на специалисти с висше образование да се дава 75% от месечната заплата, а на треньори и играчи със средно – до 53%. Това означава, че за българите в чужбина остава твърде малко от предварително договореното. Казусът с Кипър е още по-неприятен, тъй като споменатите в договорите суми са в долари, а отчисленията са в кипърски лири, с които БНБ не може да оперира, поради което парите остават в посолството в Никозия, без да могат да се използват от ЦС на БСФС¹³⁶.

Проблеми съпътстват и реализирането на паричните постъпления от Гърция, тъй като при изготвянето на договорите на състезателите не се вземат под внимание особеностите на местното законодателство, според което изнасянето на валута зад граница без съгласието на местната външнотърговска банка и Министерството на икономиката е подсъдно. Поради това „Интерспорт“ няма законен начин, по който да събере дължимите им долари¹³⁷.

Интересен казус предизвикват и българските играчи, които са синове на гръцки политемигранти. Такъв е плеимейкърът Костас Исакидис, който през 1974 г. е част от юношеския национален отбор, спечелил европейската титла на шампионата в Швеция. Година по-късно оферти за него към тогавашния му клуб „Славия“ отправят солунските „Арис“ и ПАОК, като той избира първия тим и отива там с треньора Добромир Жечев. През 1979 г. титулярният вратар на „Левски“ Томас Лафчис пък подсилва „Панатинайкос“ срещу сериозната за времето си сума от 150 000 долара. Като офицер от МВР той до последно е под угрозата преминаването му да пропадне, но в крайна сметка в последния момент то се осъществява¹³⁸. Активизирането на гръцките отбори по отношение на българските играчи може да се гледа и през призмата на външната политика на страната. През 1975 г. в СССР генералният секретар на ЦК на КПСС Леонид Брежнев разрешава на гръцките емигранти в страната да се върнат в своята родина. Това дава възможност на „Ираклис“ (Солун) да договори привличането на нападателя на „Пахтакор“ (Ташкент) Василис Хадзипанагис, впоследствие превърнал се в една от легендите на гръцкия футбол¹³⁹. Вещност практиката да се привличат чуждестранни футболисти от гръцки произход започва още през 1971 г., когато „Олимпиакос“ трансферира тогавашния играч на „Булон“ Ив Триантафилос, а след санкцията от Москва е

¹³⁶ Пак там, а. с. 5003, л. 53 – 54.

¹³⁷ Пак там, а. с. 1332, л. 3.

¹³⁸ **Борисов**, Т. Сиртаки в рая върху жар от ада. // *Меридиан мач*, № 250, 15 септ. 2012, с. 42.

¹³⁹ **Борисов**, Т. Политемигрант е най-голямата легенда на гръцкия футбол. // *Меридиан мач*, № 184, 9 юли 2011, с. 46.

логично да се очаква, че и София също ще позволи на футболистите от гръцки произход да отидат в страната на своите родители.

В това отношение ситуацията с Турция е съвсем различна, тъй като за целия период на социалистическа България единственият трансфер в посока местното първенство е преминаването на бившия играч на ЦСКА Ружин Керимов (с истинско име Ружди Керимов) в „Алтай“ през 1986 г. Той отива там малко след първата вълна на „възродителния процес“ и се задържа само един полусезон, преди да подсили „Спартак“ (Плевен). Тук е моментът да се отбележи, че случаят „Наум Шаламанов“ няма своя аналог във футбола, като дори националът от „Локомотив“ (Пловдив) Аян Садъков играе на Световното първенство в Мексико '86 с новото си име Аньо Садков.

Въпреки опитите на БКП да изгради на българските спортисти образа на атлети, които печелят медали и титли „за Партията и родината“ и се движат по утъпканата пътека на високото спортно майсторство, поне по отношение на футбола това не се получава. През целия период най-популярният спорт в България има сходни проблеми с тези в останалите социалистически страни и не може да избяга от негативните тенденции в глобален мащаб. На първото място е цялата система на „аматорски“ спорт. Тя се състои в това отделните спортисти да се числят на работа към някое предприятие, в което обикновено така и не се появяват, като в същото време тренират по методика на професионални спортисти, която ангажира цялото тяхно време. По отношение на футбола подобна система улеснява страните от Източния блок в олимпийския турнир, тъй като те участват с най-добрите си играчи, докато техните съперници от Запад изпращат истински аматорски отбори. По този начин не е изненада, че Югославия, Унгария, СССР, ГДР и Чехословакия печелят олимпийската футболна титла в периода след Втората световна война, а България стига до сребърен медал от Мексико '68 и бронзов от Мелбърн '56. Макар и да е далеч от плътното следване на идеологическата линия, каквото съществува във футболните среди в СССР, българският футбол понякога също е принуден да се съобразява с геополитическата обстановка. През 1968 г. шампионът и носителят на Купата на страната „Левски“ и „Спартак“ (София) не участват в турнира за КЕШ и КНК, тъй като социалистическите страни бойкотират двете надпревари в следствие решението на УЕФА да изправи техните представители един срещу друг като мярка на агресията на Варшавския договор против Чехословакия¹⁴⁰. През 1961 г. юношеският национален отбор солидарно решава да не участва на Европейското първенство в своята възрастова група заради отказа на организаторите от Португалия да дадат входни визи на тима на ГДР¹⁴¹.

В общата система на социалистическия футбол се вписва и отношението на отделните страни към класацията за най-добър голмайстор през сезона в

¹⁴⁰ Пайтгашев, Р. „Левски“ – дългият път към Европа. София, 2001, с. 30 – 31.

¹⁴¹ Пондмигров, Д. Утрото на футбола. София, 1986, с. 44.

Европа – „Златната обувка“. До 1990 г., когато тя бива поделена между Христо Стоичков от ЦСКА и Уго Санчес от „Реал“ (Мадрид), само двама български играчи са печелили престижното отличие – Петър Жеков от ЦСКА през 1968-а и Георги Славков от „Ботев“ (Пловдив) през 1981-ва. Български футболисти са засмали и еквивалента за второ и трето място („Сребърна обувка“ и „Бронзова обувка“), а лидер от социалистическите страни е Румъния с три златни отличия. До голяма степен престижът на класацията се компрометира от факта, че в завършващите последни шампионати главният претендент за отличието успява да отбележи необходимия му брой голове в последните кръгове при липсата на каквато и да е съпротива от противника. По този начин през 1987 г. Роднион Къмътару от „Динамо“ (Букурещ) отбелязва 20 от своите 44 гола, с които печели отличието в последните 6 кръга. Макар и с 20 години закъснение, наградата е връчена на подгласника му Тони Полстер поради явната манипулация, а впоследствие самата класация временно е закрыта от своя организатор – френското списание „Франс футбол“¹⁴².

Много по-сериозно внимание заслужава индивидуалното поведение на някои състезатели, което по нищо не се вписва в понятието „социалистически морал“. Още в първите години след 1944 г. българските футболисти разбират, че пътуванията в чужбина могат да им позволят да спечелят допълнително пари към не толкова големите им възнаграждения. За целта обикновено те изнасят стока, която е дефицитна за съответното място и срещу нейната продажба получават валута. За ранните случаи в това направление пример дава Георги Марков в „Задочни репортажи за България“: „Спортните връзки на България със света предхождаха икономическите и туристическите и затова спортистите имаха възможност да търгуват, когато цените на някои вносни вещи бяха фантастични. Но само част от спортистите принадлежаха към мафията. Останалите бяха преследвани. Много хора в България още помнят съдебните процеси срещу футболисти на „Славия“, „Левски“, срещу плувци, атлети, волейболисти, които изнасяха долари, зашита във футболни топки, и внасяха търговска стока. [...] В София имаше цели криминални пръстени, които продаваха часовници. Един от главните вносители беше футболният отбор на ЦСКА. Спомням си, когато веднъж в Белград исках да си купя часовник, продавачът ме запита: „Колко часовника?“ „Как колко! Един!“ – казах аз. Продавачът се изсмя и на звучен сръбски ми каза, че предишната седмица Пижето (дясното крило на ЦСКА Димитър Миланов) купил „триста комада“¹⁴³. Споменатото от Марков разледване срещу футболисти на „Славия“ става в средата на 1958 г., когато поради митнически нарушения от състава са отстра-

¹⁴² Gissler, O. Das grosse Buch der Fussball Rekorde. München, 2012, S. 25.

¹⁴³ Марков, Г. Задочни репортажи за България, с. 340 – 341.

нени основните играчи на тима Милчо Горанов, Петър Патев – Панагюрсца, Георги Василев – Гоце и Цветан Милев¹⁴⁴.

Цитирането на „Левски“ е по повод на т. нар. „нивалинова афера“. Преди пътуването на „сините“ за Атина за мач срещу АЕК от първия турнир за Балканската клубна купа на 17 май 1961 г. известният привърженик на тима Петър Петров (наричан още Пешо Кучето) съобщава, че в Гърция в момента усилено се търси нивалин – лекарство, извличано от цветовете и листата на блатното кокиче. Част от играчите купуват дужина ампули с българското лекарство от софийските аптеки и ги крият в багажа си. При проверка на границата обаче митничарите намират торба, пълна с тях, за която никой не признава, че е негова. По решение на придружителя от Държавна сигурност Караджов на границата остават вратарят Иван Дервентски и защитникът Благой Филипov. На връщане от Атина автобусът е спрял още на Княжево и играчите са отведени в Дирекция на милицията на Львов мост. При разпитите Иван Вуцов и Димитър Йорданов – Кукуша признават, че са изнесли нелегално съответно 150 и 100 долара, взети от домакина на отбора. За това си действие бъдещият национал Вуцов прекарва 21 дни в затвора, а Йорданов е пуснат. За случая в тогавашните вестници няма нито ред, но слуховете за него стават известни на цяла София, поради което „Левски“ на шега е прекръстен отбор „Кокиче“¹⁴⁵. С Решение на Бюрото на ЦС на БСФС от 21 май 1961 г. Дервентски, Филипov и Георги Соколов биват изключени от редовете на организацията и респективно от физкултурното движение¹⁴⁶, но впоследствие наказанията им биват опростени.

През 1977 г. се получава сходна ситуация при гостуването на юношеския национален отбор на турнира на УЕФА в Белгия. В официалния доклад до БФФ, съставен от отговорника за детско-юношеския футбол Никола Аладжов, се казва, че „най-голямото затруднение обаче дойде от кражбата, която извършиха трима състезатели от отбора. Един ден преди мача с Италия Георги Славков и Панделис Белцос откраднаха една блуза и няколко чорапи от един магазин. Бяха хванати от работниците в магазина. С големи усилия и такт ликвидирахме въпроса с управителя. До заминаването на групата не сме пускали играчи без ръководител по магазините. Най-голямото петно на групата обаче хвърли Иван Илчев, който направи опит за кражба на летницето. Беше задържан от полицията и след много неприятности успяхме да го освободим и върнем в България“¹⁴⁷. Тенденцията продължава и през 80-те години, както

¹⁴⁴ Огнянов, К. Един век футбол в бяло, с. 152.

¹⁴⁵ Вуцов, И., Папазян, Е. Иван Вуцов. Автобиография. Истини за живота и Футбола. София, 2008, с. 58 – 61. В разказа на Вуцов има фактологическа неточност, тъй като той бърка мача с АЕК с финала за Балканската купа срещу „Олимпикаос“, игран през 1963 г. (0:1 в Атина, 1:0 в София, 0:1 на неутрален терен в Истанбул).

¹⁴⁶ ДА – Габрово, ф. 703, оп. 1, а. с. 58, л. 11.

¹⁴⁷ ЦДА ф. 597, оп. 4; а. е. 30, л. 82 – 85.

свидетелства съобщение до Министерството на външните работи от генералния консул в Солун Илия Петров. Според него при гостуването в града на „Локомотив“ (Пловдив) за мач от Купата на УЕФА срещу местния ПАОК на 28 септември 1983 г. състезателят Любомир Бурнарски незаконно е извършил продажба на прахосмучка на гръцки гражданин¹⁴⁸.

Футболистите далеч не са единствените, които използват пътуванията си зад граница за подобни цели. През 1980 г. страничният съдия Спас Луков бива задържан на митницата при пътуване за Турция, след като в него са намерени 3 кг сребърен нитрат, определен като стратегическа суровина. В резултат на разследването става ясно, че той се е снабдил с тях чрез подставено лице в Държавна стопанска дирекция „Жакард“ Толбухин и се е очаквало да реализира печалба от 5000 долара, ако успее да ги пласира зад граница. Последствието за Луков от тази негова постъпка е, че БФФ спира съдийските му права¹⁴⁹. Бюрото на Футболната федерация редовно се занимава с подобни казуси, което кара неговия член Васил Колимечков да заключи, че „такива случаи се въртят още много, и ако речем да ги хванем и да вземем отношение, трябва да не остане национален състезател [...]“¹⁵⁰. Изданието на Съвета за идеологическа работа към ЦС на БСФС „Ярки комунистически добродетели“ дори публикува специален материал за валутните престъпления, в който ясно се посочва какви са предвиджаните от закона санкции при залавянето на нарушителите¹⁵¹. Никакви предупреждения обаче не са в състояние да впечатлят желаещите да реализират печалба. В своята автобиографична книга звездата на „Левски – Спартак“ и националния отбор Наско Сираков признава, че по време на излизания в чужбина е реализирал минимум 2000 – 3000 лв. по тази линия. Благодарение на връзките на баща му – знаменития борец Петко Сираков, той може да прави нелегална търговия в солидни мащаби, знаейки кои са търсените стоки – за Гърция това са кашкавал и прахосмучачки, а оттам се внасят дънки и еспадрили, докато в Турция се пласират фотоапарати и китайски гуменки¹⁵².

Индивидуалните прегрешения на определени играчи пък са се оказвали фатални за тяхната кариера. Такъв е случаят с нападателя на „Левски“ Кирил Миланов, който е изключен от физкултурното движение на 28-годишна възраст. Формалната причина за това е, че на банката след финала за Купата на Съветската армия срещу „Локомотив“ (София) през 1977 г., състоял се в парк-хотел „Москва“, той нанася побой на играча на „железничарите“ Йордан

¹⁴⁸ АМВнР, оп. 40, а. е. 1331, л. 2.

¹⁴⁹ ЦДА, ф. 597, оп. 4, а. е. 61, л. 113 – 116.

¹⁵⁰ Пак там, а. е. 79, л. 120.

¹⁵¹ **Йотов**, Б. Валутни престъпления. // *Ярки комунистически добродетели*, 1980, № 4, с. 19 – 28.

¹⁵² **Колев**, П. Наско Сираков Единакът. София, 2014, с. 283.

Стойков. Заради тази си проява Миланов получава и ефективна присъда от 1 година затвор¹⁵³. Още преди това обаче той е попаднал в полезрението на футболните ръководители с невъздържаните си прояви. След Мондиал'74 правата на Байко, както е известен още централният нападател, са отнети завинаги заради „хулигански прояви в нетрезво състояние“. Става въпрос за сбиване на публично място по време на престоя на националния отбор във ФРГ, като за същото провинение за 6 месеца е наказан вратарят Симеон Симеонов¹⁵⁴. Година по-късно Миланов бива амнистиран, но вторият скандален случай с неговото участие вече му донася тежката санкция.

През есента на 1982 г. седем играчи на „Пирин“ (Благоевград), сред които и бащата на бъдещия национал Димитър Бербатов – Иван, получават между 1 и 3,5 години присъда заради изнасилването на 34-годишна норвежка туристка. Техните наказания стават причина треньорът им Васил Методиев да не бъде утвърден за селекционер на националния отбор, тъй като според Бюрото на БФФ се е провалил в ролята на техен възпитател¹⁵⁵. Няколко месеца по-късно, на 26 април 1983 г., преди гостуването на националния отбор в Уелс за европейска квалификация в Кардиф, играчите са заведени в намиращия се на границата английски град Честър, за да направят покупки. Нападателят Иван Петров бива задържан от полицията заради опит да открадне дънки, струващи 19 лири. След продължило 6 часа разследване на следващия ден той бива осъден от местен съд да заплати глоба от 60 лири¹⁵⁶. По спомени на администратора на националния отбор Александър Динев само благодарение на намесата на пътуващите в българската делегация Иван Славков и кандидат-члена на Политбюро на ЦК на БКП Георги Йорданов футболистът не влиза в затвора. На връщане в България заради широкия обществен отзвук от действието му, той е изключен до живот от физкултурното движение, но след 2 години работа като докер на пристанище „Варна“ е реабилитиран¹⁵⁷.

Отделно място заслужават редките случаи, в които е направен опит да се наруши правилника на БФФ за уреждане на състезателните права на футболистите. През по-голямата част от периода привличането на състезатели в софийските клубове се прави на базата на това, кой район на столицата покрива даденият тим. По неписано правило трансфери между столичните клубове почти не се осъществяват, а вземането на даден състезател трябва да става със съгласието на досегашния му клуб. Това не важи единствено за случаите на преминаване на играчи от „Б“ в „А“ група, като на дадено първодивизионно дружество се разрешава да вземе по този начин до 5 футболисти (впо-

¹⁵³ ЦДА, ф. 597, оп. 4, а. е. 205, л. 26.

¹⁵⁴ Милчев, С. По хребета на българския футбол. Ч. III, с. 433.

¹⁵⁵ ЦДА, ф. 597, оп. 4, а. е. 88, л. 44 – 46.

¹⁵⁶ АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. VI – Л, а. е. 675, ч. 2, л. 32 – 33.

¹⁵⁷ Райков, Н., Янев, С. Как покорихме Европа. Варна, 1995, с. 102 – 103.

следствие ограничението е до един). Най-известният случай за потъпкването на тези правилници идва през 1979 г. Тогава Стойчо Младенов и Радослав Здравков преминават в ЦСКА от досегашните си отбори „Берое“ и „Локомотив“ (София), без да имат тяхното потвърждение. Петър Курдов от „Марица“ пък подава заявление за преминаване в 2 клуба – „Тракия“ и „Левски – Спартак“, като дори играе приятелски мачове за последния. БФФ, а впоследствие и БСФС, вземат драстичното решение футболистите да бъдат изключени от физкултурното движение, а на замесените дружества се обръща внимание¹⁵⁸. След малко повече от година обаче правата и на тримата състезатели биват възстановени и те в крайна сметка заиграват за клубовете, в които не им е разрешено да преминат по каналния ред. И макар впоследствие те да се утвърждават като водещи играчи в първенството, този епизод показва, че дори в случаите, когато се опитват да бъдат принципни докрай, ръководещите футбола организации не могат да отстояват позицията си.

Споменатите случаи обаче не нанасят толкова големи щети на футбола, колкото проблема с уговорените мачове и „черните каси“. Това явление е присъщо на най-популярния спорт още в годините преди Първата световна война и с течение на времето става всеобхватно. Социалистическите страни не правят изключение, като при тях всички събития стават със знанието, а понякога и с одобрението на главното и местното партийно ръководство¹⁵⁹. В България картината се повтаря, като особено видимо става това, когато тимът на МНО ЦСКА и тимът на МВР „Левски“ използват провинциалните си филиали като точкодарители и средство, което може да им помогне в битката за титлата. Съперничеството между двата отбора започва именно след подобен опорочен мач в квалификациите за попълване на „А“ група през есента на 1949 г. В техния последен кръг „Левски“ и „Академик“ (София) завършват 1:1, с което и двата отбора попадат сред петте класиращи се тима, които ще представляват София в новата елитна дивизия. Капитанът на „Академик“ Васил Спасов, който е бивш играч на „Левски“, описва срещата като „единственият уговорен мач в живота ми“ и признава, че на излизане на терена е избягвал да се поглежда с бившите си съотборници¹⁶⁰. Както вече бе споменато, в крайна сметка тогавашният „Септември при ЦДВ“ все пак попада в „А“ РФГ по административен път под името „Народна войска“.

За първи път на двете дружества е обърнато сериозно внимание на пленума на ЦС на БСФС през 1971 г., когато е изнесен доклад за състоянието и задачите на българския футбол. В него се казва, че ЦСКА и „Левски – Спар-

¹⁵⁸ ЦДА ф. 597, оп. 6, а. е. 129, л. 25 – 27.

¹⁵⁹ По темата има сериозно количество литература, но особено впечатление прави написаната още преди разпада на Югославия книга: **Герг**, S. *Stna strana yu nogometa*. Zagreb, 1982.

¹⁶⁰ **Милчев**, С. По хребета на българския футбол. Ч. II, с. 25 – 26.

так“ са „начело с насаждането на антагонистични отношения. Съперничеството между тях често води до пренебрежение към честната и мъжествена борба по терена и потъпкване на всякакви принципи на спортния морал. Двете дружества се борят за свои „сфери на влияние“ в „А“ РФГ под различна форма и с всички средства. Всичко това представлява грубо нарушение на социалистическия морал и етика, на нормите на поведение и взаимоотношение в нашето общество“¹⁶¹.

Обобщена картина на ситуацията от периода дава докладът на председателя на БФФ Димитър Николов „Някои негативни явления получили разпространение в края на футболното първенство 1982/1983“. Там договарянето на мачове се определя като явление, вземащо „застрашителни и уродливи размери“. Даден е за пример мачът между ЦСКА и „Славия“, който „армейците“ губят с 0:2 и по този начин съперникът им избягва квалификации за оцеляване в „А“ група. Като съмнителни се посочват мачовете на „Левски – Спартак“ с „Етър“ и „Локомотив“ (София), както и двубои на „Черно море“, „Хасково“, „Ботев“ (Враца), „Етър“ и „Сливен“. В края му се посочва, че подобни явления се допускат, въпреки че по данни на БФФ над 75% от ръководителите на футболните секции са членове на БКП и би трябвало те „да застанат на своя боен пост“¹⁶². Първият случай на публично разкриване на „черни каси“ става в края на сезон 1972/1973 г. Тогава, следвайки решението на Политбюро на ЦК на БКП от септември 1969 г., че подобно деяние се наказва с изваждане от съответната дивизия, от „А“ група са отстранени „Дунав“ (Русе) и „Черноморец“ (Бургас), от Северната „Б“ група – „Бдин“ (Видин), „Кърпачев“ (Ловеч), „Лудогорец“ (Разград) и „Чавдар“ (Троян), а изпадналият от Южната „Б“ група „Загорец“ (Нова Загора) е пратен в местната окръжна група¹⁶³. Системата за подпомагане на изброените клубове включва най-разнообразни методи, като например в Бургас заделените пари са декларирани като изпратени на местни ТКЗС-та с цел „развитие на спорта в селските клубове“. Под покровителството на първия секретар на ОК на БКП в Толбухински окръг Вълкан Шопов „Добруджа“ пък е бил подпомаган с продажбата на яйца от местния птицекомбинат. В този случай наказания не последват, за разлика от разкриването на „черна каса“ в Кюстендил от ОК на БКП, когато виновните деятели биват наказани по партийна линия, а отборът е изваден от „Б“ група¹⁶⁴. Подобно е положението и при „Марица“ (Пловдив). Финансовият отчет за периода 1976/1979 г. разкрива създаването на „безотчетна каса със средствата на която да бъдат „закупувани“ мачове

¹⁶¹ **Попдимитров, Д.** Вредната запалняковщина и клубният шовинизъм. // *Ярки комунистически добродетели*, 1977, № 6, с. 14.

¹⁶² ЦДА, ф. 597, оп. 4, а. с. 205, л. 60 – 66.

¹⁶³ **Момчилов, К.** Българските футболни първенства 1924 – 2003, с. 70 – 71.

¹⁶⁴ **Николов, Д.** Футболът – кукла на конци, с. 63 – 64.

на отбора по футбол, както и заплащани глоби на състезателите“. В крайна сметка единствената реакция на БСФС е да наложи дисциплинарно наказание „строго мъмрене“ на председателя на дружеството Митко Качулев на свое заседание на 26 ноември 1979 г.¹⁶⁵ Истинските мащаби на проблема обаче се виждат най-ясно през 1983 г. Тогава след катастрофа на треньора на „Спартак“ (Плевен) Иван Иванов – Гунчо при прохода Витиня от колата му изпадат банкноти и компрометиращ тефтер. Благодарение на него се установява, че плевенчани са платили на шестима играчи на „Черно море“, за да загубят срещата между двата отбора, играна на 21 май 1983 г. Мачът приключва с победа за гостите с 2:0. В резултат на това БФФ изважда „Спартак“ от състава на „А“ РФГ, а замесените играчи на „Черно море“ биват лишени от състезателни права за различен период от време¹⁶⁶. По същото време Девети отдел на Шесто управление прави разработка срещу председателя на Българска федерация по футбол Димитър Николов – Мобуту и началника на нейния международен отдел Дочо Нанов, позовавайки се на многобройни техни злоупотреби. Двамата, заедно с хонорувания специалист Атанас Хаджийски, биват задържани при показна акция, като по време на обиска във футболната федерация присъства телевизионен екип от програма „Лъч“¹⁶⁷.

Събраните сведения показват най-пълно картината на порядките, които владеят българския футбол по това време. Вестник „Народна младеж“ излиза със статия „Ще има ли съд на честта“, в резултат на която са получени над 1500 писма, като сред тях има цели изложения на клубове като „ЖСК Спартак“, „Шумен“ и „Беласица“. Варненци се класират на трето място в шампионата през изминалия сезон 1983/1984 г., но точно преди тържественото връчване на бронзовите медали Футболната федерация решава да уважи жалбата на „Сливен“ за наличието на нередовния играч Бойко Краев от тима на „Ботев“ (Враца) в мача между двата отбора и след служебната им победа „Сливен“ става трети. В тази връзка е интересно телефонното обаждане до редакцията на вестника, в което се казва, че сливенското мебелно предприятие е направило обзавеждане на дъщерята на председателя, като помощ за това е оказало дружество „Загорец“ от Нова Загора. В друго свидетелство футболистът на „Беласица“ Лозан Тренчев публично заявил, че за да замине в чужбина, трябва да похарчи минимум 2000 лева за подкуп на отговорните ръководители на българския футбол. Секретарката на Димитър Николов пък споделя, че във Франция на финалите на Европейското първенство е заминал, без да има каквито и да е заслуги, и треньорът на „Осъм“ Кирил Фурнигов, тъй като в Ловеч той урежда производството на специални мебели за пред-

¹⁶⁵ ЦДА, ф. 597, оп. 5, а. е. 136, л. 38.

¹⁶⁶ Пак там, оп. 4, а. е. 97, л. 43.

¹⁶⁷ Преди 20 г. осъдиха трима шефове на БФФ. – http://www.7sport.net/archive7ds/2008/09/24/td_1temanadenia/d5168_4.htm, 14.02.2018 г., 11:24 ч.

седателя. На друго място се споменава, че освен това Фурнигов подsigурява Николов с жени за „създаване на настроение“. Отбелязано е още, че за президента на БФФ се строи вила на Рударци в Пернишки окръг¹⁶⁸.

Преобладаващата част от цитираните в справката-меморандум на Шесто управление данни за замесените ръководители на БФФ имат подобен куриозен характер. Така например, осигурена е семейна почивка в Сандански от местния „Вихрен“, както и 250 кг риба за сватбата на дъщеря на Николов, получени от „Радецки“ (Козлодуй) с цел благоприятно съдийство на мача срещу „Дунав“ (Лом). След края на двубоя „Шумен“ – „Ботев“ (Враца) анонимен деятел е дарен от домакините с печка и пред него се е играло „голо хоро“. Далеч по-сериозни са обвиненията към Николов за това, че отклонява средства от агенция „Интерспорт“ при първите трансфери на български футболист зад граница, а на съдии на международните мачове с българско участие е предлагал „жени с леко поведение“¹⁶⁹.

Цитираната накрая практика се среща и в други страни, но прекалено големия характер на извършените злоупотреби предопределят съдбата на футболните функционери. През 1986 г. Димитър Николов получава присъда от 18 години затвор, Дочо Нанов е осъден на 12, а Атанас Хаджийски – на 7 години. Впоследствие наказанието на Мобуту е редуцирано последователно на 12 и 6 години, но за разлика от останалите, които впоследствие се завръщат на работа, той умира през 1996 г. без повече да има нищо общо с футбола.

Последният началник на Шести отдел на Шесто управление Димитър Иванов свидетелства, че по това време е била подготвяна и акция, която да уличи и националният селекционер Иван Вуцов. Той обаче е бил уведомен предварително за нея и посредством връзките си в ЦК на БКП (самият Вуцов е бил щатен офицер от ДС, макар и да не е извършвал оперативна дейност) успява да осуети операцията¹⁷⁰.

¹⁶⁸ АКРДОПБГДСРСБНА – М, V-O 78481, т. 1, л. 38 – 40.

¹⁶⁹ Пак там, л. 28 – 37.

¹⁷⁰ Иванов, Д. Шести отдел. София, 2004, с. 183 – 186.

РЕШЕНИЕТО НА СЕКРЕТАРИАТА НА ЦК НА БКП „ЗА ПОВРАТ В РАЗВИТИЕТО НА БЪЛГАРСКИЯ ФУТБОЛ“ И ПОСЛЕДИЦИТЕ ОТ НЕГО

Разкритията, направени от органите на ДС, ясно подсказват, че партийното ръководство лично трябва да се заеме с този случай. Последният му акт спрямо футбола датира от 14 юли 1979 г. с решението на Секретариата на ЦК на БКП „За решително издигане равнището на българския футбол“. Още в самото му начало се отбелязва, че то идва след като ЦС на БСФС и особено БФФ са се оказали неспособни да преодолеят недостатъците, които са посочени в „Докога ще се търпят недъзите в българския футбол?“. Освен че „с партийно проникновение и откровеност се сочат основните слабости“, предлагат се и конкретни мерки за тяхното отстраняване. Към дружествата с отбори в „А“ РФГ трябва да се изградят футболни клубове за високо спортно майсторство, като се правят и периодични персонални оценки на играчите в тях, а неотговарящите на изискванията на съвременния футбол трябва да бъдат освободени. Предвижда се и обновяване на кадрите, като е необходимо решенията да се осъществят „чрез организирано единодействие на науката, на творческото предаване на челния опит в световния футбол, на най-хубавото от собствените ни традиции и новаторство“¹⁷¹.

Това решение бива частично възприето от БСФС и от началото на 1980 г. започва да функционира Наредбата за финансирането, духовното и материалното стимулиране на треньорите, футболистите и другите длъжностни лица от отборите в „А“ и „Б“ РФГ. Тя се явява продължение на създадената през същата година Наредба за специфичните правила за управление на организацията на физическата култура, спорта и туризма и затвърждава 63-то постановление на Министерския съвет от 6 ноември 1960 г. за усъвършенстване управлението на организациите за физическа култура, спорт и туризъм на основата на икономическия подход. В нея се казва, че футболните отбори към ДФС минават на самоиздръжка, при която приходите могат да бъдат събирани от платени спортни прояви в страната и в чужбина, рекламна, агитационна и пропагандна дейност, включително от телевизионни и радиопредавания на срещите, членски внос, томболи и лотарии, както и целево отпуснати средства от БФФ, организации и учреждения, помагачи в различни дейности. Съставена е таблица с премиите, които са разделени на „победа като домакин“, „равен като гост“ и „победа като гост“. Наредбата предвижда увеличаване на премиите за всяко следващо попадение при отбелязване на 2 гола от дадения тим, както и допълнителни бонуси за спортсменство. Предвидено е 75% от споменатите суми да се изплащат веднага, а останалите 25% да оста-

¹⁷¹ Футбол-80. София, 1980, с. 3 – 4.

нат за края на сезона, но в крайна сметка се взема решение съотношението да зависи от представянето на съответния тим¹⁷².

Трябва да се отбележи, че в случая става въпрос за допълнителните възнаграждения, които се зачисляват към вече установеното заплащане. Всеки отбор от „А“ група има 25 щатни бройки, включващи играчите, целият спортно-технически щаб, лекар, масажист и администратор, а тези от „Б“ група – 19. Футболистите, чиято официална длъжност за целия период е „инструктори по физкултура“, и техните треньори биват диференцирани в 3 категории в зависимост от своето представяне на терена и позицията си в съответния ведомствен отбор¹⁷³. При играчите на ЦСКА инструктор I категория взема 180 лева на месец, а тези от II и III – по 160. През сезон 1981/1982 г. „армейците“ достигат полуфинала за КЕШ, елиминирайки действащия европейски клубен шампион „Ливърпул“, което довежда до допълнителни премии, сред които такава „за проявен героизъм, воинска твърдост и високи морални и спортно-технически качества“ и за „успехи във високото спортно майсторство“. В края на сезона 7 футболисти и треньорът Аспарух Никодимов вземат над 3000 лв. само от премии¹⁷⁴. В този си вид обаче системата ражда и редица аномалии. На 7 ноември 1984 г. „Тракия“ (Пловдив) побеждава символа на футбола във ФРГ „Байерн“ с 2:0 в мач за КНК, като единствено загубата с 1:4 в първия мач му пречи да продължи напред. За тази престижна победа общата отборна премия е 1180,10 лв., като титулярите вземат по 100 лв., а резервите – по 30. В същото време „жълто-черните“ елиминират в шестнайсетинафинала за Купата на Съветската армия (по това време трети по значимост турнир в страната) врачанския заводски ЧЛЗ „Веслец“ след 4:1. Системата на стимулиране на високата резултатност довежда дотам, че треньорите и взелите участие в този неравностоен мач футболисти си поделят премии от 2104,90 лв.¹⁷⁵

В чл. 7 на споменатата Наредба се опитва да бъде ограничено предимството на водещите дружества, след като се поставят редица условия, за да може даден състезател да бъде военизиран. Сред тях са изиграването на поне 25 срещи за някой от националните отбори, класиране за финали на Световно или Европейско първенство, четвъртфинал за КЕШ или полуфинал за КНК или Купата на УЕФА, както и поне тригодишен стаж в съответния клуб. Прилагането на новата наредба обаче остава по-скоро в сферата на пожеланията, както свидетелства докладът на председателя на БФФ Крум Василчев, изне-

¹⁷² ЦДА ф. 597, оп. 5, а. е. 175, л. 20 – 30.

¹⁷³ Пак там, оп. 6, а. е. 135, л. 57 – 69.

¹⁷⁴ По данни на „Статистически справочник на Народна република България 1983“ средната годишна заплата в категорията „Здравеопазване, социално осигуряване, физкултура, спорт и туризъм“ е 2086 лв. Премииите са изчислени на база на данните в ДВИА, ф. 3002, оп. 1, а. е. 130.

¹⁷⁵ ДВИА, ф. 1669, оп. 6, а. е. 2, л. 267 – 270.

сен на 14 септември 1981 г. пред ЦС на БСФС. В него се казва, че „Славия“ и „Левски – Спартак“ са присвоили офицерски звания на общо петима свои нови играчи, използвайки го като примамка за тяхното привличане, а „Локомотив“ (София) неправомерно е дал лейтенантско звание на четирима футболисти. Въпреки че сред вариантите е присъждането на служебни загуби във всички мачове с участието на замесените играчи, в крайна сметка нарушилите наредбата председатели на физкултурните дружества (Борислав Лазаров – „Левски – Спартак“, Боян Божилов – „Славия“, и Владимир Славов – „Локомотив“ (София) са наказан само със „строго мъмрене“¹⁷⁶.

Разгледаният случай показва безсилието на ръководните органи да променят статуквото, а това подсказва, че те не са в състояние да се справят и с „черните каси“ и корупцията. Това налага проблемите да бъдат обсъдени на заседание на Политбюро на ЦК на БКП от 5 февруари 1985 г. Темата е предвидена за втора точка от дневния ред на заседанието, наречена „За поврат в развитието на българския футбол“, както ще стане известно по-късно самото решение, но впоследствие е изместена като четвърта. По време на обсъждането на проекта присъстват всички отговорни фактори, като министърът на отбраната Добри Джуров излага своите съображения писмено.

Според него само през последните пет години са били разкрити „черни каси“ в Русе, Толбухин, Търговище, Велико Търново, Бургас, Ямбол, Кърджали. „Тези нарушения са ставали както със знанието на ръководствата и окръжните съюзи на БСФС, така и със знанието на окръжните партийни и административни ръководства. Но освен констатации и обръщане на внимание, не приложихме строгостта на закона и партийния устав.“ Като основни виновници за състоянието на футбола са посочени ръководството на БСФС и БФФ, които не са предприели необходимите мерки за изпълнение на партийното решение от 1979 г. Самият Джуров се опитва да защити армейските отбори от идеята те да се девоенизират и предлага да се намери друго решение. Той също така опонира на Тодор Живков по отношение на раздаването на военни чинове за спортистите, заявявайки, че провеждащите активна спортна дейност могат да стигнат най-много до звание капитан.

Останалата част от партийното ръководство излага своето недоволство срещу привилегиите на футболистите. Според Георги Йорданов „те не са граждани, които трябва да се подлагат на други закони [...] Те са професионалисти в пълния смисъл на думата, но нямат професионално отношение към своите задължения“. Георги Атанасов е още по-безпардонен, казвайки че „в България много се говори за футбол, но малко се играе футбол. Ние искаме с 6–7 добри състезатели да правим 16 отбора в „А“ група. И оттам вече идват пазарлъците [...] Има монополизъм в областта на футбола. Фактически две дружества [Визира ЦСКА и „Левски – Спартак“.] са монополизирани равни-

¹⁷⁶ ЦДА, ф. 597, оп. 5; а. е. 175, л. 11 – 14.

щето и най-добрите състезатели в тази област. Имаме неравноправно положение. Едни могат да вземат когото си искат, други не могат [...] Има и намеса на безотговорни и отговорни фактори във футбола. [...] Това са хора, фаворизирани, подкрепяни“. Стоян Михайлов не пропуска случая да похвали прозорливостта на Тодор Живков, който през 1970 г. е написал „една великолепна статия“, озаглавена „Докога ще се търпят недъзите на българския футбол?“. „Вие написате тази статия, защото преди години се бяха натрупали много тежки явления във футбола [...]. Минаха 15 години и констатираме, че не само не сме подобрили положението, а то се е влошило. Ние като Секретариат на ЦК на БКП капитулирахме, нищо не направихме с черните каси. Защо? Защото се оказва, че трябва да вкараме в затвора около 500 души – секретари на окръжните комитети на партията и заместник-председатели на окръжните народни съвети. Ако някой казва, че това става без знанието на първите секретари и председателите на окръжните народни съвети, или без ръководителите на съответните ведомства, това са много наивни неща [...] Основната причина е това, което е подчертано и в текста [на решението] – пълната корупция отгоре до долу, грубата престъпност и беззаконие.“

Присъстващият на заседанието председател на БФФ Иван Шпатов подкрепя решението, което ще реши въпросите на българския футбол на принципа „Който каквото сее, това ще жъне“. „Това се отнася и до двата суперклуба“, многозначително добавя той. Самият Тодор Живков този път не взема толкова дейно участие в дискусиата, но категорично заявява, че трябва „да се запише, че всеки, който нарушава – снемане и даване под съд. Да запишем много твърдо решение. Въобще трябва да дадем право на нашите окръжни ръководства всичко, което допринася за корупция – изселване. Той влязъл в конфликт с цялото общество! Как може тази работа? Няма ли ред в тази държава? Аз не говоря за спорта, говоря по принцип.“¹⁷⁷

В резултат на обсъжданията решението бива обнародвано на първа страница на партийния орган „Работническо дело“ четири дни по-късно. В увода ясно се посочва, че надеждите за промени след предишните решения на ЦК на БКП по отношение на футбола не са се оправдали и там продължава „безпринципната намеса на различни по ранг партийни, държавни, обществени и стопански интереси. Грубо се насаждат местнически и клубни настроения и интереси“. Правейки кратък преглед на състоянието на различните сектори в най-популярния спорт, се отбелязва, че са „необходими коренни изменения в организацията и ръководството на футбола“.

Освен върху високото спортно майсторство, тук е обърнато внимание и върху масовия футбол, като освен на ЦС на БСФС и БФФ, това вече се поставя и като задължение на ДКМС, МНП и ОФ. „У футболистите – се твърди в официоза – трябва да се формират високи нравствени добродетели – морална

¹⁷⁷ Пак там, ф. 1Б, оп. 68, а. е. 141.

и волева устойчивост, чувство за отговорност, колективизъм, трудолюбие и самодисциплина. Най-изявените футболисти трябва да служат за пример с волята си за победа, с патриотизъм и с любовта си към родния спорт.“ Извън пропагандните лозунги впечатление правят два момента – „освобождането от военни и ведомствени щатове на всички футболисти от 1 юли 1985 година“ и „да се засили превантивната и профилактична дейност срещу закононарушенията и да се предават на Прокуратурата всички лица, които според закона са подсъдни, без оглед на тяхното служебно и обществено положение“¹⁷⁸. Именно тези точки най-добре могат да обяснят последвалите събития.

Решенията на Политбюро на ЦК на БКП и ръководните спортни органи могат да изглеждат нетрадиционни за цялата система на социалистическия спорт, но примерите показват, че в някои от останалите източноевропейски страни подобни мерки са взети далеч по-рано. На 10 август 1950 г., малко повече от 5 години след основаването си, белградският „Партизан“ променя своя статут и от футболна секция на Спортното дружество на Югославската армия се обособява като футболен клуб. През май 1953 г. е решено той да бъде финансово независим от военните и да премине към системата на самостоятелното финансиране¹⁷⁹.

РАЗФОРМИРОВАНЕ НА ЦСКА И „ЛЕВСКИ – СПАРТАК“

Противно на оценките на Политбюро на ЦК на БКП за състоянието на футбола, към навечерието на финала за Купата на НРБ на 19 юни 1985 г., „Левски – Спартак“ и ЦСКА „Септемврийско знаме“ (както е пълното име на „армейците“) без съмнение са най-разпознаваемите български отбори зад граница. През първата половина на 80-те години двата ведомствени отбора разполагат с изключително поколение играчи, които, за разлика от националите през 1970 г., успяват да реализират потенциала си и в международни срещи. ЦСКА достига полуфинал за КЕШ през 1982 г. и в два последователни сезона отстранява действащите победители в турнира – „Нотингам“ и „Ливърпул“. „Левски“ на два пъти се справя с един от водещите отбори във ФРГ – „Щутгарт“, а през 1984 г. става и първият български отбор с три купи в един сезон (шампионска титла, Купа на НРБ и Купа на Съветската армия). Съвсем логично това са и двата най-популярни отбора в България, чиято мачове се радват на най-голям интерес. Публиката от този период обаче се различава от тази през 60-те и 70-те години поради два паралелно протичащи процеса.

В началото на 80-те години все по-силно влияние започват да имат младежките субкултури, част от които са и агитките на отборите. Постепенно от основната маса привърженици се отделя ядро от по-сериозни запалянковци,

¹⁷⁸ *Работническо дело*, № 40, 9 февр. 1985, с. 1 – 2.

¹⁷⁹ *PFC Historical*, No 5, 4.10.2017, p. 3.

които носят свързани с любимия им отбор атрибути, измислят песни в негова чест, пътуват за мачове в провинцията и пр. – нещо, което както стана дума, бива спряно през 1971 г. със закриването на „Клуб приятели на спорта“ в „Левски“. Процесът е закъснял отзвук на оформилата се в края на 70-те години фснкултура в Западна Европа. Тя вече е придобила своите радикални измерения с наличието на английските футболни хулигани, чиито брутални прояви многократно са осъждани от правителството на Маргарет Тачър. Необратимото обаче се случва на 29 май 1985 г., когато преди началото на финала за КЕШ между „Ливърпул“ и „Ювентус“ на белгийския стадион „Хейзел“ в резултат на инциденти между двете агитки загиват 39 души, а 600 са ранени. Впоследствие УЕФА отстранява английските клубни отбори от участие в евротурнирите, но примерът на хулиганите се е пренесъл в континентална Европа. Случаят съпада с публикуването на теорията на социолога Стоян Михайлов за социалните отдушници. Според нея „при запалянковщината определена натрупана социално-психична енергия на недоволство и незадоволеност по други поводи се изконсумира по време на футболния мач или по време на друго спортно състезание. Това е много важна нейна социална роля, когато, разбира се, не се стига до ексцесии“¹⁸⁰. В тази ситуация до ексцесии се стига, което веднага може да се възприеме като заплаха към статуквото.

Почти месец след трагедията на „Хейзел“ „Левски – Спартак“ и ЦСКА се срещат във финала за Купата на НРБ в техния двубой № 100 във всички турнири. Преди този мач „Левски“ е в серия от седем поредни победи над своя съперник и очакванията са за нов техен успех. ЦСКА обаче печели купата с 2:1, като резултатът е открит в 26-ата минута от Георги Славков, който преди това си повежда топката с ръка. Ситуацията не е видяна от главния съдия Ахмед Яшаров (по това време носещ името Аспарух Ясенов в резултат на „възродителния процес“) и този спизод допълнително нагнетява обстановката. Най-сериозният инцидент е масовият сблъсък между играчите на двата тима в 78-ата минута, който завършва с червени картони на Емил Спасов от „Левски – Спартак“ и Костадин Янчев от ЦСКА. Напрежението между самите футболисти и рефера се изостря през почивката и след края на мача, въпреки че в по-късните си спомени главните действащи лица споделят, че информацията за епизодите в тунела са силно преувеличени.

Поради прякото предаване на срещата по Българската телевизия скандалите намират широк обществен отзвук. В деня след мача вестниците отделят твърде малко внимание на спортно-техническите достойнства на срещата и бързат да заклеят поведението на футболистите. „Чашата преля! Докога ще търпим грубияните?“¹⁸¹, „Къде остана достойнството?“¹⁸², „Укори

¹⁸⁰ Михайлов, С. Социалните отдушници. // *Съвременник*, 1985, № 2, с. 357.

¹⁸¹ *Отечествен фронт*, № 145, 21 юни 1985, с. 11.

¹⁸² *Вечерни новини*, № 144, 20 юни 1985, с. 3.

за всички!¹⁸³ и „Срамно, грозно, недопустимо!“¹⁸⁴ са само част от заглавията. Въпреки че в партийния орган „Работническо дело“ акцентът е „Нов носител на отличieto“, почти целият материал минава под мотото „А спортсменството?“¹⁸⁵. След като осъжда действията на „заслепените в яростта си да надделсят“ футболисти, изданието излиза със заключението: „... редно ще е Българската федерация по футбол най-сериозно да разгледа и прецени поведението на всеки един участник в този тягостен финал и най-строго да накаже провинилите се за него“¹⁸⁵.

Още в същия ден се организира заседание на Секретариата на ЦК на БКП, което трябва да вземе решение по нашумелия случай с финала за Купата на НРБ. То продължава само 42 минути и на него се вземат решения, които за един ден променят изцяло българския клубен футбол. Стенограмата от заседанието не е запазена, като основната версия е, че тя е изгоряла по време на пожара в Партийния дом, което дава възможност за множество спекулации за това, кой е инициатор на последвалите генерални промени и каква всъщност е тяхната цел.

Наказаните впоследствие футболисти на „Левски – Спартак“ определят като основен подбудител членът на Политбюро и секретар на ЦК на БКП Милко Балев. Причината за това са неприкритите му пристрастия към ЦСКА и предполагаемите му думи в почивката на мача: „Този отбор „Левски – Спартак“ трябва да бъде разтурен!“¹⁸⁶. Според тогавашния национален селекционер Иван Вуцов обаче Тодор Живков еднолично решил ЦСКА да получи същото наказание като „Левски – Спартак“, тъй като не било справедливо едните да страдат, а другите – не!¹⁸⁶ Председателят на футболната секция към този момент Кръстю Чакъров пък си спомня, че в деня на мача е получил телефонно обаждане от отговорника за спорта в ЦК Христо Мерзанов, който е предупредил играчите на „Левски – Спартак“ да бъдат предпазливи, тъй като се готви нещо срещу тях¹⁸⁷.

Самият Милко Балев категорично отрича тези обвинения, заявявайки, че предложението за наказанията на „Левски – Спартак“ и „ЦСКА“ идват от завеждащия Организационния отдел на ЦК на БКП Георги Атанасов. „На него се възложи да подготви проект за решение след онзи мач. На заседанието присъствах, но предложението бе на Организационния отдел“¹⁸⁸. Ние тогава не решихме въпроса за уволненията и персоналните наказания. Туй е предоста-

¹⁸³ *Народна младеж*, № 144, 20 юни 1985, с. 3.

¹⁸⁴ *Народен спорт*, № 73, 20 юни 1985, с. 3.

¹⁸⁵ *Работническо дело*, № 171, 20 юни 1985, с. 6.

¹⁸⁶ Поет реабилитира Боби и Н. Сираков. // *Топспорт*, № 120, 6 май 2005, с. 5.

¹⁸⁷ **Янакиев**, Т. Миссия. // *Меридиан мач*, № 106, 19 юни 1995, с. 10.

¹⁸⁸ По това време официалното наименование на отдела е Партийно-организационен.

всичко вече да си го разглеждат самите дружества¹⁸⁹. Съществува и мнение, че инициативата е на самия Тодор Живков, а впоследствие докладната записка за това е на присъствалия на мача негов съветник доц. Кръстьо Горанов, но предвид липсата на конкретни документи, това така и не може да се установи със сигурност.

Заседанието, на което присъстват и други партийни ръководители, в крайна сметка взема решение, което още на следващия ден е поместено на челната страница на „Работническо дело“. Финалът между „Левски – Спартак“ и ЦСКА бива определен като „недостойно зрелище“ и „груба провокация срещу стремежа на нашата общественост да се сложи край на недопустимите явления в българския футбол“. Поради това се предлагат строги мерки като разпускане на двата клуба, изваждането им от крайното класиране за сезон 1984/1985 г., неприсъждането на националната купа и персонални наказания за виновните. В по-общ план се смята за нецелесъобразно наличието на ведомствени отбори към МНО, МВР, ГУСВ и Министерството на транспорта. Решението бива придружено и с неподписана уводна статия в партийния официоз с назидателното заглавие „Урокът е за всички“. Според нея намесата на партията в този момент е наложителна, защото „повече няма да се търпи разюзданото поведение на samozабравили се хора на футболния терен и около него“. Решението на Секретариата на ЦК на БКП се определя като „строго и справедливо“, тъй като „дълги години у нас бяха толерирани два клуба“. „То е един урок за всички – и за футболните хулигани, и за техните наставници, и за онези, които биха се опитали да потъпкат честната спортна борба.“¹⁹⁰

При такава недвусмислена подкана заседанието на ЦС на БСФС и БФФ във връзка със скандалните събития на 21 юни може единствено да потвърди партийната позиция. Бюрата на двете организации „изразяват своята пълна подкрепа“ и определят ставащото като „справедлива и навременна мярка към едно срамно явление“. Техните конкретни решения в десет точки намират широко място на страниците на периодичния печат, а във вестник „Народен спорт“ са придружени с лозунга: „Да изкореним недопустимите явления в българския футбол!“¹⁹¹. Освен че потвърждава разформироването на „Левски – Спартак“ и ЦСКА, решението на ЦС на БСФС и БФФ предвижда на тяхно място Софийският градски съвет да сформира отбори на териториален принцип, като по същия принцип да се изградят столичните „Славия“ и „Локомотив“. Виновните клубове се изваждат от крайното класиране за сезон 1984/1985 г., а титлата се дава на „Тракия“ (Пловдив). Треньорите Васил Методиев („Левски – Спартак“) и Манол Манолов (ЦСКА), както и ръководителите на двата клуба Кръстьо Чакъров и Борис Станков са освободени от

¹⁸⁹ Ковачев, П. Най-невероятният автогол. // *Гол*, 1991, № 5, с. 28 – 29.

¹⁹⁰ *Работническо дело*, № 172, 21 юни 1985, с. 1.

¹⁹¹ *Народен спорт*, № 74, 22 юни 1985, с. 1.

длъжностите си. Наказани са общо 8 играчи, като Пламен Николов, Борислав Михайлов, Емил Велев и Емил Спасов от „Левски – Спартак“, както и Христо Стоичков от ЦСКА са извадени от редовете на БСФС, т. е. повече нямат право да играят организиран футбол. Самите клубове приемат имената „Витоша“ и „Средец“, като от запазените източници не става ясно каква е аргументацията за новите наименования на двата водещи отбора в страната.

И тук решенията биват поднесени заедно с неподписан уводен материал, този път в „Народен спорт“, със заглавие: „Безкомпромисно докрай!“. Като контраст на грозните сцени е отбелязано, че „Партията даде нов ярък пример за светъл и новаторски подход, от който трябва да се поучат всички дейци в областта на физическата култура и спорта“. Статията завършва с недвусмисленото послание: „... борбата трябва да се води безкомпромисно и да се доведе докрай, каквато е партийната повеля!“. Още от същия ден в пресата се появяват серия от материали, чиято основна цел е да се внуши, че решенията на Секретариата на ЦК на БКП се радват на „пълно и всеобщо одобрение“. Състезатели и треньори от останалите клубове определят стореното като „навременна мярка“ и „урок за всички ни“. Дори бившият играч на ЦСКА Петър Жеков, който в онзи момент работи в Детско-юношеската школа на практически разформирания клуб казва, че „поуката ще бъде голяма“. Взета е сериозно под внимание последната точка от партийните решения за „значително подобрене на дейността на спортните журналисти“, поради което оценката за всички проведени мероприятия е категоричното „това е верния път“¹⁹².

Символ на новото начало трябва да бъде учредяването на нов Български футболен съюз на 27 юни 1985 г. Поначало решението за създаването на тази „самодейна обществена спортна организация в рамките на БСФС“ е залегнало още в девета точка на решението „За поврат в развитието на българския футбол“, почти пет месеца по-рано. При получилото се стечение на обстоятелствата съюзът трябва да символизира новото начало на най-популярния спорт в България и да се представи като първа стъпка към реализирането на партийното решение. Затова не е изненадващо, че на учредителното събрание в НДК присъства и кандидат-членът на Политбюро и секретар на ЦК на БКП Георги Атанасов. В докладите на председателя на ЦС на БСФС Трендафил Мартински и на БФФ Иван Шпатов неизменно се споменава за поставените цели по отношение на възпитателната работа и масовизирането на футбола, като за краен срок за постигането на конкретни резултати е посочен XIII конгрес на БКП, който предстои да се проведе след по-малко от година. Освен избирането на ръководни органи (за председател логично бива утвърден Иван Шпатов), на събранието е одобрена целева програма за развитието на българския футбол на два етапа – 1985 – 1990 и 1990 – 2000 г.¹⁹³ Тя бива допълнена от Постанов-

¹⁹² *Работническо дело*, № 174, 23 юни 1984, с. 3.

¹⁹³ *Народен спорт*, № 77, 29 юни 1985, с. 1 – 3.

ление на Министерския съвет № 52 от 30 август 1985 г., с което биват приети нормативни актове за развитието на българския футбол. Предвид множеството организирани ученически и детско-юношески турнири в чест на XIII конгрес на ЦК на БКП и класирането на националния отбор за Мондиал'86, от партийното ръководство преценяват, че целите в краткосрочен план са изпълнени. Поради това в чест на 75-годишнината на организирания футбол в България кандидат-членът на Политбюро на ЦК на БКП Георги Йорданов връчва на ръководството на БФС орден „Народна република България“ – I степен¹⁹⁴.

Към споменатото постановление № 52 е приложена и наредба за финансиране на Българския футболен съюз. В документите окончателно се утвърждава названието „футболен клуб“, което бива разграничено от футболната секция към съответните дружества за физкултура и спорт. Източниците на финансиране на футболните клубове са обособени в 13 точки, като сред тях фигурират „обезщетения за предоставени на други футболни клубове състезатели, както и при изпращане на техни състезатели и треньори на работа в чужбина“, което практически означава въвеждането на трансферните суми като понятие¹⁹⁵. Новосъздаденият БФС най-накрая получава необходимата самостоятелност от БСФС и може да ръководи най-популярния спорт, без да се съобразява с ръководния спортен орган. Организацията наследява немалка материална база, поддържането на която дотогава е била в правомощията на стопанската организация „Спортни имоти и прояви“ към БСФС. Отборите от трите републикански футболни групи разполагат общо със 165 стадиона, 128 тревисти и 66 кортови игрища. Куриозното е, че от отборите от „А“ и „Б“ РФГ единствено „Локомотив“ (София) е посочен като клуб без стадион, вероятно във връзка с планираното поставяне на осветление. Включвайки и игрищата, насочени към масовия футбол, общият брой на терените в България е 2068 (1887 затревсени и 181 кортови), разположени на площ от 16,3 млн. кв. м¹⁹⁶.

Що се отнася до наказаните футболисти, за част от тях решението на Секретариата на ЦК на БКП се оказва фатално, тъй като те вече са имали договорени трансфери в чужбина. Емил Спасов и Пламен Николов от „Левски“ имат подписан договор с португалския „Порто“, докато Георги Славков от ЦСКА има подобен контракт с „Атлетико“ (Мадрид). Единствено Пламен Марков успява да осъществи преминаването си във френския „Мец“. В излезлия от печат през същата 1985 г. „Енциклопедичен справочник Футбол“ имената на треньорите и ръководителите на двата клуба са умишлено пропуснати. Все пак няколко месеца по-късно голяма част от наказанията отпадат, а националните състезатели Борислав Михайлов и Наско Сираков дори участват на

¹⁹⁴ Футбол-86, с. 3 – 6.

¹⁹⁵ Държавен вестник, № 77, 4 окт. 1985.

¹⁹⁶ Учредителна конференция на Българския футболен съюз. Статистически справочник, с. 18 – 20.

Мондиал '86 в Мексико. През 1990 г. преименуваните на „Витоша“ и „Средец“ „Левски – Спартак“ и ЦСКА връщат старите си имена, а заедно с това са им възстановени отнетите купи – шампионска титла за „сините“ и национална купа за „червените“. Като цяло взетите решения нямат така търсения положителен ефект върху българския футбол, а често чуждестранни автори ги дават като пример за всеобхватна намеса на комунистическата държава във всички обществени сфери¹⁹⁷.

Строгостта на решенията на Секретариата на ЦК на БКП предполагат, че във финала за националната купа „Левски – Спартак“ и ЦСКА са били повече заети да се карат и бият помежду си, отколкото да играят футбол. Истината е, че в своята история „Вечното дерби“, както още тогава спортните журналисти определят този сблъсък, има много по-конфликтни двубои, след които ръководствата на двата отбора дори са си разменяли нападки по страниците на периодичния печат. Макар и събитията да нарушават почти точка по точка постановките от „За поврат в развитието на българския футбол“, в други комунистически страни се демонстрира много по-гъвкава позиция в подобна ситуация. Три години по-късно финалът за националната купа на Румъния между отбора на Министерството на отбраната – „Стяуа“, и тима на МВР – „Динамо“ (Букурещ), дори не завършва. Причината за това е, че при резултат 1:1 в своя полза, играчите на „Стяуа“ самоволно напускат терена, недоволни от отменен техен гол в последната минута на двубоя. Въпреки че, точно както в българския случай, и тук поведението на играчите е в разрез със „социалистическия морал“, а в румънския привилегиите на двата отбора в много по-голяма степен могат да послужат като аргумент за отнемането на техния ведомствен статут, инцидентът се разминава без никакви последствия за виновните.

Поради това правдоподобен изглежда вариантът, според който БКП просто иска да наложи контрол върху двата най-популярни клуба в страната и най-вече върху техните привърженици. Броени седмици след случая „Хейзел“ Комунистическата партия ясно осъзнава, че обособяването на футболни агитки на българска територия може да доведе до нежелани усложнения за милицията и за обществения ред като цяло. По тази причина феновете се третират като проводници на западното влияние и затова неслучайно преди началото на финала операторите на Националната телевизия са инструктирани да снимат опасните елементи в отделните сектори на трибуните¹⁹⁸. В този аспект разформироването на „Левски – Спартак“ и ЦСКА и създаването на отбори с нови имена на тяхно място може да се разглежда като целенасочено строг ход, който цели да дискредитира любимите отбори за техните привърженици и да ги върне „в

¹⁹⁷ Wilson, J. Behind the Curtain. Travels in Eastern European football. London, 2006, p. 187 – 190.

¹⁹⁸ Интервю с режисьора на телевизионното предаване на мача Виктор Георгиев. // *7 дни спорт*, № 3976, 24 май 2005, с. 4.

правия път“. В новата обстановка контролът върху публиката би трябвало да бъде по-лесен, тъй като всеки, който скандира старите имена на отборите, може да бъде задържан от милицията и изведен от стадиона. Вместо това, ситуацията около любимите им отбори още повече консолидира тяхната фенска маса, поради което замисълът така и остава неосъществен. Планираното „издигане на равнището на българския футбол“ след разформироването на двата водещи отбора така и не дава резултати и след Мондиал`86, на който България стига осминафинал, следващото класиране на голям форум е знаменитото Световно първенство в САЩ`94.

Представените факти показват, че трудно може да бъде дадена еднозначна оценка за политиката на БКП към българския футбол. От една страна, най-популярният спорт винаги е бил в привилегировано положение спрямо останалите по отношение на условията за развитие, които са му предоставяни. В това отношение тенденцията е валидна за всички социалистически държави и тя е лесно обяснима с оглед на големия зрителски интерес. От друга страна обаче, именно този статус е повод за непрекъснати критики, тъй като футболистите не са в състояние да постигнат успехите на състезателите по борба, вдигане на тежести и художествена гимнастика. В сравнение с баскетболистите и волейболистите, които имат в актива си спечелени отличия в европейските клубни турнири и медали от световни и европейски първенства, футболните отбори имат на сметката си четири полуфинала на клубно ниво и 5 участия на световни първенства, в които не е постигната нито една победа. След финала на олимпийските игри в Мексико през 1968 г. България не записва повече участия във футболния турнир на най-големия спортен форум, което довежда дотам, че най-популярният спорт бива изваден от плановете за олимпийска подготовка¹⁹⁹.

Футболът се оказва притегателна сила както за зрителите по трибуните, така и за представители на комунистическия елит. Системата на ведомствените клубове облагодетелства отборите на Министерството на отбраната (ЦСКА) и Министерството на вътрешните работи („Спартак“, впоследствие „Левски – Спартак“), но тя дава възможност и на останалите ведомства да натрупат активи посредством подкрепа на съответното дружество. Особено видима е тази тенденция в провинцията, където представителите на местния Окръжен комитет не само не санкционират наличието на регламентирани плащания и уговаряне на мачове, но в много случаи вземат дейно участие в тях. Половинчатите мерки от страна на ръководните спортни органи не пома-

¹⁹⁹ Футболът не попада в нито една от четирите категории, обособени с Решение № 243 на Министерския съвет за подготовка на българските спортисти за летните и зимни олимпийски игри през 1992 г. ЦДА, ф. 136, оп. 80, а. е. 243, л. 8 – 18.

гат за решаването на проблема, който ще продължава да тормози и техните наследници в периода на Прехода.

В някои случаи прекалената популярност на футбола се оказва причина за преки намеси от страна на БКП. Незадоволителното представяне на Мондиал '70 и натрупаното социално напрежение довеждат до програмната статия „Докога ще се търпят недъзите в българския футбол?“, чиято цел е да успокои страстите. Доста по-сериозен се оказва проблемът със самите футболни фенове, обособили се като субкултура през 80-те години. Хилядното множество, спонтанно появило се на погребението на Георги Аспарухов и Никола Котков, служи като предупреждение за Комунистическата партия, че съществува група от хора, която се изплъзва от нейния контрол. Най-вероятно именно желанието да се разправи с привържениците на двата най-популярни отбора стои зад решението за разформироването на ЦСКА и „Левски – Спартак“ след финала за Купата на НРБ през 1985 г. Макар лишаването на клубовете от ведомствен статут да е решено още през февруари в „За поврат в развитието на българския футбол“, нито един от останалите спортове не е засегнат от промяната. Това показва желанието тези Дружества за физкултура и спорт да останат като част от спортната система на страната, съсредоточена върху спечелването на възможно повече медали от олимпийски игри, световни и европейски първенства и в която футболът се оказва излишен поради ниската си продуктивност на отличия.

АВТОРИ

Д-р **Михаил Симов** – Национален исторически музей;
e-mail: simov.bg@abv.bg

Гл. ас. д-р **Любомир Кръстев** – катедра „Нова и съвременна история“, Исторически факултет към Софийския университет „Св. Климент Охридски“;
e-mail: krastev@clio.uni-sofia.bg

Д-р **Теодор Борисов** – сдружение „Българска история“;
e-mail: tborisov89@gmail.com

AUTHORS

Dr. **Mihail Simov** – National Museum of History;
e-mail: simov.bg@abv.bg

Assist. Prof. Dr. **Lubomir Krastev** – Chair of Modern and Contemporary History,
Faculty of History, Sofia University “St. Kliment Ohridski”;
e-mail: krastev@clio.uni-sofia.bg

Dr. **Teodor Borisov** – “Bulgarian History” Organization;
e-mail: tborisov89@gmail.com